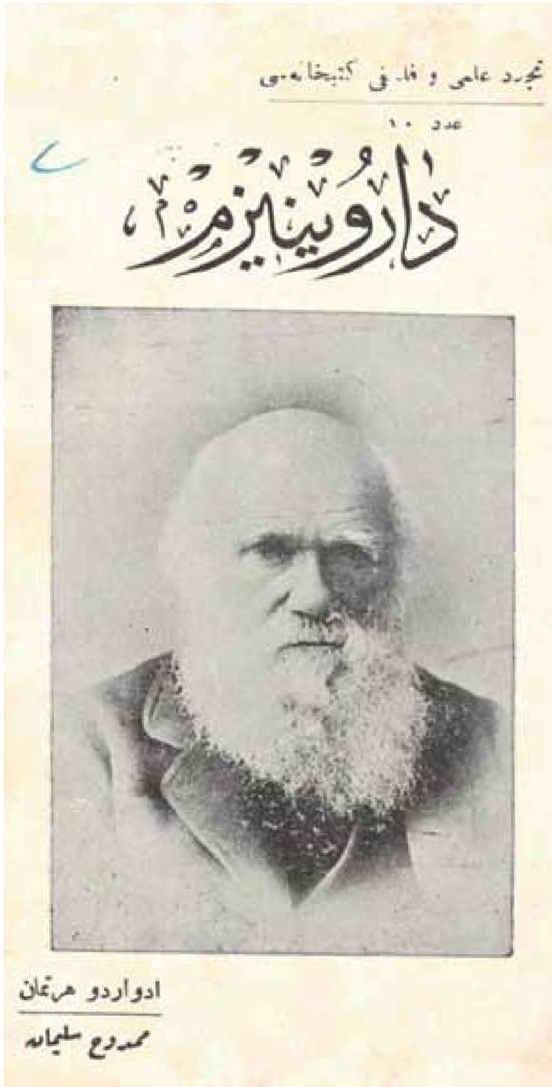
OSMANLI'DA DARWİNİZM VE EVRİM KURAMLARINA İLGİ ÜZERİNE...

MEHMET Ö. ALKAN

200. doğum yılında Anglikan Kilisesi Darwin'den, "Seni yanlış anladığımız, sana karşı gösterdiğimiz ilk tepkide hatalı oluşumuz (...) " ifadesiyle özür diledi. Geçen yıl gök dürbününün icadının 400. yılı yaklaşırken Katolik Kilisesi Galileo ile ilgili mahkûmiyet kararının kilise ile ilgili olmadığını, aksine Galileo'ya teşekkür borçları olduğunu dile getirdi. Darwin'in TÜBİTAK'ın dergisinden çıkarılması söz konusu olunca, bu yazıda, evrim kuramının Osmanlıca literatüre ilk ne zaman ve nasıl girdiğine dair bazı örnekler vermek istedim.

DİKKAT ÇEKMEYEN KİLİSE ÖZÜRLERİ...

Bu yıl Charles Robert Darwin'in (12 Şubat 1809-19 Nisan 1882) doğumunun 200. yılı. Kısa adıyla *Türlerin Kökeni* adlı en çok ses getirmiş olan eserinin yayınlanışının ise 150. yıldönümü. Bu vesileyle başta İngiltere olmak üzere birçok ülkede Darwin ve evrim kuramı gündeme geldi ve bu konuda çok sayıda etkinlik düzenleniyor. Darwin ve evrim kuramı konusunda yeni bulgu ve gelişmeler bilimsel toplantılarda tartışılıyor. Muhtemelen birçok doğa tarihi müzesi Darwin ve evrim kuramıyla ilgili özel sergilere ev sahipliği yapacak. Darwin'le yeni bir boyut kazanan evrim kuramı bir kez daha tartışmaların ortasına yerleşecek. Ancak dini yaratılış inancı ile evrimci kuramlar kıyasıya çarpışacak, çatışacak, diye beklerken, ilginç bir gelişme oldu. Geçen yılın sonuna doğru Anglikan Kilisesi'nin Misyon ve Kamu İşleri Direktörü Rev Dr. Malcolm Brown, "Good religion needs good science" başlıklı bir yazı yayınladı. Yazıda insanların ve kurumların hata yapabileceklerini, Hıristiyanların ve kiliselerin de bunun dışında olmadığını belirtiyordu. Rahip, toplumun dünyaya bakışını değiştirecek her yeni büyük fikrin saldırıya uğradığını belirterek, Kilisenin Galileo'nun astronomisi konusunda yaptığı hatanın benzerini 1860'ta Darwin'e de yaptığını itiraf ediyordu. Yazıda, 200. doğum yılında Darwin'den samimi bir şekilde, "Seni yanlış anladığımız, sana karşı gösterdiğimiz ilk tepkide hatalı oluşumuz ve bu sebeple başkalarının da seni yanlış anlamasına yol açtığımız için" cümleleriyle özür dileniyordu.[1] Kilise resmen 14 Eylül 2008'de Darwin'i ve teorisini yanlış anladığı için özür diledi.

Geçen yıl, benzeri ikinci bir olay daha yaşandı. Galileo'nun gök dürbününü icat etmesinin 400. yılı olduğu için, 2009 yılı UNESCO tarafından Uluslararası Astronomi yılı olarak ilan edilmişti. Belki de bu kararla da ilgili olarak geçen yılın kasım ayında Katolik Kilisesi Galileo'ya ilişkin mahkûmiyet kararının kilise ile ilgili olmadığını, aksine Galileo'ya teşekkür borçları olduğunu dile getirdi. Oysa kilise dünyanın evrenin merkezi olduğunu kabul etmiş ve 1616 yılında Galileo'nun Kopernik sistemini müdafaa etmesi papazların ağır

hücumuna uğramıştı. Galileo'nun dünyanın döndüğü iddiasından vazgeçmesini isteyerek yargılamışlardı. 1633'te de mahkûm ettiler. Kilise, dünyanın güneş etrafında döndüğünü 1820'lerde ve Galileo'ya haksızlık yaptıklarını da 2008'de kabul etti. Sonradan bunun bir İtalyan engizisyonu ya da kişisel ve özel memnuniyeti için yapılan bir saçmalık olduğu, bu kararı alan ofisin kilise demek olmadığı söylense de...

Bütün bunlar olurken, özellikle İngiltere'de Anglikan Kilisesi Daha sonra yayımladığı *İnsanın Türeyişi* (orijinal adı *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex*) kitabında insan evrimini ve cinsi seleksiyon konusunu işlemişti. *İnsan ve Hayvanlarda Duyguların İfadesi* (orijinal adı *The Expression of the Emotions in Man and Animals*) adlı kitabında ise insanların ve hayvanların duygularını ifade ediş şekilleri arasındaki benzerlikleri ortaya koydu.

Aslında Darwin yaratılışa dair de bir şey söylememişti. Bir anlamda yaratılış sonrasını anlamaya çalışıyordu. Bu konuda onun söylediği, değişik canlı türlerinin ortak birkaç kökten, türden -atadan- evrilerek geliştiği fikriydi. İkinci olarak, bu süreçte canlılar arasında "yaşam mücadelesi" ve "doğal ayıklanma" ile en uyumlunun hayatta kalması prensibi olan evrimi dile getirmişti. Üstelik bu fikirlerin tamamı, bilimsel bir emeğe, uzun yolculuklara ve yıllara dayalı araştırma, gözlem ve karşılaştırmalara dayanıyordu. Ancak kilise, Galileo'ya yaptığı gibi durumdan vazife çıkarmak konusunda gecikmedi. 2008 sonbaharında özür dilenmesine neden olacak şekilde, Anglikan Kilisesi Piskoposu Samuel Wilberforce 1860'ta yapılan yıllık oturumda, bu tezi çok sert bir şekilde eleştirdi ve eleştiri Darwin ile geliştirdiği kuramının dini ve felsefi açıdan da itham edilmesine sebep oldu. Böylece Darwin'in *Türlerin Kökeni* kitabının 1859'da yayınlandığı günden beri kutsal kitaplarla ve dini açıklamalarla bir yarış ve rekabet halinde olduğu, onları küçük düşürmeye çalıştığı ileri sürüldü. Adeta Darwin ve evrim kuramı konusundaki tercih, dine sadakatin ölçüsü haline getirildi. Canlıların mükemmel tasarımlar olduğu, dolayısıyla evrime gerek olmadığı, yaratıldıkları halleriyle hep aynı kaldıkları ileri sürülerek Darwin teorisinin doğru olmadığı "ispatlanmaya" çalışıldı. Bazıları cahillikten bazıları da taammüden, mutlak doğru ve tartışılamaz olan dini inanç ile her an tartışılabilir ve yanlışlanabilir olan bilimsel bilgi arasındaki farkı önemsemeden, Darwin'in ne söylediğini anlamak yerine suçlamak kolaycılığına saptı.

Avrupa'da 1859 yılında Darwin'in **Türlerin Kökeni** *adlı eseri ile yeniden popüler olan yaratılış ve evrim konusu Osmanlı'ya ulaşmakta gecikmemişti. Türkiye'de evrim kuramı ve evrimcilerle ilgili bilgi ve görüşler Osmanlıca literatüre 1860'lı yılların sonundan itibaren dahil olmaya ve ilgi görmeye başlar.*

Darwin'den uzun bir açıklamayla özür dilerken, bu olay Türkiye'de pek dikkat çekmediği gibi, TÜBİTAK'ın aylık yayınladığı *Bilim ve Teknik* dergisinin 2009 Darwin Yılı için hazırladığı Mart 2009 kapağı ve Darwin ile ilgili 15 sayfa yayından kaldırılıp içeriği değiştirildi. *Bilim ve Teknik* dergisinin genel yayın yönetmeni görevinden alındı. Sürecin nasıl yaşandığı hâlâ tam olarak açıklığa kavuşmuş değil. Ama ortada bir sonuç var, Darwin, *Bilim ve Teknik* dergisinden çıkarıldı.[2] Üstelik bugüne dek Darwin ve evrim konusunda en yetkin makale ve kitapları yayınlayan kurum tarafından...

Darwin'in kısa adı *Türlerin Kökeni*, orijinal adı *On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or The Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life* olan ve Türkçesi *Doğal Seçilim ile Türlerin Kökeni veya Hayat Mücadelesinde Ayrıcalıklı Irkların Korunumu Üzerine* adlı kitabı 22 Kasım 1859'da kitapçılara dağıtıldığı andan itibaren, 150 yıldır devam eden bir tartışmayı da başlatmış oldu. İnsanın maymundan geldiği yanlışı da bu sıralarda ortaya atıldı ve benimsendi. Oysa Darwin böyle bir şey söylememişti.

Jean-Baptiste Pierre Antoine de Lamarck (1744-1829).

Charles Robert Darwin (12 Şubat 1809-19 Nisan 1882).

Eduart Hartmann-Memduh Süleyman; *Darwinizm Darwin Mesleğinin İhtiva Ettiği Hakikatler ve Hatalar* İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1329. (yan sayfa)

EVRİMCİ KURAMLARIN OSMANLICA LİTERATÜRE GİRİŞİ

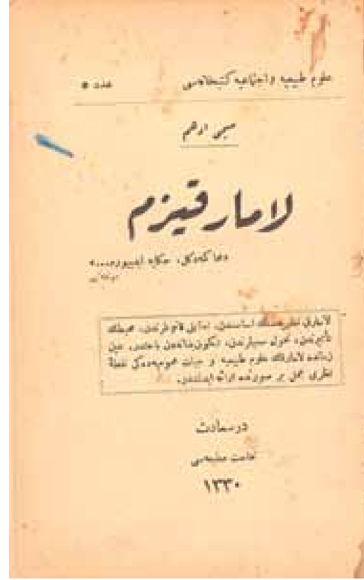
Konu, dünyada Darwin'in 200. doğum yılında ve *Türlerin Kökeni*'nin

yayınlanışının 150. yılında etkinlikler yapılırken, bizde dergilerden çıkarılması şeklinde gündeme gelince, ben de Darwin, evrim kuramı ve evrim kuramcılarının Türkiye'deki Osmanlıca literatüre ilk ne zaman girdiğine ve ne tür yayınlar yapıldığına dair bazı örnekler vererek hatırlatmalar yapmak istedim.

lerin Büchner gibilerin "münkirane" yazdıkları kitaplardan etkilendiklerini belirtip eleştirir.

Bu dönemde bilimsel gelişmelerden söz etmek, geleneksel dini dünya görüşü ile ciddi çelişkiler oluşturmaya başlamıştır. Bu durum en çok yeni bilimsel görüşleri aktarmaya çalışan ulema-yı diniye ve hem hükema-yı tabiiye pek çok rivayetlerde bulunmuşlardır. Kâinat serlevhasıyla yazmakta olduğumuz kütüphane-i tarihiyenin mukaddimesi makamında olarak neşreylediğimiz cildde gerek hilkat-ı âlem ve gerek intişar-ı beni âdem hakkında ulemayı diniye ile hükema-yı tabiyenin yekdiğerini

Subhi Edhem; *Darvenizm* Manastır: Beynelmilel Ticaret Matbaası, 1327.

Subhi Edhem; *Lamarckizm* Dersaadet: Nefaset Matbaası, 1330.

Doktor Edhem Necdet; *Tekâmül ve Kanunları* İstanbul: Matbaa-i İçtihad, 1329.

Avrupa'da 1859 yılında Darwin'in *Türlerin Kökeni* adlı eseri ile yeniden popüler olan yaratılış ve evrim konusu Osmanlı'ya ulaşmakta gecikmemişti. Türkiye'de evrim kuramı ve evrimcilerle ilgili bilgi ve görüşler Osmanlıca literatüre 1860'lı yılların sonundan itibaren dahil olmaya ve ilgi görmeye başlar. Bu ilgi, bilimsel araştırma sürecine katılmak ve katkı yapmak şeklinde olmaktan çok, popüler tartışmaları takip etmek şeklindedir. Ancak Osmanlıca literatüre Darwin ve evrim konusunun ilk olarak kim tarafından aktarıldığını belirlemek zor. Ancak bilebildiğimiz kadarıyla evrimcilerden ve materyalistlerden biri olan Büchner'i ilk tanıtan kişilerden biri Ali Suavi'dir.

Ali Suavi Avrupa'da siyasi mülteci olduğu sırada 1870 (1286) çıkardığı *Ulum* adlı derginin çeşitli sayılarında[3] Büchner'den söz etmiştir. *Ulum* dergisinin 17. sayısındaki (s. 1009) "Mezahib-i Felsefiye der Avrupa" başlıklı ve "Materyalist" altbaşlıklı makalede, Büchner'i "Fransa'daki ehl-i hissin peygamberi" olarak tanıtır. Özelikle s. 1018'de, müteredditOsmanlı aydınını zor durumda bırakır. Bunların başında Ahmed Midhat Efendi gelir. Ahmet Midhat Efendi 1288-1289 yıllarında yayınladığı *Dağarcık* adlı dergisinde bir yandan yeni bilimsel gelişme ve fikirleri aktarmaya çalışırken, diğer yandan da geleneksel dini düşünce ile oluşan çelişkileri izah etmeye, uyumlaştırmaya çalışacaktır. Ahmet Midhat Efendi'nin bu gayreti hayli ilginç makalelerin ve yazıların yazılmasına neden olacaktır. 1870'lerin hemen başında Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı aydınları arasında da dünyanın yaratılışı, insanın yaratılışı, evrimi gibi konular rağbet görmektedir. Ahmet Midhat Efendi, en çok ilgi çeken konu olan insanın yaratılışı ve evrimi konusunu ilk kez *Hace-i Evvel* adlı eserinde dile getirmiştir. Ardından *Dağarcık*'ta yazdığı "İnsan" (s. 40-49 Cüz: 2, 1288)) ve özellikle "İnsan-Dünyada İnsanın Zuhuru" (s. 109-117, Cüz: 4, 1288) başlıklı yazısı yaratılış ve sonrasını konu alır: "Kürre-i arz üzerinde nevi beşerin suret-i intişarı gerek diyanet ve gerek fünun nazarında en ziyade ehemmiyet almış bir şey olduğundan bu babda hem tahtie eden rivayetleri bil muhakeme hakikatte ikisinin dahi bir rey ve fikirde bulunmakda olduklarını gösterdiğimizden..." (s. 109) dedikten sonra ilk kez 122. sayfada Lamarck'in fikirlerinden söz edecektir.

Anlaşılan o ki dünyanın yaratılışı (hilkat-i âlem) konusundaki yazılara derginin iç kapağında cevap verecek ve "Kürre-i Arzın Fennen Keyfiyet-i Teşekkülü" başlığı (Cüz: 7, 1288 iç kapak "Muhabere-i Aleniye" ile bir yazı yazacağını belirtecektir. Sözünü 9. cüzde tutacak ve bu makaleyi yazacaktır (Cüz: 9, 1289, s. 271-278).

Gerçekten de dünyanın yaratılışı konusunda "diyanet ile fenni" (dini açıklama ile bilimsel açıklamayı) uzlaştırma (te'lif) denemesini *Kâinat* adlı tarihi serinin ilk cildine yazdığı, mutlaka okunması gereken oldukça uzun ve nefis giriş yazısında açıklayacaktır.[4]

II. Abdülhamid döneminde Beşir Fuad, Şemseddin Sami,[5] Ahmed Macid-Ahmed Edib,[6] Hoca Tahsin gibi isimlerle, yine bu dönemde ya-

yınlanan *Maarif* ve *Resimli Gazete*, *Servet-i Fünun* çevresiyle sınırlı kalan bir ilgi vardır.

1894 depremi hurafeye de ilgiyi artırmıştır, bilime de. Yerküreye, "ilm-i arza" yönelik yayınlarda belirgin bir çoğalma olmuştur. Deprem, zelzele gibi konuları açıklayan kitaplar yayınlanır. Kitaplarda yerkürenin "materyalist" bilimsel açıklamaları yer alır.

II. MEŞRUTİYET VE DARWİNİZM

II. Meşrutiyet dönemi evrim kuramcılarına, evrim kuramlarına, materyalizme ve Darwinizme ilginin arttığı yıllardır. Bir yandan telif ve çeviri makaleler ve kitaplar yayınlanırken, diğer yandan da orijinal dillerden çeviri eserler yayınlanmaktadır. Spencer'in,[7] Haeckel'in[8] Bücher'in[9] kitapları bu süreçte yayınlanır. Darwin ve evrim üzerine yazılara daha sık rastlanır. *Hüsn ü Şiir, Genç Kalemler, Tabiat, Bağçe, Ulum-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası, Musavver Muhit, Servet-i Fünun, Zekâ, Yirminci Asırda Zekâ* gibi birçok dergi ve gazetede Darwin'e ve evrim kuramı ile kuramcılarına dair haber, yazı ve makaleler yayınlanır. Baha Tevfik ve arkadaşları bu çevrelerin ilk zikredilmesi gereken grubudur. Kurdukları *Teceddüd-i İlmi ve Felsefi* serisi bu konuda öncülük edecektir.[10]

BİR MATERYALİST OLARAK SUBHİ EDHEM VE "DARVENİZM"

Hiç kuşku yok ki Osmanlı Darwinizminin en önemli ismi Subhi Edhem'dir.[11] Darwin'i ve evrim literatürünü tanıtan başlıca isimdir. Ayrıca, diğer arkadaşlarının aksine, dini ve tutucu çevrelerden gelecek tepkileri de umursamamıştır.

Subhi Edhem, II. Meşrutiyet'in hemen başında Manastır'da Askeri İdadi öğrencilerine "tarih-i tabii," yani doğa tarihi derslerini verirken Darwinizmi ve evrim kuramlarını anlatmaya başlamış ve öğrencilerin yoğun ilgisiyle karşılaşmıştır. Ancak bu duruma idarenin tepkisi gecikmemiş ve "tarih-i tabii," ders programından çıkarılmıştır. Subhi Edhem'in okulda verdiği "tarih-i tabii" ders notları, bazı eklemelerle 1910 yılında kitap haline getirilmiştir. Kapakta, Subhi Edhem'in isminin altında, "İdadi-i Askeri Sabık Tarih-i Tabii Muallimi" yazmaktadır. Subhi Edhem, kitabını

Herbert Spencer, *Kavanîn-i Tabiiye*, Mütercimi: Babıâli Hukuk Müşavir muavinlerinden Mehmed Münir [Ertegün]. Dersaadet: Mürettibîn-i Osmaniye Matbaası, 1327 [1911].

Ludwing Büchner, *Madde ve Kuvvet*, Çeviren: Baha Tevfik-Ahmed Nebil. [İstanbul]: Müşterekü'l-menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, t.y.[] 3 cilt.

"ilk talebelerime" diyerek öğrencilerine ithaf etmiştir.

Kitabın ismi, kendisinin tercih ettiği Osmanlıca okunuşuyla "Darvenizm"dir.[12] Kitabın isminin altında Muhiiddin Arabî'den yapılan şu alıntı dikkat çeker: "Bir hendeseşinas için bir müsellesin kırmızı mı veya siyah mı olduğunu sormak ne kadar garip düşerse, bir hekim için de felsefeye müteallik bir eser-i kaleminin mütedeyyine mi yahut gayri mütedeyyine mi yazılmış olduğunu sual etmek o kadar münasebetsiz ve abes düşer... Muhiiddin Arabî"

Kitapta "Maksadım", "İcmal-i Tarihi", "Menşe-i Envai", "Tahavvül Kanunları", "Mübareze-i Hayat", "Istıfa", "Veraset", "Tesalüb", "Netice ve Son Söz", "Hamiş" başlıklı bölümler vardır.[13]

Subhi Edhem, kitaba yazdığı "Maksadım" başlıklı giriş yazısında şunları belirtir:

"Maksadım
Bugün mevki-i intişara çıkan bu küçük eser, tamam bir sene evvel, Manastır İdadi-i Askeriyesi'nde 'Tarih-i Tabii' tedris ederken şakirtlerimden birçoklarının gösterdikleri arzu-yı şedide rağmen yazılmıştı. Hatta hiç ummadığım halde, o büyük, kalabalık dershanenin uğultulu muhiti içinde bir kısm-ı külli bu pejmürde sahifeleri istinsah için çırpınmıştılar bile...

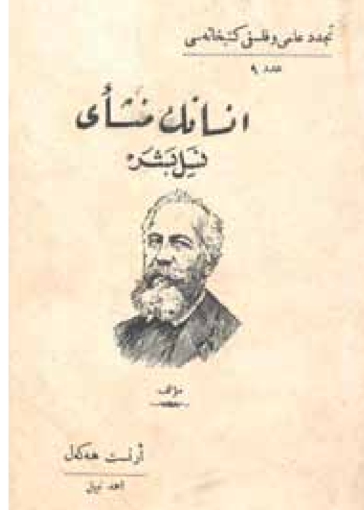
...Bu gün, ben mektebden, o çocuklar da benden, uzaklaştık. İlk hocalığım, mefkûremde derin, unutulmaz, hatıralar bıraktı. Talebelerim için yazılan ders notları bence, muazzez olmasa da, kıymettardır. İşte, asıl neşr maksadının en büyük muharriki..."

Subhi Edhem, kitabında Darwin ve evrim kuramını, ona yöneltilen eleştirileri ve katkıları özetledikten sonra kendi fikirlerini yazmıştır.

"Memleketimizde Darven ismine değilse de, nazariyesine bigâne duran birçok kimseler mevcuttur. Avrupa'da bile Darven taraftarlarına atılan itiraz taşları pek çoktur. Hâlbuki Darven aleyhine yazılan bir sürü sahifeler içinde ulum-i tabiyenin teferruatından en metini bulunan, kanunlarla halledilebilen ilimlere karşı hep bir vukufsuzluk gözükmektedir. Zaten, eşgal-i uzviyetin, mihaniki bir tarzda, esbab-ı esasiye ve esbab-ı mucibesini anlayıp anlatabilmek için mutlaka ulum-i tabiyede malumat-ı tamme sahibi bulunmak şarttır. Ve bu şartın zafiyeti, bişübhe, derece-i ihatanın da dairesini daraltır." (s. 180)

Ernest Heinrich Haeckel (1834-1919).

Ernest Haeckel, Çeviren: Ahmed Nebil, *İnsanın Menşei Nesl-i Beşer* Dersaadet: Matbaa-i Nefaset, [1328/1912?]

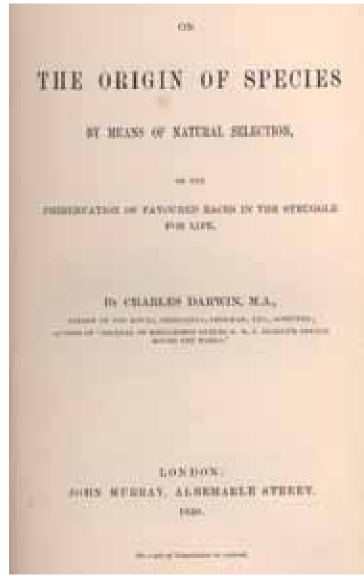
Friedrich Karl Christian Ludwig Büchner 1824-1899).

Daha sonra Ahd-ı Atik ve Ahd-ı Cedid'e dayanarak Musa'ya göre dünyanın yaratılışı üzerinde durur. Ve,

"...Taassub-i ahlakiye ve teşekkül-i cemaate, beşerin gururuna büyük vaatlerde bulunan ve bu mülahazada en ziyade göze çarpan nokta bütün mükevvenatın, bütün zi-hayatın beşer için halk edilmesi kaziyesidir ki, redde müstahaktır. Binaenaleyh bana hücum edeceklere, sözlerimi cerhe kıyam edenlere manidar bir sükût-i müstehziye bürünmüş yalnız 'Ahd-i Atik ve Ahd-i Cedid' isimleri verilen Kitab-ı Mukaddesin bir tarih-i tabii kitabı bulunmadığı cevabını vermekle iktifa ederim." (s. 187-188)

"...Ben de derim ki bugün mevcut olan bütün neviler en iptidai, basit bir noktadan çıkıp türemiş, dünyada bütün uzvilerin hepsi bir neviden çoğalmıştır. Yoksa 'Tarih-i Mukaddes'in zannettiği gibi tabiat ne bir âdem, ne bir havva, ne de müstakil bir şecere-i asli yaratmamıştır, işte son söz. (s. 199)

Ulum-i tabiyeye vakıf olmayan bir sürü mutaassıp, şarlatan yazıcıların, fenne istinat etmeyen itirazlarına karşı daima lakayt ve sükuti kalacağım. Bu gibilere dert anlatmağa vaktim olmadığı için benden mukabele beklemesinler. Lakin fenne vukuf-i tammesi olanlara fırt-ı hürmet ve riayetim bulunduğu için kendilerinin irşadat-ı fazılanelerini can kulağıyla dinler ve ilelebet kendilerine minnettar kalacağımı şimdiden arz ile sözümü keserim." (s. 199-200) Manastır, 27 Temmuz 1327, Subhi Edhem.

ON

THE ORIGIN OF SPECIES

BY MEANS OF NATURAL SELECTION,

OR THE

PRESERVATION OF FAVOURED RACES IN THE STRUGGLE FOR LIFE.

BY CHARLES DARWIN, M.A.,

LONDON:
JOHN MURRAY, ALBEMARLE STREET.
1859.

***Türlerin Kökeni*'nin ilk baskısı.**

O sıralarda bir diğer evrim kuramcısı olan Lamarck ve Lamarckizm üzerine *Felsefe Mecmuası*'nda[14] "Lamarck ve Lamarckizm" başlığı ile kaleme aldığı yazı dizisini *Lamarckizm* adıyla kitap olarak da yayınlayacaktır.[15] *Lamarckizm* kitabının başlığının hemen altında şu vecize yer alır: "Muhakeme değil, hikâye ediyorum..." Montaigne

Doktor Subhi Edhem, *Felsefe Mecmuası*'nın 2. cildine "Din ve Darwinizm" yazısı yazmayı vaat etmiş, ancak yayınlanmamıştır.

MEMDUH SÜLEYMAN VE "DARWİN MESLEĞİNİN İHTİVA ETTİĞİ HAKİKAT VE HATALAR"

Bu dönemde evrimci kuramlarla ilgilenen bir başka isim, Memduh Süleyman'dır. Memduh Süleyman 1913'te Eduart Hartmann'dan çevirdiği, "Teceddüd-i İlmi ve Felsefi Kütübhanesi" serisinin 10 numaralı kitabı olaran *Darwinizm* adlı eseri yayınlar. Eserin altbaşlığı, "*Darwin Mesleğinin İhtiva Ettiği Hakikatler ve Hatalar*" şeklinde verilmiştir. Kitap Almanca yazılmış ve Fransızcaya çevrilmiştir. Memduh Süleyman ise bu Fransızca çevirisini özetleyerek Osmanlıcaya aktarmıştır.[16]

Memduh Süleyman kitapta, Darwin'in 1859'da yayınlanan *Türlerin Kökeni* adlı eserini "*Istıfa-yı Tabii ile İzah Edilen Nevilerin Menşei*" adıyla Osmanlıcaya çevirmekte olduğunu belirtmekle birlikte (s. 7), yayınlanmamıştır.

Memduh Süleyman, kitabın başına yazdığı "Birkaç Söz" başlıklı kısa önsözde şunları yazmıştır: "Meşrutiyetin ilanını müteakip münevver fikirli, düşünür gençler arasında Avrupa hakimlerinin ilmi fikirleri, felsefi itikatları hakkında malumat elde etmek arzusu hasıl oldu. Bugün ulum-i tabiyede büyük bir rol ifa eden Darwin nazariyesi hududunu 'metafizik'e kadar tevsi ederek kâinatın hilkati hakkında birçok nazariyeler suduruna sebebiyet vermiş, felsefi meslek ve mekteblerde mühim bir tesir icra etmeğe başlamıştır. Binaenaleyh Darwin'in vazettiği ıstıfa ve nesil nazariyelerinin hatalarıyla hakikatlerini teşrih eden Alman müelliflerinden Eduardo! Hartmann'nın 'Darwinizm' 'Le darwinizme' nam eserini hülasaten Türkçeye naklediyorum."

Kitabın içinde yer alan konular şöyledir: "Birkaç Söz" "Hal-i Hazırda Darwin Mesleği", "Cinslerdeki Nesil ve Tasavvurî Karâbet", "Gayrimütecanis Nesil Nazariyesi ve İstihale Mesleği", "Mösyö Vigan'a Nazaran İptidai Hücrelerin Nesebi", "Istıfa Nazariyesi", "Tabii Istıfa ve Üç Ameli", "Mevcudiyet İçin Mücadeledeki Istıfa", "Tahavvül ve Tebeddül Kabiliyeti", "İrs", "Darwin Tarafından Delil Olarak Gösterilen Muavin Kaideler", "Ahval-i Haricinin Uzviyet Üzerine Doğrudan Doğruya Olan Tesiri", "Azanın İstimal Veya Adem-i İstimalden Mütevellit Tesiri", "Istıfa-yı Cins", "Tenasüp Kanunu", "Netice ve Hülasa".

DOKTOR EDHEM NECDET - TEKÂMÜL VE KANUNLARI

Evrim kuramına olan ilginin bir göstergesi de Doktor Edhem Necdet tarafından yazılan *Tekâmül ve Kanunları* adlı kitaptır.[17] Kitabın kapağında, içindekilere yer verilmiştir.

"Uzviyetlerde Tekâmül Kanunları: Muhitin Tesiri, Uzuvların Faaliyeti, Mübareze, Istıfa, Veraset, Evsaf-ı Kesbiyenin İrsen İntikali

Cemiyetlerde Tekâmül kanunları: Cemiyetlerin Kabiliyet-i Tahavvüliyesi, Cemiyetlerin İstihalesinin Mihanikiyeti, Terakki-i İçtimai"

Edhem Necdet evrim kuramları konusunda bilgiler vererek asıl önemli olanın, toplumsal evrim yasalarına ulaşmak konusunda gayret olduğunu belirtir: "Avrupa'nın istihalesi tabiat ve eşyadaki bu istihaleyi idrakten sonradır; tekâmül kanunlarının keşfi terakki-i içtimaiyenin yegâne saikı oldu... (s. 3-4)

[Avrupa'nın güçlendiğinden ve zayıflayan Osmanlıyı vahşice ezmesinden bahsederek] Evet, düşünülürse, âlemin terakkisi ile bizdeki tedenninin esbabı şundan ibarettir: Âlem muhitiyle, hayatiyle istihale etti. Biz bu yeni muhite, yeni hayata tevafuk edemedik, istihaleyi, bu en umumi, ne âlemşümul düstur-i hilkati idrak edemedik." (s. 5)

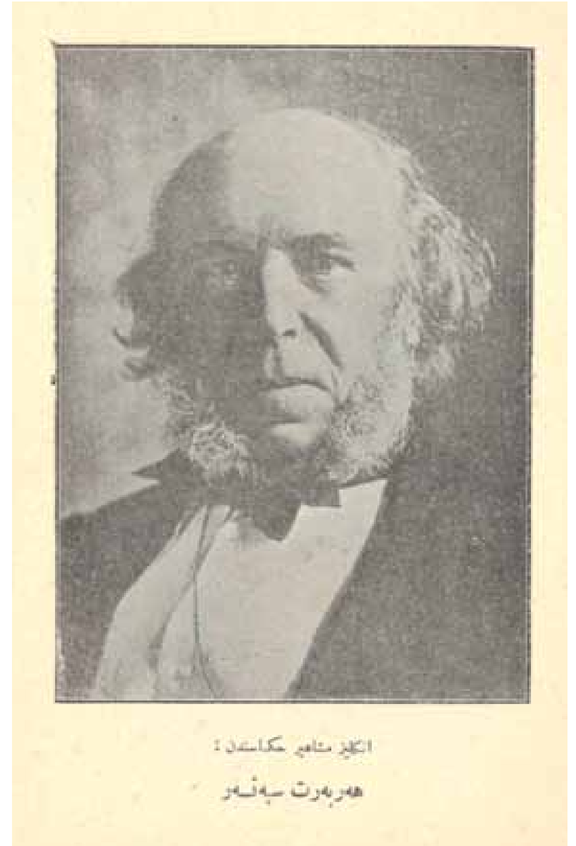
ERNEST HAECKEL VE *İNSANIN MENŞEİ NESL-İ BEŞER*

Osmanlı aydınları için Haeckel'in özel bir yeri vardır. Kim bilir belki de bu, Haeckel'in 1873'te Türkiye'yi ziyaret etmesinden kaynaklanıyor olabilir. Ondan çevrilen önemli eserlerden biri, *İnsanın Menşei Nesl-i Beşer* adını taşımaktadır. Ahmed Nebil'in çevirdiği bu eser, 1912 yılında yayınlanmıştır.[18] Önsözünü Baha Tevfik'in yazdığı ve evrim kuramının yanlış öğretildiğinden yakınan yazının ardından kitap şu bölümlerden oluşmaktadır: "Primatlar", "Primatların Neseb-i Şeceresi", "İnsanın Nesebi", "Lamarck ve Darwin", "İnsan Tekâmülünün Tarihi", "Tefekkür Uzuvlarının Keşfi", "Maddenin Ebediyeti Kanunu", "İnsan ile Maymun Arasındaki Güzergâh", "Cava'daki Keşif-Arz Tabakalarına Ait Devirlerin İmtidadı", "Umumi Netice".

ERNEST HAECKEL VE *VAHDET-İ MEVCUD BİR TABİAT ÂLİMİNİN DİNİ*

Materyalist ve Darwinist literatüre yönelik tepkinin ciddileştiğini fark eden Baha Tevfik ve arkadaşları, bu türden yayınladıkları eserlerin başına "paratoner" kabilinden bir açıklama yazısıyla, bu tür eserlerin İslamiyeti hedef almadığını, alanların İslamiyeti tanımadığını, tanısalar böylesi hücumlar yapmayacaklarını ve nihayet bu tür saldırılara cevap verecek âlimlerin mevcut olduğunu belirteceklerdir.

Bu açıklamalardan biri, Haeckel'in tartışmalar yaratan bir başka kitabına hem önsöz hem de sonsöz olarak kaleme alınmıştır. Baha Tevfik, Ernest Haeckel'in *Vahdet-i Mevcud Bir Tabiat Âliminin Dini* adlı kitabına yazdığı "Bizim Sözlerimiz" başlıklı önsözde durumu kurtarmaya çalışacaktır: "...Vahdet-i mevcut mesleği bizde çoktan beri vardır. Fakat vahdet-i mevcut mezhebi öyle bir şey olarak vardır ki buna dinsizler de inanır, dindarlar da inanır. Bu mesleği bizde Bektaşi tarikatında olanlar kabul ettiği gibi Bektaşi olmayanlar da kabul etmişlerdir..." (s. 3-4)

Herbert Spencer (1820-1903).

Bu ifadeler yetmemiş olacak ki, kitabın sonunda, sonsöz niyetine yazdığı "Bir Muahhara" başlığıyla daha savunmacı bir ifade yer alır: "...Malumdur ki mekteblerimizde en az ehemmiyet verilen dersler, lisan dersleri ve bilhassa 'Arapça'dır. Bunun için mektepliler daima Arapça öğrenmekten mahrumdurlar. İlca-yı zaruretle ve say-ı zatiyeleriyle biraz Fransızca öğrenen gençler Avrupa felasifesinin bu ve buna benzer diğer, din aleyhinde kitaplarını okuyorlar ve tabiidir ki inanıyorlar...

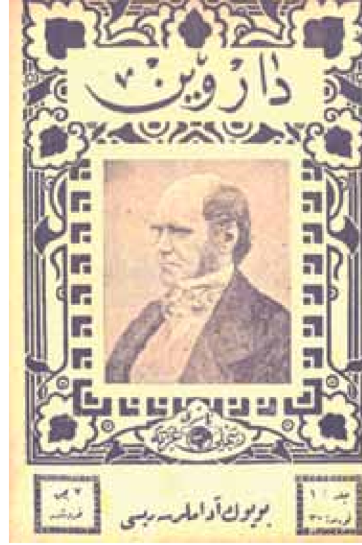
Müellifin bazı tarizatını İslamiyete de teşmil ettiğini gördüğümüz zaman, ne kadar aldandığını ve bu tarizatın dinimize tamamıyla vakıf olamamaktan ileri geldiğini anladık. Çünkü bizim dinimiz; hakiki bir tabiat âliminin asla itiraz edemeyeceği derecede mükemmel bir dindir... A[hmed Nebil]- B[aha Tevfik]" (s. 86-88)[19]

SOSYAL DARWİNİZM YA DA DARWİNİZM SOSYAL

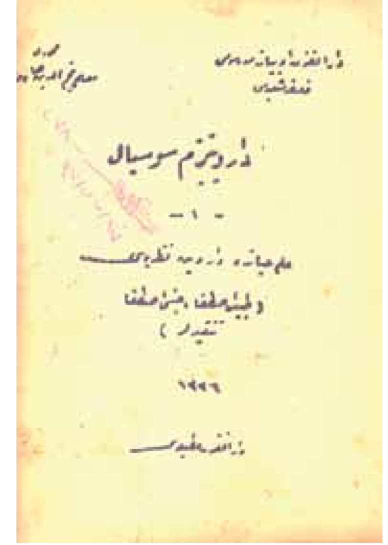
İçtimaiyat Mecmuası 1917'de İstanbul Darülfünunu İçtimaiyat Darülmesaisi (Enstitüsü) tarafından yalnızca 6 sayı yayınlanabilir. Dergide Dar-

Dr. Galip Ata, *Darvin*, Maarif Vekâleti, Devlet Matbaası, 1931.

***Darwin*, İbrahim Alâeddin [Gövsal] riyaseti altında güzide bir heyet-i ilmiye tarafından vücuda getirilmiştir. İstanbul: Sebat Matbaası, 1927 "Büyük Adamlar Serisi", Cild: 1 Forma: 30.**

Muallim Necmeddin Sadık [Sadak] Bey; *Darwinizm Sosyal -1- İlm-i Hayatda Darwin Nazariyesi (Tabii Istıfa, Cinsi Istıfa Tenkidleri)* [İstanbul:] Darülfünun Matbaası, 1336 [1920].

***Evrim Teorisi Hakkında Rapor Özeti*, Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1985.**

win, Lamarck gibi isimlerin yanı sıra evrim kuramları, sosyal Darwinizm ve neo-Darwinizm gibi konulara da değinildiğini görüyoruz.

Osmanlı Darwinizmi konusunda şimdilik zikredilmesi gereken son eser, yine Darülfünun Edebiyat Medresesi Felsefe Şubesi yayınları arasından çıkan ve 1336 [1920] yılında taşbasma olarak yayınlanan eserdir. Muharriri, Muallim Necmeddin Sadık [Sadak] Bey'dir. Kitabın adı *Darwinizm Sosyal-1-*'dir. Altbaşlığı, *İlm-i Hayatda Darwin Nazariyesi (Tabii Istıfa, Cinsi Istıfa Tenkidleri)* adını taşımaktadır.[20] Tam milli mücadele sırasında, İstanbul'un işgal edildiği günlerde İstanbul Darülfünunu Edebiyat Medresesi [Fakültesi] Felsefe Şubesi tarafından yayınlanmıştır. Osmanlıca literatürde Sosyal Darwinizm üzerine aynı adı taşıyan yegâne kitaptır.

"NEYE AİT OLDUĞU TAM BİLİNMEYEN BİR ÇENE VE BİRKAÇ DİŞ..."

Cumhuriyet döneminde, 1927'de İbrahim Alaaddin Bey tarafından *Darwinizm* adlı kitap yayınlanır. Bu eserdeki şu paragraf Darwin'i ne kadar anladıklarına da işaret eder!

"Mukaddes kitapların haber verdiği insanın hilkati hakkında Darven çok itirazlara, çok hücumlara maruz kalan bir nokta-i nazar serd etti, dedi ki:

İnsan maymundan azmışdır.

Filhakika insanların izzet-i nefsi asırlarca alınan terbiye, dini akidesi buna birden bire inanmaya manidir. Elan da Darven'in insan menşei hakkındaki telakkisine hiddet edenler pek çoktur."[21]

Evrim teorisinin müfredatta yer alıp almaması veya karşılığında ve aynı anda itirazları ile dini yaratılış teorisinin okutulması gerektiği yolundaki tartışmalar 1970'lerde alevlendi. Ancak cumhuriyetin başlarından itibaren müfredatta yer aldı. Maarif Vekâleti 1931 yılında, Talim ve Terbiye Dairesi'nin 30/3/1930 tarih ve 146 numaralı emriyle, Dr. Galip Ata'nın kaleme aldığı *Darwin* kitabını, ilk baskısı 3000 nüsha olarak yayınladı. Devlet Matbaası'nda bastırılan kitap cumhuriyet döneminde yayınlanan Darwin hakkında yazılmış ilk telif eserdir. Kitap daha sonra da defalarca ve farklı kapaklarla yayınlanmıştır. Maarif Vekâleti'nin ismi sonra Milli Eğitim Bakanlığı olarak değişti. 1931'de Darwin üzerine ilk telif eseri yayınlayan Milli Eğitim Bakanlığı, 54 yıl sonra *Evrim Teorisi Hakkında Rapor Özeti* diye, muhakkak bulunup okunması gereken bir kitap daha yayınladı! Dönemin Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanı evrim teorisini şöyle değerlendiriyor: "120 yıldır kanunlaşmamış bir teorinin karşısındaki görüşlerin de ders kitaplarında okutulmamasının objektif ve ilmi olamayacağı da bizzat sade vatandaşımızın bile hassasiyetle üzerinde durduğu bir husus olmuştur."

Raporda ise şu ifadeler yer alıyor: "İşin üzücü yanı, bu teorinin, bazı spekülasyonlarla materyalist ve dinsiz felsefeye alet edilmiş olmasıdır... 150 yıldır tartışılan ve materyalist felsefeye alet edilen böyle bir teorinin ders kitaplarımızda bir kanun gibi takdim edilmesi, en azından gençlerimizin tarafsız ilmi muhakeme ve düşünceden yoksun, tek yönlü ve şartlandırılmış olarak yetişmelerine sebep olmaktadır... [diyerek ilk insanımsı canlılarla ilgili yorumlara da fena halde bozularak şöyle çıkışır.] Bu iddiaları destekleyen delil nedir? Sadece neye ait olduğu tam bilinmeyen bir çene ve bir kaç diş..."[22]

SONUÇ YERİNE: BİR TUHAF KİTAP!

Bu yazıyı hazırlarken, bu konuda yazılan kitaplara da baktım. Bunlar arasında *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*[23] adlı kitap beni

hayrete düşürdü. Bu kitabın akademik niteliği ile ilgili çok ciddi sorunlar var. Hazırlamakta olduğum uzun eleştiri yazısını daha sonra yayınlayacağım. Ancak burada kısaca belirtmek istediğim önemli husus şu: Yukarıda da belirttiğim gibi Osmanlı döneminde sosyal Darwinizm üzerine yayınlanmış tek bir kitap vardır. Ancak adı *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm* olan iddialı akademik çalışma, Osmanlı döneminde yayınlanan bu biricik kitabın, yani sosyal Darwinizm üzerine yayınlanmış tek monografinin farkında değil. Yani biraz önce yukarıda zikrettiğim, Necmeddin Sadak'ın 1336 [1920] yılında yayınladığı *Darwinizm Sosyal-ı İlm-i Hayatda Darwin Nazariyesi (Tabii Istıfa, Cinsi Istıfa Tenkidleri)* adlı eserden tek cümleyle bile söz edilmediği gibi, yazarın bu kitaptan haberinin de olmadığı anlaşılıyor. Yalnızca bu durum bile kitap hakkında bir eleştiri yazısı yazmayı gerekli kılar. Kaynakların özensizliği ve bir kısmının anlaşılmadan kullanılmış olması, yanlış okumalar, yanlış referans ve sayfa numaraları ile ilgi eleştiri yazısını daha sonra yazacağım. Ama en ilginci, kitabın arkasında, kendi alanlarında iki uzman ismin bu özensiz kitabı hararetle tavsiye etmeleridir. Şimdi düşünüyorum, bu çok önemli iki isim kitabı okuyarak daha ilk anda fark edilebilecek hataları görüp de tavsiye ettilerse vahim. Ancak kitabı okumadan tavsiye ettilerse bu daha da vahim...

1 [http: //www.cofe.anglican.org/darwin/malcolmbrown.html]

2 Türkiye'de bilimin simgesi haline gelmiş ve güvenirlik konusunda haklı bir üne sahip kurumun itibar ve güven erozyonuna uğradığının iddia edilmesi önemli. Kurum içi çekişmeler ve rekabet konusunda bir şey söylememiz zor. Bilmek zor ancak sonuçta ortada bir vakıa var: Kapak konusu yapılmış olan Darwin ve evrim kuramı alelacele kaldırılıyor ve yerine bambaşka bir konu geliyor. Aslında ve büyük olasılıkla bu bir "gericilik" hadisesi değil. Muhtemelen, eski deyişle bir "idare-i maslahatçılık". Zira TÜBİTAK'ta çalışan sıradan bir görevlinin bile Darwin konusunda sansür yapacak kadar cahil olduğuna inanmak zor. Olsa olsa "idare-i maslahat" uğruna, cehaletin diz boyu olduğu bir ortamda, Darwin'den bahsedip şimşekleri üzerine çekmemek kaygısı...

3 Örneğin 6. kitap (s. 311)'de yalnızca değinirken s. 353'te Gazali ile karşılaştırmış ve 7. kitapta Büchner'i ve materyalizmini eleştirmiştir.

4 Ahmed Midhat; *Kainat Hilkat-ı Âlem ve intişar-ı beni adem hakkında kütüb-i mukaddese ile hükema-yı tabiatın reylerini bil-muhakeme alemin taksirat-ı ahiresi hakkında bazı malumatı camidir.* (İstanbul: Muharririn Zatına Mahsus Matbaa, 1288) "Mukaddeme" başlıklı 56 sayfalık nefis bir deneme yazmıştır.

5 *İnsan* (İstanbul: Mihran Matbaası, 1296) ve *Yine İnsan* (İstanbul: Mihran Matbaası, 1303) adıyla yayınladığı kitaplarında bu konuya değinecektir.

6 *Tarihçe-i Beşer* (İstanbul: Kasbar Matbaası, 1306)

7 **Spencer'in Felsefesi**: Mehmed Safvet, İstanbul 1928 (miladi) Kitabhane-i Sûdî, 44+3,
Fikrî Ahlâkî ve Bedenî Terbiye: Spencer, Herbert, (Mütercimi: Babıâli Hukuk Müşavir Muavinlerinden Mehmed Münir [Ertegün]). İstanbul 1340 (rumi) 1924 (miladi) Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 269+7,
Kavanîn-i Tabiiye: Herbert Spencer, (Mütercimi: Babıâli Hukuk Müşavir Muavinlerinden) Mehmed Münir [Ertegün]). (Dersaadet: Mürettibîn-i Osmaniye Matbaası, 1327 [1911]), 24s [Hâsılatının Yüzde Yirmisi Darüşşafaka'ya aiddir.] Meziyyet Kütübhanesi: Aded: 7
Herbert Spencer'in Din ve Ahlâk Hakkındaki Nazariyesi: Silvain Drey, (Mütercimi: Babıâli Hukuk Müşavir Muavinlerinden Mehmed Münir [Ertegün]). (Dersaadet: Mürettibîn-i Osmaniye Matbaası, 1327 [1911]), 23 s, Meziyyet Kütübhanesi: Aded: 8
Vazı-ı Kanunların Hataları: Spencer, Herbert, (Mütercimi: Babıâli Hukuk Müşavir Muavinlerinden Mehmed Münir [Ertegün]). (Dersaadet: Mürettibîn-i Osmaniye Matbaası, 1328 [1912]), 56s, Meziyyet Kütübhanesi: Aded: 9
Medhal-i Terbiye-i Akliye, Ahlâkiye, Cismaniye: Herbert Spencer Çev: Ali Münif Adanalı (Yegena). İstanbul 1313 (hicri) 1895 (miladi) Matbaa-i Ahter, 125,
Terakki Kanunu ve Sebebi: Herbert Spencer Çev: İbrahim Aşki [Tanık]). İstanbul 1335 (rumi) 1919 (miladi) Ali Şükrü Matbaası, 87,
Terbiye-i Cismaniye: Herbert Spencer, Çeviren: Hüseyin Zeki. İstanbul 1312 (hicri) 1895 (miladi) Kasbar Matbaası, Neşreden: Vatan Kütübhanesi Sahibi Ohanes Ferid, 70,

8 Ernest Haeckel; **Vahdet-i Mevcud Bir Tabiat Âliminin Dini** (Çeviren: Baha Tevfik-Ahmed Nebil). (İstanbul: Kader Matbaası, t.y. [ ]) 88s. Teceddü-i İlmi ve Felsefi Kütüphanesi Aded: 2
Ernest Haeckel; **İnsanın Menşei Nesl-i Beşer** (Çeviren: Ahmed Nebil) (Dersaadet: Matbaa-i Nefaset, t.y [1911]) 92s.

9 **Ludwig Büchner; Fenn-i Ruh. Kraft und Stoff Kitab-ı Meşhûrunun Üç Mebhâs-i Tammıyla Beraber Diğer Tefahhusât-ı Fenniyeyi Hâvidir:** (Çeviren: Abdullah Cevded [Karlıdağ]). İstanbul 1911(miladi) Matbaa-i İctihad, 136,
Ludwig Büchner; **Fizyolocya-yı Tefekkür. La Pensée:** (Çeviren: Abdullah Cevded [Karlıdağ]). İstanbul 1308(hicri) 1891(miladi) İstepan Matbaası, 71+1,
Ludwig Büchner; **Goril**: (Çeviren: Abdullah Cevded [Karlıdağ]). Mamuretü'l-Aziz [Elazığ] 1311(hicri) 1893(miladi) Mamuretü'l-Aziz Vilâyet Matbaası, 56+1,
Ludwig Büchner; **Madde ve Kuvvet**: (1. Cilt), (Çeviren: Baha Tevfik-Ahmed Nebil). ([İstanbul]: Müşterekü'l-menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, t.y.[]), 233s Teceddü-i İlmi ve Felsefi Kütüphanesi Aded:4, Sahib ve Naşiri: Dersaaded Kütübhanesi Sahibi Arsen., (2. Cilt) 245-480, (3. Cilt) 483-736,

10 Baha Tevfik hakkında Mehmet Ö. Alkan; "Düşünce Tarihimizde Önemli Bir İsim: Baha Tevfik" *Tarih ve Toplum* No: 52 (Nisan 1988) s. 41-49'a bakılabilir.

11 Subhi Edhem hakkında Mehmet Ö. Alkan; "II. Meşrutiyet'te Doğa Felsefesi ya da Subhi Edhem Üzerine Notlar" *Felsefe Dergisi* No: 29 (Mart 1989) s. 50-8 ve ayrıca bkz. Remzi Demir; Subhi Edhem Bey'in Bilim Tarihi ve Bilim Felsefesi Bilinci", *Bilim ve Ütopya*, Sayı 139, Ocak 2006, s. 52-57. Ayıca Remzi Demir; "Subhi Edhem Bey'in 'İlm-i Nebâtât Târihi", I. Ulusal Veteriner Hekimliği Tarihi ve Meslekî Etik Sempozyumu Bildirileri, 30 Mart - 1 Nisan 2006, (Prof. Dr. Ferruh Dinçer'in 70'inci Yaşı Anısına), Editör: Abdullah Özen, Elazığ 2006, s. 133-159.

12 Remzi Demir-Bilal Yurtoğlu; "Unutulmuş Bir Osmanlı Düşünürü Hoca Tahsîn Efendi'nin Târih-i Tekvîn Yâhûd Hilkat Adlı Eseri ve Haeckelci Evrimciliğin Türkiye'ye Girişi" *Nüsha*, Yıl 1, Sayı 2, Ankara 2001, s. 166-196.
Subhi Edhem; *Darvenizm* [Manastır: Beynelmilel Ticaret Matbaası, 1327)] Kitap Ulum-i Tabiye ve İçtimaiye Kütübhanesi: 2 olarak çıkmıştır.

13 Subhi Edhem kitapta, içeride "Kavanin-i Tahavvüliye" adlı, sonradan kitap için kaleme alınan bölümün dipnotunda şu açıklamayı yapar: "Bu ve bundan sonraki notlar yine talebelerime verilmek için evvelkiler gibi basık tavanlı, boş ve soğuk bir odanın muhit-i barid ve sakitinde -alelacele- yazılmıştı. Son derse gidişimde mektep müdüründen programdan 'tarih-i tabii' dersinin lağvedildiğini işitince talebeyi işgal etmemek fikriyle takrir etmemiştim. O gün dersimiz dersten ziyade son bir sohbet gibiydi. 'Darvenizm'i itmam için 'kavanin-i tahavvüliye' ve diğerlerini de buraya ilaveyi pek lüzumlu buldum." s. 83]

14 *Felsefe Mecmuası*'nda yayınlanan yazıların bir araya gelmesinden oluşuyor. Kitaplaştırılırken sırası değişikliğe uğramıştır. "Lamarck ve Lamarckizm-ı" *Felsefe Mecmuası* No: 6 s. 81-84 [Halıcıoğlu 27 Haziran 329], No: 7 s. 97-101 [Halıcıoğlu 27 Temmuz (1329!)], No: 8 s. 113-119 [Halıcıoğlu 10 Ağustos 329], No: 9 s. 129-136 [Halıcıoğlu 20 Ağustos 329] ve No: 10 s. 153-157 [Halıcıoğlu 5 Temmuz 329] (tarihlemede bir hata var kendisi böyle yazmış)

15 Subhi Edhem; Lamarckizm (Dersaadet: Nefaset Matbaası, 1330) Ulum-i Tabiyye ve İçtimaiye Kütübhanesi: Aded-5.

16 [Eduart Hartmann-Memduh Süleyman; [Almancadan Fransızcaya mütercimi Jorj Kerol] *Darwinizm Darwin Mesleğinin İhtiva Ettiği Hakikatler ve Hatalar* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1329) Tab ve Naşiri: Gayret Kütübhanesi-Sahibi Garbis Fikri. Teceddüd-i İlmi ve Felsefi Kütübhanesi: 10.

17 [(İstanbul: Matbaa-i İçtihad, 1329)]

18 Ernest Haeckel; (Çev: Ahmed Nebil) *İnsanın Menşei Nesl-i Beşer* (Dersaadet: Matbaa-i Nefaset, [1328/1912?)

19 Benzer bir savunma bir başka evrimci Ludwig Büchner'in hem Avrupa'da hem de Türkiye'de ses getiren eserine yazılmıştır. Bu 3 ciltlik *Madde ve Kuvvet* adlı eserin yalnızca ilk cildinin dış kapağında çerçeve içinde şu uyarı yapılmıştır. "Bazı ulema-yı kiramın muavenetiyle mütercimler tarafından mükemmel bir reddiye hazırlanmaktadır." [Ancak O reddiye hiçbir zaman gelmemiştir!]
"...'*Madde ve Kuvvet*"in karine şu ciheti şimdiden haber vermek isteriz ki bu kitapta mevzu-i bahs olan din, İslam dini değil, Hıristiyanlıktır, hatta Hıristiyanlığın muharref şeklidir. Müellif ancak bu mantıksız şekli ele alarak itirazlarını saymış ve hücumlarını yapmıştır. Bundan başka bu itirazların İslamlığa şümulü farz olunsa da cevabını verecek hocalarımız, çok şükür, mefkud değildir... Eserin her türlü mesuliyeti müellifine aiddir..." Baha Tevfik Ahmed Nebil s. 6.

20 Muallim Necmeddin Sadık Bey; *Darwinizm Sosyal -ı- İlm-i Hayatda Darwin Nazariyesi (Tabii Istıfa. Cinsi Istıfa Tenkidleri)* ([İstanbul:]Darülfünun Matbaası, 1336 [1920]) 32 s, Darülfünun Edebiyat Medresesi Felsefe Şubesi.

21 *Darwin*, İbrahim Alâeddin [Gövsa'nın] riyaseti altında güzide bir heyet-i ilmiye tarafından vücuda getirilmiştir (İstanbul: Sebat Matbaası, 1927) Büyük Adamlar Serisi Cild: 1 Forma: 30 s. 13.

22 *Evrim Teorisi Hakkında Rapor Özeti* (Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1985) s. 38-39. Dönemin bakanı Vehi Dinçerler'in de yazdığı yazı mutlaka okunmalı!

23 Atila Doğan; *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006)

Osmanlı Darwinizmi[1]

MEHMET Ö. ALKAN

Kilise'nin Darwin'den Özür Dilemesi...

Bu yıl Charles Robert Darwin'in (12 Şubat 1809 – 19 Nisan 1882) doğumunun 200. yılı. Kısa adıyla *Türlerin Kökeni* adlı en çok ses getirmiş olan eserinin yayımlanışının ise 150. yıldönümü. Bu vesileyle başta İngiltere olmak üzere birçok ülkede Darwin ve evrim kuramı gündeme geldi ve bu konuda çok sayıda etkinlik düzenleniyor. Darwin ve evrim kuramı konusunda yeni bulgu ve gelişmeler bilimsel toplantılarda tartışılıyor. Muhtemelen birçok doğa tarihi müzesi Darwin ve evrim kuramıyla ilgili özel sergilere ev sahipliği yapacak. Darwin'le yeni bir boyut kazanan evrim kuramı bir kez daha tartışmaların ortasına yerleşecek. Ancak dini yaratılış inancı ile evrimci kuramlar kıyasıya çarpışacak, çatışacak, diye beklerken, ilginç bir gelişme oldu. Geçen yılın sonuna doğru Anglikan Kilisesi'nin Misyon ve Kamu İşleri Direktörü Rev Dr. Malcolm Brown "Good religion needs good science" başlıklı bir yazı yayımladı. Yazıda insanların ve kurumların hata yapabileceklerini, Hıristiyanların ve kiliselerin de bunun dışında olmadığını belirtiyordu. Toplumun dünyaya bakışını değiştirecek yeni bir büyük fikir saldırıya uğruyordu. Kilisenin Galileo'nun astronomisi konusunda yaptığı hatanın benzerini 1860'ta Darwin'e de yaptığını itiraf ediyordu. Yazıda 200. doğum yılında Darwin'den samimi bir şekilde "Seni yanlış anladığımız, sana karşı gösterdiğimiz ilk tepkide hatalı oluşumuz ve bu sebeple başkalarının da seni yanlış anlaması-

1 Bu yazı benim daha önce yayımlanan "Osmanlı'da Darwinizm ve Evrim Kuramlarına İlgi üzerine..." *Toplumsal Tarih* No:187 (Temmuz 2009) s.20-27 makalemin biraz genişletilmiş halidir. *Cogito* editörünün talebi ile bu özel sayıya verilmiştir.

na yol açtığımız için" cümleleriyle özür diliyordu.[2] Kilise resmen 14 Eylül 2008'de Darwin'i ve teorisini yanlış anladığı için özür diledi.

Geçen yıl benzer ikinci bir olay daha yaşandı. Galileo'nun gök dürbününü icat etmesinin 400. yılı olduğu için 2009 yılı UNESCO tarafından Uluslararası Astronomi Yılı olarak ilan edilmişti. Belki de bu kararla da ilgili olarak geçen yılın kasım ayında Katolik Kilisesi Galileo ile ilgili mahkûmiyet kararının kilise ile ilgili olmadığını, aksine Galileo'ya teşekkür borçları olduğunu dile getirdi. Oysa Kilise dünyanın evrenin merkezi olduğunu kabul etmiş ve 1616 yılında Galileo'nun Kopernik (Nicolaus Copernicus) sistemini müdafaa etmesi papazların ağır hücumuna uğramıştı. Galileo'nun dünyanın döndüğü iddiasından vazgeçmesini isteyerek yargılamışlardı. 1633'te de mahkûm ettiler. Kilise, dünyanın güneş etrafında döndüğünü 1820'lerde ve Galileo'ya haksızlık yaptıklarını da 2008'de kabul etti. Sonradan bunun bir İtalyan Engizisyonu ya da kişisel ve özel memnuniyeti için yapılan bir saçmalık olduğu, bu kararı alan ofisin kilise demek olmadığı söylense de...

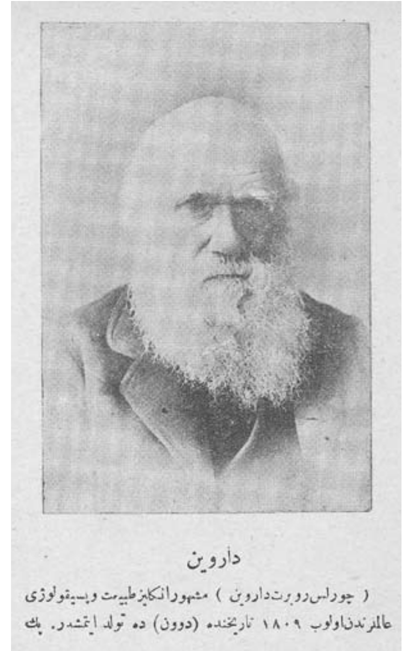
Bütün bunlar olurken, özellikle İngiltere'de Anglikan Kilisesi Darwin'den uzun bir açıklamayla özür dilerken, bu olay Türkiye'de pek dikkat çekmediği gibi, Türkiye'de TÜBİTAK'ın aylık yayımladığı *Bilim ve Teknik* dergisinin 2009 Darwin Yılı için hazırladığı Mart 2009 kapağı ve Darwin ile ilgili 15 sayfa yayından kaldırılıp içeriği değiştirildi. *Bilim ve Teknik* dergisinin genel yayın yönetmeni görevinden alındı. Sürecin nasıl yaşandığı hâlâ tam olarak açıklığa kavuşmuş değil. Ama ortada bir sonuç var, Darwin, *Bilim ve Teknik* dergisinden çıkarıldı.[3] Üstelik bugüne dek Darwin ve evrim konusunda en yetkin makale ve kitapları yayımlayan kurum tarafından...

Darwin'in kısa adı *Türlerin Kökeni*, (orijinal adı *On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or The Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life* olan ve Türkçesi *Doğal Seçilim ile Türlerin Kökeni veya Hayat Mücadelesinde Ayrıcalıklı Irkların Korunumu Üzerine* adlı kitabı 22 Kasım 1859'da kitapçılara dağıtıldığı andan itibaren, 150 yıldır devam eden bir tartışmayı

2 Bkz.: http://www.cofe.anglican.org/darwin/malcolmbrown.html

3 Türkiye'de bilimin simgesi haline gelmiş ve güvenirlik konusunda haklı bir üne sahip kurumun itibar ve güven erozyonuna uğradığının iddia edilmesi önemli. Kurum içi çekişmeler ve rekabet konusunda bir şey söylememiz zor. Bilmek zor ancak sonuçta ortada bir vakıa var: Kapak konusu yapılmış olan Darwin ve evrim kuramı alelacele kaldırılıyor ve yerine bambaşka bir konu geliyor. Aslında ve büyük olasılıkla bu bir "gericilik" hadisesi değil. Muhtemelen eski deyişle bir "idare-i maslahatçılık". Zira TÜBİTAK'ta çalışan sıradan bir görevlinin bile Darwin konusunda sansür yapacak kadar cahil olduğuna inanmak zor. Olsa olsa "idare-i maslahat" uğruna, cehaletin diz boyu olduğu bir ortamda, Darwin'den bahsedip şimşekleri üzerine çekmemek kaygısı...

da başlatmış oldu. İnsanın maymundan geldiği yanlışı da bu sıralarda ortaya atıldı ve benimsendi. Oysa Darwin böyle bir şey söylememişti.

داروين

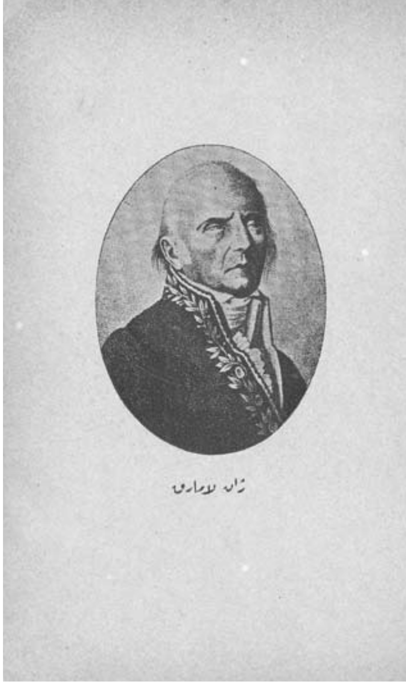
(چورلس روبرت داروين) مشهور انكليز طبيعت و بيولوژی
عالملرندن اولوب ١٨٠٩ تاریخنده (دوون) ده تولد ایتمشدر. بك

Daha sonra yayımladığı *İnsanın Türeyişi* (orijinal adı *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex)* kitabında insan evrimini ve cinsi seleksiyon konusunu işlemişti. *İnsan ve Hayvanlarda Duyguların İfadesi* (orijinal adı *The Expression of the Emotions in Man and Animals* adlı kitabında ise insanların ve hayvanların duygularını ifade ediş şekilleri arasındaki benzerlikleri ortaya koydu.

Aslında Darwin yaratılışa dair de bir şey söylememişti. Bir anlamda yaratılış sonrasını anlamaya çalışıyordu. Bu konuda onun söylediği, değişik canlı türlerinin ortak birkaç kökten, türden -atadan- evrilerek geliştiği fikriydi. İkinci olarak bu süreçte canlılar arasında "yaşam mücadelesi" ve "doğal ayıklanma" ile en uyumlunun hayatta kalması prensibi olan evrimi dile getirmişti. Üstelik bu fikirlerin tamamı, bilimsel bir emeğe, uzun yolculuklara ve yıllara dayalı araştırma, gözlem ve karşılaştırmalara dayanıyordu. Ancak kilise, Galileo'ya yaptığı gibi durumdan vazife çıkarmak konusunda gecikmedi. 2008 sonbaharında özür dilenmesine neden olacak şekilde, Anglikan Kilisesi Piskoposu, Samuel Wilberforce 1860'ta yapılan yıllık oturumda, bu tezi çok sert bir şekilde eleştirdi ve eleştiri Darwin ile geliştirdiği kuramının dini ve felsefi açıdan da itham edilmesine sebep oldu. Böylece Darwin'in *Türlerin Kökeni* kitabının 1859'da yayımlandığı günden beri kutsal kitaplarla ve dini açıklamalarla bir yarış ve rekabet halinde olduğu, onları küçük düşürmeye çalıştığı ileri sürüldü. Adeta Darwin ve evrim kuramı konusundaki tercih, dine sadakatin ölçüsü haline getirildi. Canlıların mükemmel tasarımlar olduğu, dolayısıyla evrime gerek olmadığı, yaratıldıkları halleriyle hep aynı kaldıkları ileri sürülerek Darwin teorisinin doğru olmadığı "ispatlanmaya" çalışıldı. Bazıları cahillikten bazıları da taammüden, mutlak doğru ve tartışılamaz olan dini inanç ile her an tartışılabilir ve yanlışlanabilir olan bilimsel bilgi arasında farkı önemsemeden, Darwin'in ne söylediğini anlamak yerine suçlamak kolaycılığına saptı.

Evrimci Kuramların Osmanlıca Literatüre Girişi

Konu, dünyada Darwin'in 200. doğum yılında ve *Türlerin Kökeni*'nin yayımlanışının 150. yılında etkinlikler yapılırken, bizde dergilerden çıkarılması şeklinde gündeme gelince, ben de Darwin, evrim kuramı ve evrim kuramcılarının Türkiye'deki Osmanlıca literatüre ilk ne zaman girdiğine ve ne tür yayınlar yapıldığına dair bazı örnekler vererek hatırlatmalar yapmak istedim.

Jean-Baptiste Pierre Antoine de Lamarck

Aslında evrim kuramı üzerinde çalışan ve bilinen tek isim Darwin değildir. Darwin dışında Fransa'da Jean-Baptiste Pierre Antoine de Lamarck (1744-1829) ve Étienne Geoffroy Saint-Hilaire (1772-1844), İngiltere'de Charles Lyell (1797-1875), Joseph Dalton Hooker (1817-1911), Herbert Spencer (1820-1903), Alfred Russel Wallace (1823-1913) ve Thomas Henry Huxley (1825-1895) ve nihayet Almanya'da ise Ludwig Büchner (1824-1899) ve Ernst Heinrich Haeckel (1834-1919) önde gelen isimlerdir. Bu isimlerin bir kısmı Türkiye'de oldukça popüler olacaktır.

Avrupa'da 1859 yılında Darwin'in *Türlerin Kökeni* adlı eseri ile yeniden popüler olan yaratılış ve evrim konusu Osmanlı'ya ulaşmakta gecikmemişti. Türkiye'de Osmanlıca literatüre evrim kuramı ve evrimcilerle ilgili bilgi ve görüşler 1860'lı yılların sonundan itibaren dahil olmaya, ilgi görmeye başlar. Bu ilgi, bilimsel araştırma sürecine katılmak ve katkı yapmak şeklinde olmaktan çok, popüler tartışmaları takip etmek şeklindedir. Ancak Osmanlıca literatüre Darwin ve evrim konusunun ilk olarak kim tarafından aktarıldığını belirlemek zor. Ancak bilebildiğimiz kadarıyla evrimcilerden ve materyalistlerden biri olan Büchner'i ilk tanıtan kişilerden biri Ali Suavi'dir.

Ali Suavi Avrupa'da siyasi mülteci olduğu sırada 1870'te (1286) çıkardığı *Ulum* adlı derginin çeşitli sayılarında[4] Büchner'den söz etmiştir. *Ulum*

4 Örneğin 6. Kitab (sayı) sayfa 311'de değinirken, sayfa 353'te Gazali ile karşılaştırmış ve 7. kitabda (sayıda) Büchner'i ve materyalizmini eleştirmiştir.

Ludwig Büchner

dergisinin 17. sayısındaki (s. 1009) "Mezahib-i Felsefiye der Avrupa" başlıklı ve "Materyalist" alt-başlıklı makalede "Büchner'i Fransa'daki ehl-i hissin peygamberi olarak tanıtır. Özellikle s. 1018'de, müteredditlerin Büchner gibilerin "münkirane" yazdıkları kitaplardan etkilendiklerini belirtip eleştirir.

Bu dönemde bilimsel gelişmelerden söz etmek, geleneksel dini dünya görüşü ile ciddi çelişkiler oluşturmaya başlamıştır. Bu durum en çok yeni bilimsel görüşleri aktarmaya çalışan Osmanlı aydınını zor durumda bırakır. Bunların başında Ahmet Midhat Efendi gelir. Ahmet Midhat Efendi 1288-1289 yıllarında yayımladığı *Dağarcık* adlı dergisinde bir yandan yeni bilimsel gelişme ve fikirleri aktarmaya çalışırken, diğer yandan da geleneksel dini düşünce ile oluşan çelişkileri izah etmeye, uyumlaştırmaya çalışacaktır. Ahmet Midhat Efendi'nin bu gayreti hayli ilginç makalelerin ve yazıların yazılmasına neden olacaktır. 1870'lerin hemen başında Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı aydınları arasında da dünyanın yaratılışı, insanın yaratılışı, evrimi gibi konular rağbet görmektedir. Ahmet Midhat Efendi, en çok ilgi çeken konu olan insanın yaratılışı ve evrimi konusunu ilk kez *Hace-i Evvel* adlı eserinde dile getirmiştir. Ardından *Dağarcık*'da yazdığı "İnsan" (s. 40-49 Cüz:2, 1288)) ve özellikle "İnsan-Dünyada İnsanın Zuhuru" (s. 109-117, Cüz:4, 1288) başlıklı yazısı yaratılış ve sonrasını konu olarak ele alır: *"Kürre-i arz üzerinde nev-i beşerin suret-i intişarı gerek diyanet ve gerek fünun nazarında en ziyade ehemmiyet almış bir şey olduğundan bu babda hem ulema-yı diniye ve hem hükema-yı tabiiye pek çok rivayetlerde bulunmuşlardır. Kâinat serlevhasıyla yazmakta olduğumuz kütüphane-i tarihiyenin mukaddimesi makamında olarak neşreylediğimiz cildde gerek hilkat-ı âlem ve gerek intişar-ı beni âdem hakkında ulemayı diniye ile hükema-yı tabiyenin yekdiğerini tahtie eden rivayetleri bil muhakeme hakikatte ikisinin dahi bir rey ve fikirde bulunmakda olduklarını gösterdiğimizden..."* (s. 109) dedikten sonra ilk kez 122. sayfada Lamarck'in fikirlerinden söz edecektir.

Anlaşılan o ki dünyanın yaratılışı ("hilkat-i âlem") konusunda yazılara Derginin iç kapağında cevap verecek ve "Kürre-i Arzın Fennen Keyfiyet-i

Teşekkülü" başlığı (Cüz 7, 1288 iç kapak "Muhabere-i Aleniye") ile bir yazı yazacağını belirtecektir. Sözünü 9. cüzde tutacak ve bu makaleyi yazacaktır. (Cüz: 9, 1289, s. 271-278).

Gerçekten de dünyanın yaratılışı konusunda "diyanet ile fenni" (dini açıklama ile bilimsel açıklamayı) uzlaştırma ("te'lif") denemesini *Kâinat* adlı tarihi serinin ilk cildine yazdığı, mutlaka okunması gereken oldukça uzun ve nefis giriş yazısında açıklayacaktır.[5]

II. Abdülhamid döneminde Beşir Fuad, Şemseddin Sami,[6] Ahmed Macid-Ahmed Edib,[7] Hoca Tahsin gibi isimlerle, yine bu dönemde yayımlanan *Maarif* ve *Resimli Gazete, Servet-i Fünun* çevresiyle sınırlı kalan bir ilgi vardır.

Bu dönemde yayımlanan Hoca Tahsin Efendi'nin *Târîh-i Tekvîn yâhûd Hilkat* adlı eseri de ([İstanbul]: Şirket-i Mürettebiye Matbaası' 1310) önemlidir. Darvin'i şu cümle ile zikreder:

أرنست هه‌كل

١٨٣٢ شباطنك ١٦ نجی كونی پوتسدامده تولد ایتمشدر . حال حاضرده (یه‌نا) دارالفنوننك طبیعیات معلمی اولان بو ذات آلمان حكیملری آره‌سنده اك سوگیلی بر سیمایه مالكدر . غایت سوگیلی ، كبار وخاطر ییقماز بر ذات اولمقله برابر طوتمش اولدیغی فن مسلكنده غایت ثابت ، قطعیاً دونمز والك شدید قلم مجادله‌لرینه گیرر بر ذكادر . (ایاسه‌دوو) نامنده‌كی معلمی كندیسنه پك چوق شیلر اوكرتمش وبالخاصه نباتاته مراق ایتدیرمشدی . نهایت هه‌كل طبیب اولق اوزره چالیشمغه باشلادی . فقط ، طبق داروین كبی ، فریج مولر كبی بو خصوصده موفقیته مظهر اولامدی . سیاحته چیقدی ونهایت ١٨٥٤ ده (برلین) ه .

Ernest Haeckel'in hayatı

"Elbet bir gün gelecektir ki ilm-i hayvanat, tarih-i tekvin-i âlemden bir cüz' itibar olunup, evsaf-ı hayvaniyenin resm ve ta'dadı bedelinde zi-ruhun işbu gördüğümüz eşkâle ne guna yetişmiş olduklarını keşf ve izah etmekle meşgul olacaktır. Darwin'in bu hususa dair ifadatı her ne kadar kâfi mertebede değilse de, mesleği beyan-ı tekvine ve felsefe-i hakikiyeye muvafık olmakla ikmal olunacağında kat'an iştibah olunmaz."

1894 depremi hurafeye de ilgiyi arttırmıştır, bilime de. Yerküreye, "ilm-i arza" yönelik yayınlarda belirgin bir çoğalma olmuştur. Deprem, zelzele gibi konuları açıklayan kitaplar yayımlanır. Kitaplarda yerkürenin "materyalist" bilimsel açıklamaları yer alır.

5 Ahmed Midhat; *Kainat. Hilkat-ı Âlem ve intişar-ı beni adem hakkında kütüb-i mukaddese ile hükema-yı tabiatın reylerini bil-muhakeme alemin taksirat-ı ahiresi hakkında bazı malumatı camidir.* (İstanbul: Muharririn Zatına mahsus Matbaa, 1288) "Mukaddeme" başlıklı 56 sayfalık nefis bir deneme yazmıştır.

6 *İnsan* (İstanbul: Mihran Matbaası, 1296) ve *Yine İnsan* (İstanbul: Mihran Matbaası, 1303)adıyla yayımladığı kitaplarında bu konuya değinecektir.

7 *Tarihçe-i Beşer* (İstanbul: Kasbar Matbaası, 1306)

II. Meşrutiyet ve Darwinizm

II. Meşrutiyet dönemi evrim kuramcılarına, evrim kuramlarına, materyalizme ve Darwinizme ilginin arttığı yıllardır. Bir yandan telif ve çeviri makaleler ve kitaplar yayımlanırken, diğer yandan da orijinal dillerden çeviri eserler yayımlanmaktadır. Spencer'in,[8] Haeckel'in,[9] Büchner'in[10] kitapları bu süreçte yayımlanır. Darwin ve evrim üzerine yazılara daha sık rastlanır. *Hüsn ü Şiir, Genç Kalemler, Tabiat, Bağce, Ulum-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası, Musavver Muhit, Servet-i Fünun, Zekâ, Yirminci Asırda Zekâ* gibi birçok dergi ve gazetede Darwin'e ve evrim kuramı ile kuramcılarına dair

Herbert Spencer

8 *Spencer'in Felsefesi*: Mehmed Safvet [Engin], İstanbul 1928 (miladi) Kitabhane-i Sûdî, 44+3,
Fikrî Ahlâkî ve Bedenî Terbiye: Herbert Spencer, (Mütercimi: Babıâli Hukuk Müşavir Muavinlerinden Mehmed Münir [Ertegün]). İstanbul 1340 (rumi) 1924 (miladi) Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 269+7,
Kavanîn-i Tabiiye: Herbert Spencer, (Mütercimi: Babıâli Hukuk Müşavir Muavinlerinden) Mehmed Münir [Ertegün]). (Dersaadet: Mürettibîn-i Osmaniye Matbaası, 1327 [1911]), 24s [Hâsılatının Yüzde Yirmisi Darüşşafaka'ya aiddir.] Meziyyet Kütübhanesi: Aded: 7
Herbert Spencer'in Din ve Ahlâk Hakkındaki Nazariyesi: Silvain Drey, (Mütercimi: Babıâli Hukuk Müşavir Muavinlerinden Mehmed Münir [Ertegün]). (Dersaadet: Mürettibîn-i Osmaniye Matbaası, 1327 [1911]), 23s, Meziyyet Kütübhanesi: Aded: 8
Vazı-ı Kanunların Hataları: Spencer, Herbert, (Mütercimi: Babıâli Hukuk Müşavir Muavinlerinden Mehmed Münir [Ertegün]). (Dersaadet: Mürettibîn-i Osmaniye Matbaası, 1328 [1912]), 56s, Meziyyet Kütübhanesi: Aded: 9
Medhal-i Terbiye-i Akliye, Ahlâkiye, Cismaniye: Herbert Spencer Çev: Ali Münif Adanalı (Yeğena), İstanbul 1313 (hicri) 1895 (miladi) Matbaa-i Ahter, 125,
Terakki Kanunu ve Sebebi: Herbert Spencer, Çev: İbrahim Aşki [Tanık]). İstanbul 1335 (rumi) 1919 (miladi) Ali Şükrü Matbaası, 87,
Terbiye-i Cismaniye: Herbert Spencer, Çeviren: Hüseyin Zeki. İstanbul 1312 (hicri) 1895 (miladi) Kasbar Matbaası, Neşreden: Vatan Kütüphanesi Sahibi Ohanes Ferid, 70,

9 Ernest Haeckel; *Vahdet-i Mevcud Bir Tabiat Âliminin Dini* (Çeviren: Baha Tevfik-Ahmed Nebil), (İstanbul: Kader Matbaası, t.y. []) 88s. Teceddüd-i İlmi ve Felsefi Kütüphanesi Aded:2
Ernest Haeckel; *İnsanın Menşei Nesl-i Beşer* (Çeviren: Ahmed Nebil) (Dersaadet: Matbaa-i Nefaset, t.y [1911]) 92s.

10 *Fenn-i Ruh. Kraft und Stoff Kitab-ı Meşhûrunun Üç Mebhâs-i Tammıyla Beraber Diğer Tefahhusât-ı Fenniyeyi Hâvidir*: Ludwig Büchner, (Çeviren: Abdullah Cevdet [Karlıdağ]). İstanbul 1911(miladi) Matbaa-i İctihad, 136,
Fizyolocya-yı Tefekkür. La Pensée: Ludwig Büchner, (Çeviren: Abdullah Cevdet [Karlıdağ]). İstanbul 1308(hicri) 1891(miladi) İstepan Matbaası, 71+1,
Goril: Ludwig Büchner, (Çeviren: Abdullah Cevdet [Karlıdağ]). Mamuretü'l-Aziz [Elazığ] 1311 (hicri) 1893 (miladi) Mamuretü'l-Aziz Vilâyet Matbaası, 56+1,
Madde ve Kuvvet: Ludwig Büchner, (1. Cilt), (Çeviren: Baha Tevfik-Ahmed Nebil). ([İstanbul]: Müşterekü'l-menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, t.y.[]), 233s Teceddüd-i İlmi ve Felsefi Kütüphanesi Aded:4, Sahib ve Naşiri: Dersaadet Kütübhanesi Sahibi Arsen., (2. Cilt) 245-480, (3. Cilt) 483-736.

haber, yazı ve makaleler yayımlanır. Baha Tevfik ve arkadaşları bu çevrelerin ilk zikredilmesi gereken grubudur. Kurdukları *Teceddüd-i İlmi ve Felsefi* serisi bu konuda öncülük edecektir.[11]

Bir Materyalist Olarak Subhi Edhem ve "Darvenizm"

Hiç kuşku yok ki Osmanlı Darwinizminin en önemli ismi Subhi Edhem'dir.[12] Darwin'i ve evrim literatürünü Osmanlılara tanıtan başlıca isimdir. Ayrıca, diğer arkadaşlarının aksine, dini ve tutucu çevrelerden gelecek tepkileri de hiç umursamamıştır.

Subhi Edhem'in Darwinizm kitabı

Subhi Edhem, II. Meşrutiyet'in hemen başında Manastır'da Askeri İdadi öğrencilerine "tarih-i tabii" yani doğa tarihi derslerini verirken Darwinizmi ve evrim kuramlarını anlatmaya başlamış ve öğrencilerin yoğun ilgisi ile karşılaşmıştır. Ancak bu duruma, idarenin tepkisi gecikmemiş ve "tarih-i tabii" ders programından çıkarılmıştır. Subhi Edhem'in okulda verdiği "tarih-i tabii" ders notları, bazı eklemelerle 1910 yılında kitap haline getirilmiştir. Kapakta, Subhi Edhem'in ismi altında, "İdadi-i Askeri Sabık Tarih-i Tabii Muallimi" yazmaktadır. Subhi Edhem, kitabını "*ilk talebelerime*" diyerek öğrencilerine ithaf etmiştir.

Kitabın ismi kendisinin tercih ettiği Osmanlıca okunuşuyla "*Darvenizm*"dir.[13]

11 Baha Tevfik hakkında benim şu yazıma bakılabilir: Mehmet Ö. Alkan; "Düşünce Tarihimizde Önemli Bir İsim: Baha Tevfik", *Tarih ve Toplum* S. 52 (Nisan 1988) s. 41-49.

12 Subhi Edhem hakkında Mehmet Ö. Alkan; "II. Meşrutiyet'te Doğa Felsefesi ya da Subhi Edhem Üzerine Notlar", *Felsefe Dergisi*, S. 29 (Mart 1989), s.50-58 ve ayrıca bkz. Remzi Demir; "Subhi Edhem Bey'in Bilim Tarihi ve Bilim Felsefesi Bilinci", *Bilim ve Ütopya*, S. 139, Ocak 2006, s. 52-57. Ayrıca Remzi Demir; "Subhi Edhem Bey'in 'İlm-i Nebâtât Târîhi", *I. Ulusal Veteriner Hekimliği Tarihi ve Meslekî Etik Sempozyumu Bildirileri*, 30 Mart - 1 Nisan 2006, (Prof. Dr. Ferruh Dinçer'in 70'inci Yaşı Anısına), Editör: Abdullah Özen, Elazığ 2006, s. 133-159.
Remzi Demir-Bilal Yurtoğlu; "Unutulmuş Bir Osmanlı Düşünürü Hoca Tahsîn Efendi'nin Târîh-i Tekvîn Yâhûd Hilkat Adlı Eseri ve Haeckelci Evrimciliğin Türkiye'ye Girişi", *Nüsha*, Yıl 1, Sayı 2, Ankara 2001, s. 166-196.

13 Subhi Edhem; *Darvenizm* [Manastır: Beynelmilel Ticaret Matbaası, 1327)] Kitap Ulum-i Tabiye ve İçtimaiye Kütübhanesi:2 olarak çıkmıştır.

Kitabın isminin altında Muhiyiddin Arabî'den yapılan şu çarpıcı alıntı dikkat çeker.

"Bir hendese-şinas için bir müsellesin kırmızı mı veya siyah mı olduğunu sormak ne kadar garip düşerse, bir hekim için de felsefeye müteallik bir eser-i kaleminin mütedeyyine mi yahut gayri mütedeyyine mi yazılmış olduğunu sual etmek o kadar münasebetsiz ve abes düşer... Muhiyiddin Arabî"

Kitapta şu bölümler yer alır: (Her bölümün hangi tarihte ve nerede kaleme alındığını köşeli parantez içinde verdim. Ayrıca içindekilerde yazılan ile kitabın içindeki başlık arasında fark varsa onları da belirttim.) [14]

- Maksadım [Darahur Boyu 2 Şubat 1326] s. 3-4
- İcmal-i Tarihi: [Manastır-Nakliye Kışlası 24 Kanun-i Sani 325- Sınıfta verilmiştir.] s. 5-47
- Menşe-i Envai: (içerde "Nev'i") [Manastır-Nakliye Kışlası 19 Şubat 325- Sınıfta verilmiştir.] s. 47-82
- Tahavvül Kanunları (içerde "Kavanin-i Tahavvüliye") [sonradan kitap için kaleme alınmıştır.] s. 83-119

Subhi Edhem şu açıklamayı yapar: "Bu ve bundan sonraki notlar yine talebelerime verilmek için evvelkiler gibi basık tavanlı, boş ve soğuk bir odanın muhit-i barid ve sakitinde -alelacele- yazılmıştı. Son derse gidişimde mektep müdüründen programdan "tarih-i tabii" dersinin lağvedildiğini işitince talebeyi işgal etmemek fikriyle takrir etmemiştim. O gün dersimiz derste ziyade son bir sohbet gibiydi. "Darvenizm"i itmam için "kavanin-i tahavvüliye" ve diğerlerini de buraya ilaveyi pek lüzumlu buldum." (s. 83)

- s. 120-144 Mübareze-i hayat (içerde "Istıfa ve Mübareze-i Hayat" [Manastır 5 Mart 1326]
- s. 145-152 Istıfa (içerde "Istıfa-yı Cins") [Manastır 11 Mart 326]
- s. 153-169 Veraset (içerde "Veraset Nazariyesi") [Manastır 2 Nisan 326]

14 Subhi Edhem, kitapta içerde "Kavanin-i Tahavvüliye" adlı, sonradan kitap için kaleme alınan bölümün dipnotunda şu açıklamayı yapar: "Bu ve bundan sonraki notlar yine talebelerime verilmek için evvelkiler gibi basık tavanlı, boş ve soğuk bir odanın muhit-i barid ve sakitinde -alelacele- yazılmıştı. Son derse gidişimde mektep müdüründen programdan "tarih-i tabii" dersinin lağvedildiğini işitince talebeyi işgal etmemek fikriyle takrir etmemiştim. O gün dersimiz dersten ziyade son bir sohbet gibiydi. "Darvenizm"i itmam için "kavanin-i tahavvüliye" ve diğerlerini de buraya ilaveyi pek lüzumlu buldum." s. 83.

- s. 170-176 Tesalüb [18 Nisan 1326]
- s. 177-199 Netice ve Son Söz [Yakova -12 Haziran 1328 [1327 olacak. (MÖA)]
- s. 199-200 Hamiş [Manastır-27 Temmuz 1327]

Subhi Edhem, kitaba yazdığı "Maksadım" başlıklı giriş yazısında şunları belirtir.

"Maksadım

Bugün mevki-i intişara çıkan bu küçük eser, tamam bir sene evvel, Manastır İdadi-i Askeriyesi'nde "Tarih-i Tabii" tedris ederken şakirtlerimden birçoklarının gösterdikleri arzu-yı şedide rağmen yazılmıştı. Hatta hiç ummadığım halde, o büyük, kalabalık dershanenin uğultulu muhiti içinde bir kısm-ı külli bu pejmürde sahifeleri istinsah için çırpınmıştılar bile…

…Bu gün, ben mektebden, o çocuklar da benden, uzaklaştık. İlk hocalığım, mefkûremde derin, unutulmaz, hatıralar bıraktı. Talebelerim için yazılan ders notları bence, muazzez olmasa da, kıymettardır. İşte, asıl neşir maksadının en büyük muharriki…

Hayalimde saf ve samimi bir hayat-ı mazinin neş'e-i mütebaidini yaşatan ilk talebelerimin ulüvv-i hatıratına ithaf ettiğim bu sahifelerin eski tarz üslup ve tahririne hiçbir şey ilaveye lüzum görmedim. Belki, birçok hatalar da vardır. Fakat bizde "ulum-i tabiiye"ye ait yazılmış hiç bir eser yok ki…

… Biz, Osmanlılar her hususta, her şeyde gerideyiz. Bugün, herkesten ziyade biz, daha büyük bir cesaret ile daha metin bir azim ile daha kavi bir himmet ile çalışmak; ananat-ı kadimenin haşin, akur ellerinden kurtulmak, mübeşşir hatvelerle ilerlemek ihtiyacındayız. Biz de artık, bütün cihan-ı medeniyete gayri meçhul kalan hakayıkın mevcudiyet-i fenniye ve ilmiyelerinden haberdar olmalıyız.

Küçük bir ihmal, ufak bir terahi büyük bir "cinayet-i içtimaiye"dir. İhtiyac-ı maksudu temin emeliyle pek yeni bir şey söylemiş olmuyorsam da, bari birkaç tıbbi kitabımıza münhasır kalan pek mutaassıbane ve pek tarafgirane serd edilen mukaddemat-ı felsefiye ve ihbarat-ı fenniyeyi daha açık, daha vasi anlatmağa çalışıyorum. Derin bir samimiyet-i kalb ile itiraf ederim ki, katiyen bu bir tefahhur değildir. Yazılarım uzun senelerden beri hayat-ı fikriyemiz üzerinde sıklet-ı müzahameni arttıran müesserat-ı hissiye ve pek kaba sufiliği gidertecek kadar kuvvet gösterirse o zaman sevineceğim.

… Zaten, enzar-ı istihfaf önünde lakayt ve sükuti kalmak meşrebimdir. Beni müteessif eden, her manasıyla umumileşmiş gibi duran âmâ ve tekâsüldür. Ruhumun bu tuyuf teellümünü sevindirecek bir şeyi varsa, talebelerimin, namlarına ithaf ettiğim bu hediye-i fikriyeyi kabul ile, hiç olmazsa, muallimleriyle geçirdikleri mensi bir zaman-ı mesaiyi, bir dakikacık, hatıralarında yeniden yaşatacak kadar müsait bir vakit bulduklarını görmek ve işitmektir.

Ben, şimdiden bu hülya-yı saadetin vecd-aver aks-i tesellisi ile müsterihim ve bu, benim için kâfidir.

Derahur Boyu 2 Şubat 1326

Subhi Edhem"

Subhi Edhem, kitabında Darwin ve evrim kuramını ona yöneltilen eleştirileri ve katkıları özetledikten sonra kendi fikirlerini yazmıştır.

"Darvenizm, tekâmül-i umumi nazariyesinin bir cüz'ü olsa da yine büyük yine bülenddir. Çünkü an'anata merbut itikatları, hurafeleri tezelzüle uğratan bir nazariyedir. Zaten onun kadri, kıymeti de münhasıran bu meziyeti ile ölçülür.

Memleketimizde Darven ismine değilse de, nazariyesine bigâne duran birçok kimseler mevcuttur. Avrupa'da bile Darven taraftarlarına atılan itiraz taşları pek çoktur. Hâlbuki Darven aleyhine yazılan bir sürü sahifeler içinde ulum-i tabiiyenin teferruatından en metini bulunan, kanunlarla halledilebilen ilimlere karşı hep bir vukufsuzluk gözükmektedir. Zaten, eşgal-i uzviyetin, mihaniki bir tarzda, esbab-ı esasiye ve esbab-ı mucibesini anlayıp anlatabilmek için mutlaka ulûm-i tabiiyede malumat-ı tamme sahibi bulunmak şarttır. Ve bu şartın zafiyeti, bişübhe, derece-i ihatanın da dairesini daraltır.

Benim indimde, tekâmül nazariyesi şuabat-ı ulûmun hepsine metin terakkiler vaat ve bahşedecek kadar metin ve vasidir."(s.180)

Daha sonra *Ahd-ı Atik* ve *Ahd-ı Cedid*'e dayanarak Musa'ya göre dünyanın yaratılışı "hilkat" ve "tekâmül" üzerinde durur. Şu alıntılar çarpıcıdır:

"Hilkat, bir cism-i uzvi ve gayri uzvinin yaradılış aslını taharri maksadına münatıfdır. Hâlbuki tekâmül-i uzvi ve gayr uzvi cisimleri şimdiye kadar maruz kaldıkları istihale ve tahavvül esasına müstenittir. Bu sebepten Darven ve taraftarları kendi fikirlerini izah ederken daima "tekâmül" kelimesini istimale cevaz vermişlerdir. Fakat burada bahsetmek istediğim tekâmül-i şahsi değil, umumidir." (s. 180-181)

"Darvenizmin muvaffakiyetlerinden biri de âlem-i uzvi ile âlem-i gayri uzvinin bir olduğu meselesini ileri sürmesi olmuştur." (s. 182)

Bundan başka "felsefe-i tekâmül" de mühim bir nokta daha varsa o da "veraset ve mutabakat" gibi uzviyetin umumi hassesini yekdiğerine rapteden münasebetlerin mülahaza ve taharrisidir...(s. 182)

Darven nazariyesinin bütün teferruatı bilindikten sonra artık tabiattaki kanunların, hadiselerin esbab-ı mucibe ve esbab-ı hakikiyesi anlaşılmakta güçlük çekilmez. (s. 182)

Daha sonra *Ahd-ı Atik* ve *Ahd-ı Cedid'e* dayanarak Musa'ya göre dünyanın yaratılışı üzerinde durur. Ve

"...Taassub-i ahlakiye ve teşekkül-i cemaate, beşerin gururuna büyük vaatlerde bulunan ve bu mülahazada en ziyade göze çarpan nokta bütün mükevvenatın, bütün zî-hayatın beşer için halk edilmesi kaziyesidir ki, redde müstahaktır. Binaenaleyh bana hücum edeceklere, sözlerimi cerhe kıyam edenlere manidar bir sükût-i müstehziye bürünmüş yalnız "Ahd-i Atik ve Ahd-i Cedid" isimleri verilen Kitab-ı Mukaddesin bir tarih-i tabii kitabı bulunmadığı cevabını vermekle iktifa ederim." (s. 187-188)

"...Ben de derim ki bugün mevcut olan bütün neviler en iptidai, basit bir noktadan çıkıp türemiş, dünyada bütün uzvilerin hepsi bir neviden çoğalmıştır. Yoksa "Tarih-i Mukaddes"in zannettiği gibi tabiat ne bir Âdem, ne bir Havva, ne de müstakil bir şecere-i asli yaratmamıştır, işte son söz." (s. 199)

Ulum-i tabiiyeye vakıf olmayan bir sürü mutaassıp, şarlatan yazıcıların, fenne istinat etmeyen itirazlarına karşı daima lakayt ve sükuti kalacağım. Bu gibilere dert anlatmağa vaktim olmadığı için benden mukabele beklemesinler. Lakin fenne vukuf-i tammesi olanlara fırt-ı hürmet ve riayetim bulunduğu için kendilerinin irşadat-ı fazılanelerini can kulağıyla dinler ve ilelebed kendilerine minnettar kalacağımı şimdiden arz ile sözümü keserim."

[Manastır 27 Temmuz 1327, Subhi Edhem (s.199-200)]

O sıralarda bir diğer evrim kuramcısı olan Lamarck ve Lamarckizm üzerine *Felsefe Mecmuası*'nda[15] "Lamarck ve Lamarckizm" başlığı ile kaleme

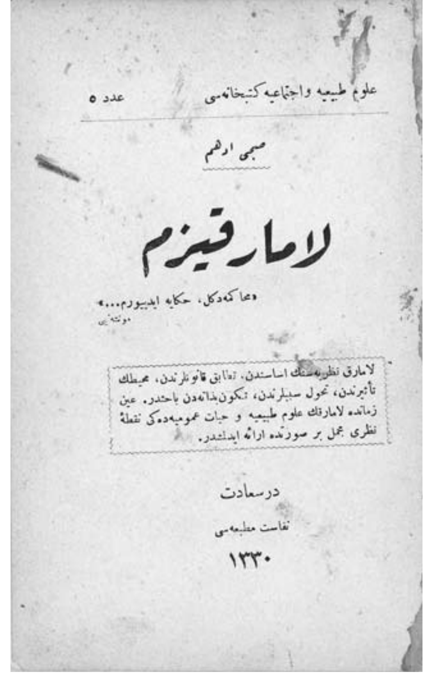
15 *Felsefe Mecmuası*'nda yayımlanan yazıların bir araya gelmesinden oluşuyor. Kitaplaşırken sırası değişikliğe uğramıştır. "Lamarck ve Lamarckizm-1" Felsefe Mecmuası No: 6, s. 81-84 [Halıcıoğlu 27 Haziran 329], No: 7, s. 97-101 [Halıcıoğlu 27 Temmuz (1329!)], No: 8, s. 113-119 [Halıcıoğlu 10 Ağustos 329], No: 9, s.129-136 [Halıcıoğlu 20 Ağustos 329] ve No: 10, s. 153-157 [Halıcıoğlu 5 Temmuz 329] (tarihlemede bir hata var kendisi böyle yazmış).

aldığı yazı dizisini Lamarckizm adıyla kitap olarak da yayımlayacaktır.[16] *Lamarckizm* kitabının başlığının hemen altında şu vecize yer alır:

"Muhakeme değil, hikâye ediyorum..." Montaigne

İçindekiler de şöyle verilmiştir:

"Lamarck nazariyesinin esasından, tetabuk kanunlarından, muhitin tesirinden, tahavvül sebeplerinden, tekevvün-i bidayetten bahistir. Aynı zamanda Lamarck'ın ulûm-i tabiiye ve hayat-ı umumiyedeki nokta-i nazarı mücmel bir surette irae edilmiştir."

علوم طبیعیه واجتماعیه کتبخانه‌سی عدد ٥

صبحی ادهم

لامارقیزم

«محاکمه دکل، حکایه ایدییورم...»
مونته‌نی

لامارق نظریه‌سنك اساسندن، تطابق قانونلرندن، محیطك
تأثیرندن، تحول سببلرندن، تکون بدائه‌دن باحثدر. عین
زمانده لامارقك علوم طبیعیه و حیات عمومیه‌ده‌کی نقطهٔ
نظری مجمل بر صورتده ارائه ایدلشدر.

درسعادت

نفاست مطبعه‌سی

١٣٣٠

Subhi Edhem'in Lamarckizm kitabı

Hemen başında kitabın kaleme alınma gerekçesi şu ifadelerle yer alır:

"Felsefe-i tabiiye ile uğraşanlarımıza 'Darven' ismi meçhul değildir. Uğraşmayanlara ise birkaçımız bir iki kitap, bir iki makale ile bu zatın şahsını ve mesleğini anlattık. Hâlbuki Lamarck ismi pek az kimselere malumdur." (s. 3)

Darwin'in az çok tanındığını ama Lamarck'ın çok az tanındığından bahisle çalışmalarını ve görüşlerini aktaran gayet akıcı bir özet vermiştir. Toplam 46 sayfadır.

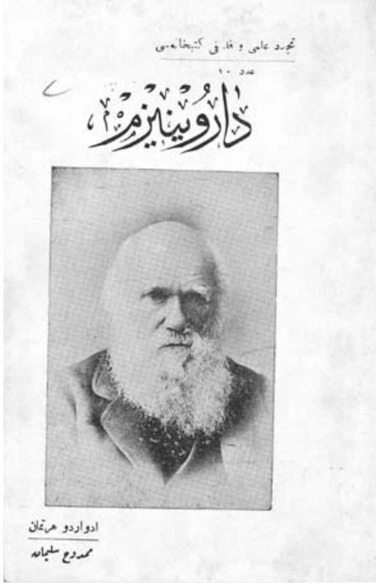
Doktor Subhi Edhem, *Felsefe Mecmuası*'nın 2. cildine "Din ve Darwinizm" yazısı yazmayı vaadetmiş, Yazıyı tanıtırken, "tekamüliye meslekinin edyan arasında ve meslek-i muhtelife-i felsefiye nokta-i nazarından mütalaası" demiş ancak yazı yayımlanmamıştır.[17]

Subhi Edhem, evrim kuram ve kuramcılarına olan ilgisini devam ettirecektir. O sıralarda yayımlamayı düşündüğü ama yayımlamadığı eserleri şunlardır. "Lamarck ve Felsefe-i Hayvanat", "Veraset Nazariyesi".

16 Subhi Edhem; *Lamarckizm* (Dersaadet: Nefaset Matbaası, 1330) Ulum-i Tabiyye ve içtimaiye kütübhanesi: Aded-5.
17 *Felsefe Mecmuası* iç kapak arkası.

Memduh Süleyman ve "Darwin Mesleğinin İhtiva Ettiği Hakikat ve Hatalar"

II. Meşrutiyet döneminde materyalizm, Darwinizm ve evrim kuramı yaygın bir merak konusu olmaya başlar. Telif ve çeviri birçok makale ve kitap yayını birbirini izler. Bu konuda ciddi bir literatür oluşur. Bu dönemde evrimci kuramlarla ilgilenen bir başka isim Memduh Süleyman'dır. Memduh Süleyman 1913'te Eduart Hartmann'dan çevirdiği, "*Teceddüd-i İlmi ve Felsefi Kütübhanesi*" serisinin 10 numaralı kitabı olarak *Darwinizm* adlı eseri yayımlar. Eserin alt başlığı "Darwin Mesleğinin İhtiva Ettiği Hakikatler ve Hatalar" şeklinde verilmiştir. Kitap Almanca yazılmış ve Fransızcaya çevrilmiştir. Memduh Süleyman ise bu Fransızca çevirisini özetleyerek Osmanlıcaya aktarmıştır.[18]

Memduh Süleyman'ın Darwinizm çevirisi

Memduh Süleyman kitapta, Darwin'in 1859'da yayımlanan *Türlerin Kökeni*, adlı eserini "Istıfa-yı Tabii ile İzah Edilen Nevilerin Menşei" adıyla Osmanlıcaya çevirmekte olduğunu belirtmekle birlikte (s. 7) yayımlanmamıştır.

İç kapakta Darwin'in resmi altında şu bilgi yer alır:

"Cons [Charles] Robert Darwin Meşhur İngiliz Tabiat ve biyoloji âlimlerinden olup 1809 tarihinde (Duen)de! tevellüt etmiş. Pek küçük olduğu halde Cenubi Amerika'ya gönderilen bir sefer heyetine tabiat mütehassısı gibi iştirak etmiş ve ilk eserlerinin malzemesini oradan toplamıştır. Birçok müşahedelerine binaen bir meslek tesis etmiştir. Bu mesleğe kendi namına izafetle "Darvinizm" demişler. 1882 tarihinde vefat etmiştir."

Memduh Süleyman kitabın başına yazdığı "Birkaç Söz" adlı kısa önsözde şunları yazmıştır:

"Meşrutiyetin ilanını müteakip münevver fikirli, düşünür gençler arasında Avrupa hakimlerinin ilmi fikirleri, felsefi itikatları hakkında malumat elde etmek arzusu hasıl oldu. Bugün ulûm-i tabiiyede büyük bir rol ifa eden Darwin

18 Eduart Hartmann-Memduh Süleyman; [Almancadan Fransızcaya mütercimi Jorj Kerol] *Darwinizm. Darwin Mesleğinin İhtiva Ettiği Hakikatler ve Hatalar* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1329) Tâb'i ve Naşiri: Gayret Kütübhanesi-Sahibi Garbis Fikri. Teceddüd-i İlmi ve Felsefi Kütübhanesi: 10.

nazariyesi hududunu 'metafizik'e kadar tevsi ederek kâinatın hilkati hakkında birçok nazariyeler suduruna sebebiyet vermiş, felsefi meslek ve mekteblerde mühim bir tesir icra etmeğe başlamıştır. Binaenaleyh Darwin'in vazettiği ıstıfa ve nesil nazariyelerinin hatalarıyla hakikatlerini teşrih eden Alman müelliflerinden Eduardo(!) Hartmann'nın Darwinizm-Le darwinizme *nam eserini hülasaten Türkçeye naklediyorum.*"

Kitabın alt başlıkları şöyledir: (başlıkların yanında sayfa numaralarını da verdik.)

Doktor Edhem Necdet - *Tekâmül ve Kanunları*

Evrim kuramına olan ilginin bir göstergesi de Doktor Edhem Necdet tarafından yazılan *Tekâmül ve Kanunları* adlı kitaptır.[19] Kitabın kapağında içindekilere yer verilmiştir.

Uzviyetlerde Tekâmül Kanunları: Muhitin Tesiri, Uzuvların Faaliyeti, Mübareze, Istıfa, Veraset, Evsaf-ı Kesbiyenin İrsen İntikali

Cemiyetlerde Tekâmül Kanunları: Cemiyetlerin Kabiliyet-i Tahavvüliyesi, Cemiyetlerin İstihalesinin Mihanikiyeti, Terakki-i İçtimai

19 İstanbul: Matbaa-i İçtihad, 1329.

Edhem Necdet'in Tekamül ve Kanunları

İçindekileri ayrıntılı olarak şöyledir:

* [Kaynakçada Gilome Greff yazmakla birlikte, http://kutuphane.tbmm.gov.tr/cgi-bin/koha/opac-search.pl?op=do_search&serverid=-1&search_type=loose;startfrom=0;field_value=Greef, Guillaume de;kohafield=author Guillaume de Greef, şeklinde olacak. (MÖA)] kitabın adı da şu olacak. [Le Transformisme social : essai le progres et le regles des societes [Ancienne Librairie Germer Bailliere, 1901)]

Edhem Necdet evrim kuramları konusunda bilgiler vererek asıl önemli olanın, toplumsal evrim yasalarına ulaşmak konusunda gayret olduğunu belirtir.

"İstihale ile istikrar bugün terakki ile tedenni, âti ile mazi demektir. Bir asır evvel arz, nebatlar, hayvanlar, insanlar hakkındaki nazariye 'istikrar'dan ibaretti."

…

"Ondokuzuncu asırda Lamarck, Darwin, Spencer gibi dehanın mesaisiyle muhitin tesiri, mübareze-i hayat, ıstıfa, evsaf-ı kesbiyenin verasetine inkılâbı meseleleri meydana çıktı. "İstihale" keşfedildi. Muhafazakârlığa, istikrar fikirlerine, cehl ve taassuba karşı şiddetli bir harp ilan olundu… İstikrar nazariyesi yerine istihale fikri vazedildi."

"Avrupa'nın istihalesi tabiat ve eşyadaki bu istihaleyi idrakten sonradır; tekâmül kanunlarının keşfi terakki-i içtimaiyenin yegâne saikı oldu... " (s. 3-4)

[Avrupa'nın güçlendiğini ve zayıflayan Osmanlıyı vahşice ezmesinden bahsederek]

"Evet, düşünülürse, âlemin terakkisi ile bizdeki tedenninin esbabı şundan ibarettir: Âlem muhitiyle, hayatiyle istihale etti. Biz bu yeni muhite, yeni hayata tevafuk edemedik, istihaleyi, bu en umumi, en âlemşümul düstur-i hilkati idrak edemedik." (s. 5)

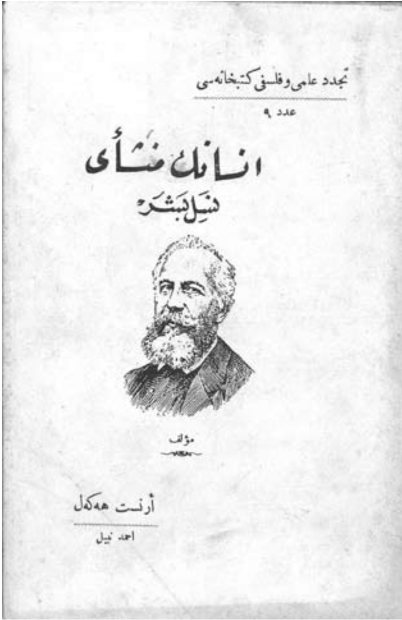
"Bu eseri vücuda getiren say evvela uzviyetlerin tekâmül kanunlarını tetkikten ibaretti. Maksat cemiyetlerin tekâmül kanunlarını mütalaa ederek ait olduğumuz cemiyete nafi fikirler bulup göstermekti. Fakat cemiyetlerin istihalesinde aranılan meseleler ümit edildiği kadar halledilemedi…"

…Bu eser bir eser-i icat değil –heyhat!-bir eser-i tetebbudur... (s. 7)

Ernest Haeckel ve *İnsanın Menşei Nesl-i Beşer*

Osmanlı aydınları için, Haeckel'in özel bir yeri vardır. Kim bilir belki de bu, Haeckel'in 1873'te Türkiye'yi ziyaret etmesinden kaynaklanıyor olabilir. Ondan çevrilen önemli eserlerden biri *İnsanın Menşei, Nesl-i Beşer* adını taşımaktadır. Ahmed Nebil'in çevirdiği bu eser, 1912 yılında yayımlanmıştır.[20] Önsözünü Baha Tevfik'in yazdığı ve evrim kuramının yanlış öğretildiğinden yakınan yazısı ardından kitap şu bölümlerden oluşmaktadır:

20 Ernest Haeckel; (Çev:Ahmed Nebil), *İnsanın Menşei Nesl-i Beşer* (Dersaadet:Matbaa-i Nefaset, [1328/1912?)

Ernest Haeckel, İnsanın Menşei

Primatlar-Primatların Neseb-i Şeceresi-İnsanın Nesebi-Lamarck ve Darwin-İnsan Tekâmülünün Tarihi-Tefekkür Uzuvlarının Keşfi-Maddenin Ebediyeti Kanunu-İnsan ile Maymun Arasındaki Güzergâh, Cava'daki Keşif-Arz tabakalarına Ait Devirlerin İmtidadı-Umumi Netice

Kitabın hemen iç kapağında şu ibare yer alır:

"İnsanın menşeini ve Darwinizm nazariyesini tesis ve tekmil ilimlere ve fenlere tatbik etmekle şöhret kazanan üç büyük hakîmin resimlerini kitabımızın iptidasına ilave etmekle müftehiriz."

A[hmed] N[ebil] "

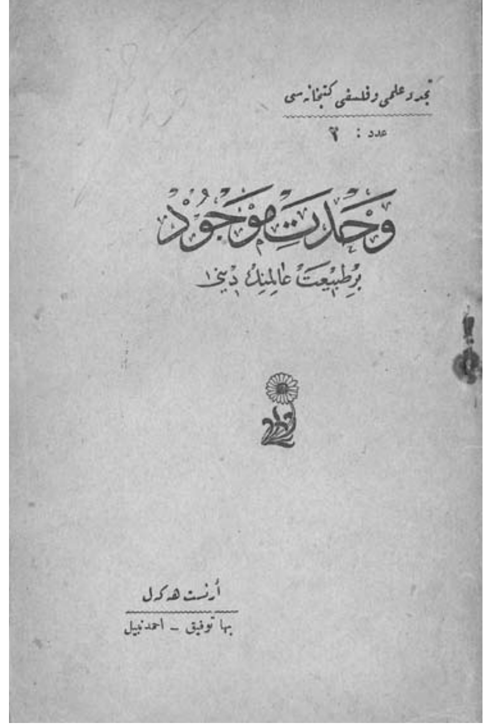
Baha Tevfik, kitaba şu önsözü yazar:

"…

Bugün tabiatın ehemmiyetini inkâr edecek hiçbir fert tahayyül edemiyorum… Bu sözlerime karşı bazı kimseler mekteblerde okunan tabiat derslerini ve bilhassa Darülfünun'un Tabiat Şubesini irae ederek memleketimizde tabiata pek büyük bir ehemmiyet verildiğini söyleyeceklerdir. Fakat bu söz, zahiri bir iddiadan başka bir şey teşkil edemez. Mekteplerde okunan tabiat o kadar sathi ve o kadar havadan sudandır ki talebe ondan tabiatın mühim muammalarını öğrenmek şöyle dursun bilakis mütemadi ezberciliğin mecburiyetlerine boyun eğerek zihnini alt üst eder. Hususiyle Darülfünun'umuzun Tabiat Şubesi'yle, Tıp Fakültesi'nde hayvanat dersinin suret-i tedrisindeki garabete âhiren vakıf olduğum zaman pek müteessir oldum.

Bu mekteblerde muallimlik eden zatların; tedris etmekte oldukları kitapları tetkik ettim. Bu kitapların tamamıyla Lamarck ve Darwin gibi son asrın (19 uncu) hakiki dehaları tarafından ihdas edilen tekâmül nazariyesi esası üzerine mürettep oldukları bilhassa nebatat ve hayvanat tasnifleri Linne gibi Guviye gibi, Antuan Loren Cusyo *gibi zevatın yine tekâmül kaidesi üzerine müesses olarak ihdas ettikleri bir tarzda okutulduğu halde asıl meselenin ruhu hükmünde olan tekâmül nazariyesi inkâr olunmakta ve zavallı gençlerimizin di-*

mağları birtakım zıt ve mütebayin fikirlerin perişanlığı altında mahvedilmektedir. İşte kurun-i vustaya ait nazariyelerle hatta doktorlarımızın dimağları ezilirken ve mekatib-i âliye muallimlerimizi ki –ben bunların fevkinde âlimlerimiz bulunmayacağına kaideten mutekidim- onların bile okuttukları derslerin siyak ü sibaklarından habersiz bulunurlarken Osmanlı milletinin tabiat âleminde bir mevcudiyet gösterebilmesinden bahsetmek bir nev'i hiffet yahut sersemlik addolunur..." (s. 11-13)

Ernest Haeckel, Vahdet-i Mevcud Bir Tabiat Âliminin Dini

Ernest Haeckel ve *Vahdet-i Mevcud Bir Tabiat Âliminin Dini*

Materyalist ve darwinist literatüre yönelik tepkinin ciddileştiğini farkeden Baha Tevfik ve arkadaşları, bu türden yayımladıkları eserlerin başına "paratoner" kabilinden bir açıklama yazısıyla, bu tür eserlerin İslamiyeti hedef almadığını, alanların İslamiyeti tanımadığını, tanısalar böylesi hücumlar yapmayacaklarını ve nihayet bu tür saldırılara cevap verecek âlimlerin mevcut olduğunu belirteceklerdir.

Bu açıklamalardan biri Haeckel'in tartışmalar yaratan bir başka kitabına hem önsöz hem de sonsöz olarak kaleme alınmıştır.

Baha Tevfik, Ernest Haeckel'in *Vahdet-i Mevcud Bir Tabiat Âliminin Dini* adlı kitaba yazdığı "*Bizim Sözlerimiz*" başlıklı önsözde durumu kurtarmaya çalışacaktır:

"...Bu kitabın bahsettiği şey bizim bilmediğimiz bir şey değildir. Vahdet-i mevcud mesleği bizde çoktan beri vardır. Fakat vahdet-i mevcud mezhebi öyle bir şey olarak vardır ki buna dinsizler de inanır, dindarlar da inanır. Bu mesleği bizde Bektaşi tarikatında olanlar kabul ettiği gibi Bektaşi olmayanlar da kabul etmişlerdir.. Şu kadar ki bu meslek bizde herkesin kendi fikrine göre kabul edilmiş olduğundan hakikati, ne gibi esaslara istinat ettiği pek az kimseler tarafın-

dan biliniyor… Vahdet-i vücud, mahlûkatı Hâlikde mahv ve muzmahil görmek demektir ki bu ancak zevk ve keşif ile idrak olunur bir hakikattir. Vahdet-i mevcud ise bunun zıdd-ı tammı olarak mahlûkatta Hâliki mevcud görmek demektir ki bu da kâinatı tetkik ve tecessüm neticesi olarak bulunur bir hakikattir, fendir. Tabir-i caiz ise evvelki yukarıdan aşağıya inmek, diğeri aşağıdan yukarı çıkmaktır. ..” (s. 3-4).

Bu ifadeler yetmemiş olacak ki kitabın sonunda sonsöz niyetine yazdığı “*Bir Muahhara*” adıyla daha savunmacı bir ifade yer alır.

“Bir Muahhara

Bu kitabı tercümeden maksadımızı, şüphesiz anlayan anlamıştır! Fakat herkes aynı seviye-i irfanda bulunmayacağı için bu ciheti daha ziyade izah etmeğe lüzum gördük.

Malumdur ki mekteblerimizde en az ehemmiyet verilen dersler, lisan dersleri ve bilhassa “Arapça”dır. Bunun için mektepliler daima Arapça öğrenmekten mahrumdurlar. İlca-yı zaruretle ve say-ı zatiyeleriyle biraz Fransızca öğrenen gençler Avrupa felasifesinin bu ve buna benzer diğer, din aleyhinde kitaplarını okuyorlar ve tabiidir ki inanıyorlar.

Çünkü lisanımızda ne bu kabil bir kitap, ne de müdafaa mevcut olmadığı gibi Arapçalarını okuyup anlamağa da biraz evvelki esbabdan dolayı gençler muvaffak olamıyorlar.

Ulema-yı kirama gelince, ale’l-ekser Avrupa lisanlarına vakıf olmadıklarından arasıra dinimize vaki olan bu gibi bazı tarizat-ı ecnebiyeyi okumak ve müdafaatda bulunmak onlar için gayri mümkündür.

Bir hasma karşı, maksadı müdafaa edebilmek için ise, o hasmın ne söylediği, nasıl ve hangi noktalara itiraz ettiği malum olmalıdır.

Biz bu cihetleri düşünerek, şu elinizdeki kitabı tercüme ettik. Müellifin bazı tarizatını İslamiyete de teşmil ettiğini gördüğümüz zaman, ne kadar aldandığını ve bu tarizatın dinimize tamamıyla vakıf olamamaktan ileri geldiğini anladık. Çünkü bizim dinimiz; hakiki bir tabiat âliminin asla itiraz edemeyeceği derecede mükemmel bir dindir. Fakat bizzat bu tarizata cevap vermeğe ulum-i Arabiyedeki bızaaımız henüz kâfi bir dereceye gelmemişti. Bunun için neşrinde tereddüt ediyor ve münasip bir vaktini bekliyorduk. Bu sırada hatib-i muhterem Hafız İsmail Efendi kardeşimiz bizi teşvik etti. Bu gibi tarizatın İslamiyet’e asla tesir etmeyeceğini ve İslamiyetin, müellif Haeckel’in de- tamamıyla vakıf olsa- hayran olacağı bir derece-i mükemmeliyette bulunduğu söyleyerek hemen

neşre mübaşeretimizi tavsiye etti. Ve fünun-i hazıra ile dinimiz arasında hiç mübayenet mevcut olamadığını kendisi ayrıca izah ederek bir risale şeklinde neşredeceğini vaat etti. Biz, Hafız İsmail Efendi'nin ulûm-i Arabiye ve tasavvuf-i islamideki vukufuna hayran olduğumuz kadar vaatlerinde de vefakâr olduğunu bildiğimiz için artık Haeckel'in konferansını karilere tevdiden çekinmedik. Şimdi söz kendisinindir. İzahat-ı âliyelerine olanca hulus-i kalbimizle intizar eder ve bu münasebetle bahse karışmak tenezzülünde bulunacak sair ulema-yı kirama da arz-ı ihtiram ve minnetdari eyleriz.

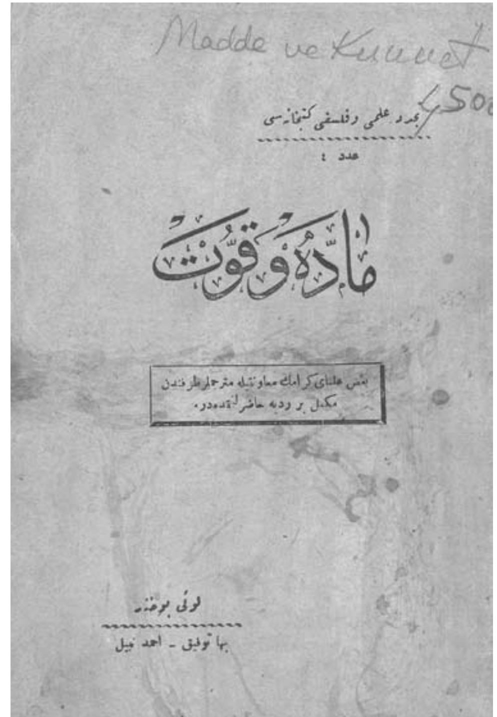
A[hmed Nebil]- B[aha Tevfik] s.86-88

Madde ve Kuvvet

Benzer bir "paratoner" tarzındaki giriş *Madde ve Kuvvet* için yazılacaktır. Bu 3 ciltlik kitabın yalnızca ilk cildinin dış kapağında çerçeve içinde şu uyarı yapılmıştır. "Bazı ulema-yı kiramın muavenetiyle mütercimler tarafından mükemmel bir reddiye hazırlanmaktadır." Ancak beklenen bu reddiye hiçbir zaman gelmemiştir!

"…

*"Madde ve Kuvvet"*in kariine şu ciheti şimdiden haber vermek isteriz ki bu kitapta mevzu-i bahs olan din, İslam dini değil, Hıristiyanlıktır, hatta Hıristiyanlığın muharref şeklidir. Müellif ancak bu mantıksız şekli ele alarak itirazlarını saymış ve hücumlarını yapmıştır. Bundan başka bu itirazların İslamlığa şümulü farz olunsa da cevabını verecek hocalarımız, çok şükür, mefkud değildir. *"Vahdet-i Mevcud"*da da söylediğimiz gibi gençlerimizi dinlerine karşı kayıtsız bir hale koyan bu gibi eserlerin lisanımızda cevapları yoktur. Çünkü tercüme edilmemişlerdir. Din âlimlerimiz ise ekseriya ecnebi lisanlarına hâkim değiller… İşte bunun için biz *"Vahdet-i Mevcud"* gibi *"Madde ve Kuvvet"*i de harfiyen tercüme ederek

Ludwig Büchner, Madde ve Kuvvet

cevap vermekle mükellef addolunan iktidar sahiplerinin dikkat-i gözlerine vazediyoruz. Eserin her türlü mesuliyeti müellifine aiddir...”

Baha Tevfik - Ahmed Nebil (s. 6)

Darwinizm Sosyal

Sosyal Darwinizm ya da Darwinizm Sosyal-1

İçtimaiyat Mecmuası 1917’de İstanbul Darülfünunu İçtimaiyat Darülmesaisi (Enstitüsü) tarafından yalnızca 6 sayı yayımlanabilir. Dergide Darwin, Lamarck gibi isimlerin yanısıra evrim kuramları, sosyal Darwinizm ve neo-Darwinizm gibi konulara da değinildiğini görüyoruz.

Osmanlı Darwinizmi konusunda şimdilik zikredilmesi gereken son eser, yine Darülfünun Edebiyat Medresesi Felsefe Şubesi yayınları arasından çıkan ve 1336 [1920] yılında taş basma olarak yayımlanan eserdir. Muharriri Muallim Necmeddin Sadık [Sadak] Bey’dir. Kitabın adı *Darwinizm Sosyal-1-*’dir. Alt başlığı *İlm-i Hayatda Darwin Nazariyesi (Tabii Istıfa, Cinsi Istıfa Tenkidleri)* adını taşımaktadır.[21] Tam milli mücadele sırasında, İstanbul’un işgal edildiği günlerde İstanbul Darülfünunu Edebiyat Medresesi [Fakültesi] Felsefe Şubesi tarafından yayımlanmıştır. Osmanlıca literatürde Sosyal Darwinizm üzerine aynı adı taşıyan yegâne kitaptır.

İbrahim Alaaddin, Darwin

“...neye ait olduğu tam bilinmeyen bir çene ve bir kaç diş...”

Cumhuriyet döneminde, 1927’de İbrahim Alaaddin Bey tarafından *Darwinizm* adlı kitap yayımlanır. Bu eserdeki şu paragraf Darwin’i ne kadar anladıklarına da işaret eder!

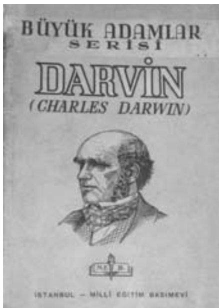
21 Muallim Necmeddin Sadık Bey; *Darwinizm Sosyal -1- İlm-i Hayatda Darwin Nazariyesi (Tabii Istıfa, Cinsi Istıfa Tenkidleri)* ([İstanbul:]Darülfünun Matbaası, 1336 [1920]), 32s Darülfünun Edebiyat Medresesi Felsefe Şubesi.

Mukaddes kitapların haber verdiği insanın hilkati hakkında Darven çok itirazlara, çok hücumlara maruz kalan bir nokta-i nazar serd etti, dedi ki:

İnsan maymundan azmışdır.

Filhakika insanların izzet-i nefsi asırlarca alınan terbiye, dini akidesi buna birden bire inanmaya manidir. Elan da Darven'in insan menşei hakkındaki telakkisine hiddet edenler pek çoktur.[22]

Evrim teorisinin müfredatta yer alıp almaması veya karşılığında ve aynı anda itirazları ile dini yaratılış teorisinin okutulması gerektiği yolundaki tartışmalar 1970'lerde alevlendi. Ancak Cumhuriyet'in başlarından itibaren müfredatta yer aldı. Maarif Vekâleti 1931 yılında, Talim ve Terbiye Dairesi'nin 30/3/1930 tarih ve 146 numaralı emriyle. Dr. Galip Ata'nın [Ataç] kaleme aldığı Darwin kitabının, ilk baskısı 3000 nüsha olarak yayımlandı. Devlet Matbaası'nda bastırılan kitap Cumhuriyet döneminde yayımlanan Darwin hakkında yazılmış ilk telif eserdir. Kitap daha sonra da defalarca ve farklı kapaklarla yayımlanmıştır. Maarif Vekâleti'nin ismi sonra Milli Eğitim Bakanlığı olarak değişti. 1931'de Darwin üzerine ilk telif eseri yayımlayan Milli Eğitim Bakanlığı 54 yıl sonra *Evrim Teorisi Hakkında Rapor Özeti* diye muhakkak bulunup okunması gereken bir kitap daha yayımladı! Dönemin Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanı evrim teorisini şöyle değerlendiriyor:

Darwin'in MEB tarafından (Galib Ata) yayımlanan kitabı

Büyük Adamlar Serisi, Darwinizm (1931)

Evrim Teorisi Üzerine Rapor 1985

22 *Darwin*, İbrahim Alâeddin [Gövsa'nın] riyaseti altında güzide bir heyet-i ilmiye tarafından vücuda getirilmiştir (İstanbul: Sebat Matbaası, 1927), Büyük Adamlar Serisi, Cild:1, Forma:30, s.13.

"120 yıldır kanunlaşmamış bir teorinin" karşısındaki görüşlerin de ders kitaplarında okutulmamasının objektif ve ilmi olamayacağı da bizzat sade vatandaşımızın bile hassasiyetle üzerinde durduğu bir husus olmuştur."

Raporda ise şu ifadeler yer alıyor:

"İşin üzücü yanı, bu teorinin, bazı spekülasyonlarla materyalist ve dinsiz felsefeye alet edilmiş olmasıdır... 150 yıldır tartışılan ve materyalist felsefeye alet edilen böyle bir teorinin ders kitaplarımızda bir kanun gibi takdim edilmesi.., en azından gençlerimizin tarafsız ilmi muhakeme ve düşünceden yoksun, tek yönlü ve şartlandırılmış olarak yetişmelerine sebep olmaktadır... Milli Eğitim Bakanlığınca 1979 yılında neşredilen Modern Biyoloji kitabından, (Sevinç Karol ve arkadaşları) bu bir kaç cümle sanırım bize hak verdirir mahiyettedir:

"İnsanın bilinen en eski atası, Afrika ve Hindistan'da bulunmuş olan çene ve diş fosillerinden tanınan Remapithecus (Kuyruksuz maymun)'dur.

"...Australopithecus robustus büyümemiştir. Günümüzün bitkilerle beslenen gorilleri gibi soyu tükeninceye kadar değişmeden kalmıştır. İnsanın büyük amcası olarak düşünülebilir. Australopithecus Africanus (Afrika maymunu) zamanla değişmeye devam etmiş ve sonunda insansı olmuştur. Böylece en eski büyük babamızdır..."

[diyerek ilk insanımsı canlılarla ilgili yorumlara da fena halde bozularak şöyle çıkışır.]

Bu iddiaları destekleyen delil nedir? Sadece neye ait olduğu tam bilinmeyen bir çene ve bir kaç diş..."[23]

Bir Tuhaf Kitap!

Bu yazıyı hazırlarken, bu konuda yazılan kitaplara da baktım. Bunlar arasında *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*[24] adlı kitap beni hayrete düşürdü. Bu kitabın akademik niteliği ile ilgili ciddi sorunlar var. Hazırlamakta olduğum uzun eleştiri yazısını daha sonra yayımlayacağım. Ancak burada kısaca belirtmek istediğim önemli husus şu: Yukarıda da belirttiğim gibi Osmanlı döneminde sosyal darwinizm üzerine yayımlanmış tek bir kitap vardır. Ancak adı *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm* olan iddialı akademik çalışma, Osmanlı döneminde yayımlanan bu biricik kitabın, yani

23 *Evrim Teorisi Hakkında Rapor Özeti* (Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1985) s. 38-39. Dönemin bakanı Vehbi Dinçerler'in de yazdığı yazı mutlaka okunmalı!

24 Atila Doğan; *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006)

sosyal darwinizm üzerine yayımlanmış tek monografinin farkında değil. Biraz önce değindiğim Necmeddin Sadak'ın 1336 [1920] yılında yayımladığı *Darwinizm Sosyal-1 İlm-i Hayatda Darwin Nazariyesi (Tabii Istıfa, Cinsi Istıfa Tenkidleri)* adlı eserden tek cümleyle bile sözedilmediği gibi, yazarın bu kitaptan haberinin de olmadığı anlaşılıyor. Yalnızca bu durum bile kitap hakkında bir eleştiri yazısı yazmayı gerekli kılar. Kaynakları özensiz ve bir kısmını anlamadan kullanması, yanlış okumalar, yanlış referans ve sayfa numaraları ile ilgi eleştiri yazısını daha sonra yazacağım. Ama en ilginci kitabın arkasında kendi alanlarında iki uzman ismin bu özensiz kitabı hararetle tavsiye etmeleridir. Şimdi düşünüyorum, bu çok önemli iki isim kitabı okuyarak daha ilk anda farkedilebilecek hataları görüp de tavsiye ettilerse vahim. Ancak kitabı okumadan tavsiye ettilerse bu daha da vahim...

Sonuç Yerine

Osmanlı literatüründe, Darwin'e ve evrimci kuramlara yönelik olarak Batı'da olduğu gibi ani ve kurumsal bir dini reddediş görülmemiştir. 1860'lardan itibaren yayınlara baktığımızda, daha çok anlamaya yönelik mesafeli bir çaba dikkat çeker. Özelikle II. Meşrutiyet döneminde, doğa bilimlerinin gelişmediği bir ortamda bu konuda yapılan tartışmalar, özgün olmaktan ziyade elbette takip edilen Batılı kaynaklar üzerinden yürütülmektedir.

İlginçtir, tıpkı edebiyat gibi bilimsel-pozitivist düşüncenin gelişmesi için de en uygun ortam II. Abdülhamid döneminde oluşmuştur. II. Abdülhamid siyasal açıdan tartışılmaz bir şekilde istibdat idaresi kurmuştur. Onun dönemde 1878 yılında Parlamentonun kapatılmasıyla birlikte, 23 Temmuz 1908'de Kanun-i Esasi'nin yürürlüğe konulmasına kadar geçen yaklaşık 30 yıllık sürede siyasal faaliyetlere izin verilmediği gibi tersine bu tür faaliyetler suç sayılmıştır. Bu durumda gazete, dergi, kitap veya risalelerde iki konunun öne çıktığı hemen göze çarpmaktadır. Bunlardan biri edebiyattır. Ancak milliyetçi tarih yazımı nedeniyle ihmal edilen II. Abdülhamid dönemi edebiyat tarihi henüz yazılmamıştır. Gazete ve dergi köşelerinde veya küçük risaleler şeklinde yayımlanan yüzlerce edebi ürün hâlâ değerlendirilmeyi beklemektedir. Öte yandan yayınların ve aydınların yöneldiği ikinci alan "bilim" olmuştur. Bu dönemde özelikle popüler bilim konularının dergi ve gazetelerde sıklıkla yer aldığı görülür. (Gerçi bu konuda bir süre sonra tereddüt yaşandığı ve özelikle kullanılan dile dikkat edildiği, "din"in (İslamiyetin) birincil referans haline geldiğini belirtmek isterim.)

Cogito, sayı: 60-61, 2009

Darwin ve evrim kuramları özellikle II. Meşrutiyet döneminde son derece seviyeli tanıtılmış ve tartışılmıştır. Üniversitede ders kitabı haline dahi gelmiştir. Cumhuriyet döneminde de 12 Eylül 1980 darbesine kadar, "din-bilim" çatışması gibi yapay bir eksenin dışında, hatta Milli Eğitim Bakanlığı'nın desteklediği müfredatta yer verilen bir konu olmuştur. Elbette Darwin adından da evrim kuramlarından da rahatsız olanlar eksik olmamıştır. Özellikle de 1970'li yıllarda muhafazakâr kesimde bu rahatsızlık dile getirilmiştir.

Ancak şaşırtıcı olan, 1980 darbesinden sonra bu konu ciddi bir çatışma, saflaşma ve kavga konusu haline gelmesi, milli eğitim müfredatının da bundan olumsuz etkilenmesidir. Adeta siyasal bir meydan okuma ile dönemin Milli Eğitim Bakanı, evrim kuramının anlatıldığı derslerde yaratılışın da anlatılması gerektiğini söylüyor, bunu haklı çıkaracak tarzda, bilimsel hiçbir anlamı olmayan ve Amerikan muhafazakârlarının propaganda kitaplarından çevirtilmiş raporlar hazırlattırıyordu. Sonunda istenen oluyor, adeta inancın imtihanı haline gelen konu, bir din-bilim çatışması şekline dönüşüyordu.

Charles Darwin'in kitabının ilk baskısı 1 Ekim 1859'da 1.000 adet yayımlanmış, neredeyse 3 ay içinde 5. baskıyı yapması (Ocak 1860) ve 5.000 adete ulaşması Darwin'i bile şaşırtmıştı. İşte dünyada her bakımdan tartışmalar yaratan bu kitabın yayımlanışının 150. ve Darwin'in doğumunun 200. yılı anısına 2009'da özelikle de kitabın basıldığı ay olan Ekim ayından itibaren Darwin ve evrim kuramları konusundaki etkinlikler daha da arttı. Bu yazıyı ilk kaleme aldığımda bu tür etkinlikler yeni yeni başlıyordu. Şimdilerde daha da artmış durumda. Örneğin şu anda, Tarih Bölümünde misafir öğretim üyesi olduğum Wisconsin Üniversitesi'nde de önce Darwin'in Türlerin Kökeni adlı kitabını yayımlanması arifesindeki bilimsel çalışmaları gösteren bir sergi 23 Kasım'da "Science Circa 1859: On the Eve of Darwin's Origin of Species" adıyla açıldı. Şimdi de "Organic Diversity and Evolution" adıyla 9 Aralık 2009'da başlayıp Şubat 2010'a kadar devam edecek bir başka serginin son hazırlıkları yapılıyor. Ayrıca Wisconsin Üniversitesi, türler ve evrim konusunda Galapagos Faunası (hayvan varlığı) konusunda "Galapagos Collection" adıyla dünyadaki nadir birkaç geniş koleksiyonundan birine sahip ve bu koleksiyon University of Wisconsin Madison Zoological Museum'da (Zooloji Müzesi) bulunmaktadır.

Sonuç olarak, Darwin'i veya evrim kuramı konusunda yapılan çalışmaları reddetmek, kavga veya dini çatışma konusu haline getirmek yerine anlamaya çalışmak, bu konuda gelinen aşamayı takip etmek ve bu konudaki bilimsel çalışmaları teşvik etmek gerektiğine kuşku yoktur.

Cogito, sayı: 60-61, 2009

T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
Cilt: 11, Sayı:1, 2002
ss. 219-232

VAR OLAN ve VARLIK OLARAK TANRI

Aliye ÇINAR[*]

ÖZET

Musa, Tanrı'yı nasıl tanımlaması gerektiğini doğrudan doğruya Tanrı'ya sorar; O da derhal bu soruyu şu şekilde cevaplar "Ben, ben olanım. Öyle ise İsrailoğullarına diyeceksin ki, beni size 'Var olan O' (veya 'O ki vardır') gönderdi" (Çıkış 3. 14). Öyle ki, dinin Tanrı'sı ya da Var Olan düşünce için bir temel, bir başlama noktasıdır. O halde felsefî Mutlak veya Varlık, dinin Tanrı'sını içerir ya da ön varsayar. Tefekkürün iki efendiye hizmet edemeyeceği açıktır. İşte bu nedenle pek çok Hristiyan filozof, Tanrı ile varlığı özdeşleştirir. Fakat bu çözüm bir problem teşkil etmeyecek mi?

ABSTRACT

God as to Be and Being

In order to know what God is, Moses directly turns to god. He ask his name straightway comes to the answer: Ego sum qui sum, Ait: sic dices filiis Israel; qui est misit me ad vos (Exodus. iii. 14). For thinking the God of religion or To Be is a foundation or a starting point. Then the philosophical Absolute or Being involves or presuppeses the God of religion. The fact that the reflection can't serve two masters is obvious. Because of this many Christian philosophers identity God and Being. But does this solution itself produce a problem?

---

* U. Ü. İlâhiyat Fak., Din Felsefesi Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi.

Tanrı, Sina Dağı'nda bizzat kendini Musa'ya ifşa ettiğinde, Musa'nın zihninde şimşek gibi çakan soru şuydu: Peki, ona nasıl hitap edeceklerdi ya da onu nasıl tanımlayacaklardı? Derin metafizik düşüncelere dalmanın yerine Musa, kestirmeden gitti ve dinî yolu seçti; Tanrı'ya doğrudan doğruya adını sordu:[1] "Ben, İsrailoğullarına gidecek ve diyeceğim ki, 'atalarımızın Tanrısı beni size gönderdi' eğer onlar 'O'nun adı nedir' diye sorarlarsa ne cevap vereceğim?" "Tanrı, Musa'ya, 'Ben, ben olanım' öyle ise İsrailoğullarına diyeceksin ki, beni size 'Var Olan O' (veya 'O ki vardır') gönderdi."[2]

Şimdi konumuz açısından oldukça önem arz eden varlık *(being)* ile var olmak *(to be)* arasındaki farkı Étienne Gilson'un öncülüğünde irdelemeye çalışalım. Varlık nedir? Varlık, varolandır, mevcut olandır. Aynı soruyu Tanrı açısından soracak olursak bu kez cevabımız, Tanrı'nın varlığı, uçsuz bucaksız bir cevher okyanusudur, şeklinde olacaktır. Ancak varolmak *(to be)* daha farklı bir şey olup yakalanmaya karşı koyar ve ele avuca sığmaz. Çünkü o, gerçekliğin metafizik yapısının derinliklerinde yatmaktadır. 'Varlık', isim olarak bir cevhere işaret ederken, 'varolmak', bir fiili, bir oluşu gösterir. 'Varolmak', mutlak fiildir; başka bütün fiillerin fiilidir; diğer varolanlara var olmak bakımından asıl lokomotiftir. Felsefe, işte buradaki tabloyu soyutlama yoluyla karikatürize eder ve temeldeki mutlak bilfiil enerji, filozofun düşünsel piramidinin tepesindeki varlık olur çıkar. Belki de Aristoteles, kendi kendini düşünen Düşüncenin, mutlak varlık olduğunu ileri sürerken, onun saf bir Fiil, sonsuz bir güç kaynağı olduğunu kesinlikle düşünüyordu, diye itiraz edilebilir. Onun Tanrısı saf fiil olması bakımından öyleydi, ancak o, varoluş mecrasında yer almayıp, bilgi mecrasında bir saf fiildi, saf düşünceydi.. O, dünyadan ayrı bir varlık olduğunu ve de dünyadaki varlıkları bilmemektedir. Şu halde Aristoteles, O *Şahıs* ki vardırdan ziyade, O *Şey* ki vardır, demektedir.[3] Bu düşünce damarının modern felsefedeki uzantısı olan 'düşünüyorum, o halde varım' önermesinde düşünce ve varlığın özdeşliğinin altı çizilmiştir. Hristiyan yakada bu, 'inanmak var olmaktır' rengine bürünür.[4] İşte "Batı teoloji ve felsefesi, bu ikili kökten hareket ederek düşündü: Tanrı vardır ve Tanrı nedir?"[5]

---

1 Gilson, Étienne, *Tanrı ve Felsefe,* çev. Mehmet Aydın, s. 36, Dokuz Eylül Üniversitesi Yay., 1986; Gilson, Etienne*, The Spirit of Medieval Philosophy,* s. 51, New York 1940.

2 *Çıkış*, 3. 13-14.

3 Gilson, Étienne, *Tanrı ve Felsefe*, 47-9; Gilson, Étienne*, The Spirit of Medieval Philosophy,* 52-58.

4 Kierkegaard, Sören, *Ölümcül Hastalık Umutsuzluk,* çev. M. Mukadder Yakupoğlu, s. 106, Ayrıntı Yay., 2001.

5 Jaspers, Karl, *Felsefeye Giriş*, çev. Mehmet Akalın, s.54, Dergah Yay., 1981.

Gelin isterseniz varlık ile var olanın felsefe ve din sahnesindeki bazı kesitlerine göz atalım. Yunan tanrısının insan akılının bir ihdası olduğu, Kitab-ı Mukaddes'in Tanrısının ise kendisini sadece vahiy aracılığıyla ifşa ettiği yukarıda imâ edilmişti. Kitab-ı Mukaddes'in Tanrısı dünyayı yoktan *(ex nihilo)* ve tamamıyla kendi iradesiyle yaratmıştır. Bu husus, Tanrı, insan ve doğa arasında doğal bir bağın olmadığını gösterir; çünkü doğa ile Tanrı'nın özü ve mahiyeti birbirinden farklıdır.[6] İnanmada hâkim renk olan tapınma, esasında mümin ile Tanrı arasındaki yapı farkına, aradaki hatırı sayılır mesafeye işaret eder. Öyle ki inancın içinde günaha eğilim tehlikesi diyalektik gerilim olarak bulunur.[7] Tanrı tarafından zorunlu kılınmış ahlâk yasaları bu anlamda söz konusu mutlak ayrılığı teyit eder. Günah bir başkaldırı değil de nedir? Dolayısıyla günah ve bedeli, kesinlikle herhangi bir özdevinimliliğe ve mekanik nedenselliğe bağlı değildir.[8] Nitekim mümin, Tanrı'ya kesinlikle akıl otoritesiyle değil de, vahiyle, Tanrısal çağrıyla bağlanır. Evet, dinin tanrısı büyük bir uçurumla bu dünyadan ayrıyken, "Yunanlılar, kendilerine bağışlanmış olan aklın, insanı Tanrıyla akraba kıldığını, dolayısıyla ona kendi çabalarıyla ulaşabileceklerine inanmaktaydılar."[9] Aynı şekilde Descartes ve Leibniz için de Tanrı, kozmosu kaplayan total rasyonelliğin membaı ve teminatıdır. Bu düşünce modu, insana, Tanrı'dan bir parça, kendi akıl istidadıyla doğayı anlama kapısını açan bir rasyonaliteden başkası değildir.[10] Bu rasyonalite, rasyonel dünya paradigması içinde işler. Söz konusu paradigma içinde insan, rasyonel varlıktır ve Tanrı'ya dâir argümantasyon da bu rasyonalliğin tabiî sonucu ve dünya da ilkece çözülmesi mümkün mantıksal bir problemler serisidir.[11] Descartes, matematiksel kanıtlarını yürüttüğü yoldan Tanrı bilgisine ve varlığına ulaşılabileceğini iddia etti: İnsan, "nasıl üçgenden edindiği düşüncede üç açısının iki dik açıya eşit olmasının zorunlu olduğunu gördüğü için, üç açısının iki dik açıya eşit olduğuna şüphesiz inanıyorsa; aynı biçimde tam eksiksiz bir varlıktan edindiği düşüncede zorunlu ve sonsuz varlığın bulunduğunu gördüğü içindir ki, bu tam eksiksiz varlığın var olduğu sonucunu çıkarmaya yükümleniyor".[12] Yine Leibniz için de, insan aklı ile Tanrısal akıl arasında özde bir ayrım olmayıp, sadece onlardaki ilişkinin parça-bütün ilişkisi olduğu söylenebilir: "...aklımız Tanrıdaki külli akla uygundur. İkisi arasındaki fark, bir damla su ile okyanus yahut daha doğrusu

6 Tambiah, Stanley J., *Büyü, Bilim, Din ve Akılcılığın Kapsamı,* çev. Ufuk Can Akın, s.20, Dost Yay., 2002.

7 Kierkegaard, Sören, a. g. e., s.143.

8 Tambiah Stanley J.,a. g. e., s. 20.

9 Armstrong, Karen, *Tanrı'nın Tarihi*, çev., O. Özel, H. Koyukan, K. Emiroğlu, s.99, Ayraç, 1998.

10 Davies, Paul, *The Mind of God*, s.77, Penguin Books, 1993.

11 Klemm, David E., "Teolojik Tartışmanın Retoriği", *Retorik, Hermeneutik ve Sosyal Bilimler'*in içinde, Der. Ter. Hüsamettin Arslan, s.365, Paradigma, 2002.

12 Descartes, Rene, *Felsefenin İlkeleri*, çev., Mesut Akın, s. 64, Say Yay., 1992

sonlu ile sonsuz arasındaki farka benzetilebilir."[13] Esasında Descartes gibi bir rasyonalist için Tanrı, kendi epistemolojisini tesis etmede iyi bir garantördür. Öyle ya, septik güçlüklerin aşılabildiği ve argüman tıkandığında bu güçlükleri aşmada meded umulan bir can simididir, o. Alasdair MacIntyre'ın da belirttiği gibi, "Descartes'ın Tanrısı benim idelerim ile fiziksel dünya arasındaki gediği kapatır."[14] Peki, o zaman, vahyin Tanrısına insan aklı tek başına ulaşabilir miydi? sorusunu yineleyelim. E. Gilson'a göre filozoflar, "Musa'dan öğreninceye kadar -ki o da, bizzat Tanrı'dan öğrenmişti- Tanrı'ya 'O ki vardır' adını vermeyi düşünmemişlerdi".[15] İnsan aklı, vahyin Tanrısına tek başına ulaşamaz.

Evet, Yunan düşüncesinde Tanrı, insan ya da evren, bir mimari yapı ve bu yapıyı oluşturan parçalar arasındaki matematiksel-determinist bir ilişki çerçevesinde takdim edilmiştir. Ve onlarda, Tanrı ile insan arasındaki bağ sadece bütünle parça ilişkisinden ibaretti. Ancak burada Tanrı çok yabancı ve uzakta değilken, dinin Tanrısının büyük bir uçurumla bu dünyadan ayrıldığını belirtmiştik. Acaba bu tablo, mümininin his ve derunî boyutu için problem teşkil etmeyecek mi? Burada bir yandan Tanrı'nın özgünlüğü ve biricikliği korunurken, öte yandan kutsal kitap Tanrı için efendi, çoban, akrabalık, yakınlık, aile fikrini kullanmaktadır: O, Tanrı ile insan arasındaki ilişkiyi ontik birlikten ziyade, bu tablolardaki bireylerin birbiriyle münasebeti tarzındaki imgelerle kurar.[16] Aynı şekilde Tanrı, Yahudi kavmini seçmiştir ve özel bir ilgi ile kendi çocuklarını sevmekte ve onlara kol kanat germektedir. Tanrı'nın konuşması, peygamber göndermesi, bir kavmi seçmesi, mucizeleri bize onun Tarihe girdiğini, maceralarında insanlığa ve İsrail kavmine refakat ettiğini gösterir. O, zamanın iniş ve çıkışına bağlı olmayıp zamanı da yaratandır. Yine bu müdahale kesinlikle tutarsızca bir müdahale olmayıp, insicamlı akışa refakattır.[17] Kierkegaard'ın da haklı olarak işaret ettiği gibi, ilk modelde spekülatif düşüncenin gizi temele dokunmamak ve hiçbir zaman ipi düğümlememektir. Oysa mucizenin geçerli olduğu dinî sahada gerektiği kadar düğüm atılabilir. Tâ ki son düğüm mesela Hıristiyanlık'da, paradokstan alınan ilmekle atılır.[18]

Şu halde görünen o ki, bir ayağı dinde bir ayağı felsefede olan kişinin 'marifet bunların her ikisini de iptal etmemektir', demesi gâyet tabiidir.

---

13 Leibniz, Gottfried Wilhem, *İmanla Aklın Uygunluğu Üzerine Konuşma,* çev., Hüseyin Batu, s. 81, Milli Eğitim Basım Evi, 1986.

14 MacIntyre, Alasdair, *Varoluşçuluk,* çev., Hakkı Hünler, s. 70, Paradigma Yay., 2001.

15 Gilson, Etienne, *Tanrı ve Felsefe,* 50.

16 Berlin, İsaiah, "Felsefeye Bir Giriş", s.31, *Yeni Düşün Adamları* içinde (der. ve yay. haz. Mete Tuncay), Birey ve Toplum Yay., 1985

17 Ellul, Jacques, *Sözün Düşüşü,* çev. Hüsamettin Arslan, s. 77, Paradigma yay., 1998.

18 Kierkegaard, Sören, a.g.e., 106.

Örneğin Paul Tillich'e göre de, "düşünce varlıkla başlamak mecburiyetindedir; o, varlığın arkasına geçemez."[19] Leibniz'den beri sorulan ve Tillich'e Schelling'den tevarüs olan "niçin yokluk var değil de, varolan şeyler vardır sorusu" [20] sorulduğunda, onun nazarında yokluğa bile varlık atfedilmektedir. İşte bu nedenle Alistair M. Macleod, Tillich'de "varlık en yüksek soyutlamadan başka bir şey değildir"[21] şeklindeki değerlendirmesinde isabetli görünmektedir. Yani o, kesinlikle bütün varolanlardaki müşterek olanı temsil eder. Demek ki şeylerin kavranmasını sağlayan "akli ilke" zihnin hareket noktasındır. Burada sondan alınan yani gerçekliğin en genel, en tümel kavramı, en sisli görüntüsü el çabukluğuyla ilk olarak başa ikame edilir. Öyle ki Tillich "bütün varolanların kendisinden pay aldığı bizzat-varlık'ı *(being-itself*), varlıkla özdeşleştirme" gayretindedir[22]. Öte yandan da o, bizzat-varlığın öz ve varoluşun ötesinde olduğunu söyler ve onun biricikliğini korumaya çalışır.[23] İşte burada o, ilk durumda iki mutlağı teke indirgemeye çalışırken ikinci durumda bunun hiç de uygun olmayacağını fark etmesinden dolayı aşikâr bir yalpalama söz konusudur. Yine Thomas bütün gücüyle Kitabı Mukaddes'in Tanrısı ile Aristoteles'in 'Zorunlu Varlığını' bir ve aynı yapmaya çalıştı.[24] Öyle ki, "Thomas'ın Tanrı ile varlığı özdeşleştirmesi bütün Hıristiyan düşüncesinin köşe taşıdır."[25] Bu baş köşeden bir yandan Sina Dağı'ndaki Yehova'nın buyurucu sesi yükselirken, öte yandan filozofun tanrısı kendini gösterir.[26]

Bir ayağı hiç şüphesiz felsefede, diğer ayağını ise teolojiden sektirerek ötekinin yanına emniyetle koyan Heidigger için de Varlık, "varolanları birer varolan olarak belirleyendir"[27]. Ancak Heidigger,Varlık'ın klâsik metafiziğin takdim ettiği anlamda Tanrı ya da kozmik bir temel olmadığının altını çizer: "Varlık diğer varolanların zemini, bir temeli

---

19 Tillich, Paul, *Systematic Theology*, vol. I, s,182 , London: Nisbet, 1953.

20 *A.g.e.,*, s.121-126, 182.

21 Macleod, Alistair M., *Paul Tillich, An Essayon the Role of Ontology in his Philosophical Theology,* s.101, London, 1973.

22 Tillich, Paul, *a.g..e*, s,182.

23 Tillich, Paul, "Two Types of Philosophy of Religion*", Classical and Contemporary Readings in the Philosophy of Religion*, içinde, s. 392, (ed. John Hick, New Jersy, 1964)

24 Thomas Aquinas, *Selected Writtings,* Select. Trans., Timothy McDermott, . *s.200,* Oxford 1993.

25 Gilson, Etienne*, The Spirit of Medieval Philosophy,* s. 5; Mesala Ortaçağın tipik düşünürlerinden biri olan Augustinus'a göre de Var Olan ve Varlık birbiriyle aynıdır. Geniş bilgi için bkz, Zeki Özcan, Augustinus'ta *Tanrı ve Yaratma*, s.56-57, Alfa Yayınları, 1999. .

26 MacIntyre, Alasdair, *Ethik'in Kısa Tarihi,* s. 133, çev., Hakkı Hünler & S. Zelyüt Hünler, Paradigma, 2001.

27 Heidegger, Martin, *Being and Time,* Trans. by John Macquarrie & Edward Robinson, Blackwell Publ., s.79. Oxford, 1995.

değildir”.[28] Ona göre Varlık, temelle özdeşleştirilemez ve her temelsel ilişki, bir Varlık devresinde zaten her zaman verilmiştir. Fakat bu devreler varlık tarafından kurulmaz, açılır.[29] Heidigger, Varlık’ı olay *(event)* olarak algılamıştır; Varlık’dan söz edebilmek için bizim ve Varlık’ın ‘hangi noktada’ olduğunun bilinmesi gerekir. Bu anlamda ontoloji, şüphesiz durumumuzun yorumudur; zira –önümüzde vuku bulmasına rıza gösterme anlamında- Varlık, kendisinin ‘olayından’ başka bir şey değildir; ‘olayı’ ise Varlık ve biz tarihselleşince vuku bulur.[30] Öyle ki şimdi, bir o resme bir bu resme bakma zamanıdır. Artık resmi orijinaliyle kıyaslama diye bir şey söz konusu değildir. Aynı şekilde Nietzsche’de de Varlık’ın yani temelci düşüncenin felsefî akıl tecrübesiyle tarihsel süreçte çözüldüğünün yansıması ‘Tanrı Öldü’ ibaresinde açığa çıkar.[31] Nietzsche’nin düşüncesinde “Tanrı” ve “Hristiyan Tanrısı” duyu ötesi bir dünyaya işaret eder. Bu duyu ötesi dünyanın kökenlerini son dönem Yunan felsefesi ile Platoncu felsefenin Hıristiyan yorumunda aramak gerekir. O’nun felsefesi Platonizm olarak anlaşılan Batı felsefesini hedef almıştır. Nietzsche “Tanrı’nın ölümünü” ilan ederken resmiyette Hristiyanlığın Tanrı’sının ölümünü ilan etse de esasında o, metafiziksel Tanr’nın, felsefecinin Tanrısının öldüğünü duyurmuştur.[32] Heidegger de bu kayıp için çok fazla hayıflanmaya ve dizlerimizi dövmeye gerek yoktur, der. Çünkü “insanın bu Tanrı’ya tapınması ya da adakta bulunması diye bir şey asla söz konusu olamaz.. *Causa sui*[*] karşısında insan ne korkudan diz çökebilir; ne de bu Tanrı’nın önünde ilahiler söyleyip raksedebilir.”[33] İşte bu nedenle ona göre, “felsefedeki Tanrıyı terk etmesi gereken tanrısız düşünme” –spontane düşünme- “belki de ilahi Tanrı’ya daha yakındır”.[34] Görüldüğü gibi Heidegger için de *Causa sui,* Tanrı’nın metafiziksel kavramıdır, yani onun nesnelleştirilmesinden başka bir şey değildir. [35]

Yukarıda imâlarını gördüğümüz gibi metafizikte realist bir bakıştan – Kant’tan itibaren– artık perspektivist görüşe dönülmüştür. İşte bu paradigma değişikliğiyle birlikte felsefenin Tanrı anlayışında da büyük değişiklikler

---

28 Heidegger, Martin, *Zaman ve Varlık Üzerine*, çev. Deniz Kanıt, s. 18, a Yayınevi, 2001.

29 Vattimo, Gianni, *Modernliğin Sonu*, Çev. Şehabettin Yalçın, s.164, İz Yayıncılık, 1999.

30 A.g.e., s. 59, 82.

31 A.g.e., s.218.

32 Peacocke, John, “Heidegger ve Onto-Teoloji Sorunu”, *Heidegger ve Teoloji* içinde, der. Ahmet Demirhan, s. 153, 162, İnsan Yayınları, 2002.

* *Causa sui:* kendinin nedeni, var olmak için kendinden başka hiçbir şeye ihtiyaç duymayan varlık.

33 Heidegger, Martin, *Özdeşlik ve Ayrım* çev. Necati Aça, s. 45, Bilim ve Sanat Yay., 1997.

34 a. g. y.

35 a. g. e., s.44.

olmuştur. Modernitenin sunduğu insan, oldukça tek boyutlu –Descartesçı anlamda– sadece düşünen, soğuk, bir o kadar da cılızdı. İşte bunun korralatındaki Tanrı da bütünüyle buzdan, soyut bir Tanrıydı. Zaten filozofların Tanrısı "zekânın fonksiyonlarının sınırlı kullanımı, yani insan aklının Tanrılaştırılması ve onun kanunlarının aşılması” değil miydi?[36] Bir de bu dönemdeki zekanın fonksiyonlarının değil Tanrı adına kendi hesabına da iyice cılızlaştırıldığı düşünülürse tablonun ne kadar dramatik olduğu kendiliğinden ortaya çıkar. Ancak daha sonra modernitenin ciddi eleştiriye tutulmasıyla insanın sadece düşünme değil aynı zamanda his, irade, arzu, imge, edim gibi farklı yönleri de vurgulanınca ve insan daha karmaşık bir hâl alınca bu durumda Tanrı’da da hayli canlanmalar ve değişiklikler oldu. Bu Tanrı da, her nasıl olursa olsun yine de aklın ihdasıdır.

Aslında Tanrı’yı varlıkla özdeşleştirirsek, insanın kendisi ile dünyası arasında anlamlı bir bağ kurup ve onu kendince yorumlayabilmesi için zorunlu bir referans olarak -Tillichvâri konuşursak, gerek pay alma açısından gerekse de yokluğa direnmede- Tanrı’ya başvurulması kaçınılmaz olacaktır. Biz ona baş köşeyi vermiş olsak da yine de o, bir varlık metafiziği çerçevesinde düşünülecektir. Oysa İbrahim’in Tanrısı’nda böyle bir dayatmadan ziyade onun hazır bulunuşu *(presence –to be)* yalnız ve yalnız ona koşanlaradır. Yine inanma bir bilgi meselesi olmadığından bu edim sayesinde kişi, sınırlı, çıkarımsal ve düz akıl içine hapsolmuşluğunun dışına çıkarak özgürlüğünü ifşa edebilir. Epistemolojik sahada zorunluluk hâkimken dinin demir attığı yaşam ve vital sahada belirleyicilerin ne olduğunu tam ifade edeceğimizde, elimizden kaçıverir.

Kaldı ki inanan, Tanrı’yla karşılaşmasında bir muammalar sarmalından geçmiyor mu? Belki de mümin, İbrahim’le aynı kaderi paylaşmaktadır. Hatırlanacağı gibi İbrahim, Tanrı’dan bildiği evreni, alışkanlıklarını ve ahlakını kökten sarsan, esrarengiz, büyülü ve de ürpertici bir uyarı almıştı. Açıkçası bu uyarı ona hiç de bildik gelmediği gibi, avucunun içi kadar bildiği dünya da, birdenbire yabancılaşmıştı ve tuhaflaşmıştı. O, iman ve kaygıyla yol almaya mecbur kaldı; bu yürüyüşündeki ürperti ve belirsizlik, tâ ki inayet, inananların babasını pençesi altına alan korku ve titremeyi kaldırıncaya kadar devam etti. İşte insanın Tanrı’ya her başvurusu, bir müphemlik, bir muamma bir raslantıya bağlıdır. Gelgelelim bu muamma varoluşun kurucusudur ve bu muammayı ortadan kaldırmaya yönelik her çaba, yalnızca sahte, geçici bir aydınlık verir.[37]

Problemimizin bir başka perspektifden görünüşü daha önce de söz konusu olan klâsik Tanrı kanıtlarıdır.[*] Kanıtlanmaya çalışılan Tanrı,

---

[36] Gusdorf, Georges, *İnsan ve Tanrı,* Çev. Zeki Özcan, s.18, Alfa Yay., 2000.
[37] a. g. e., s.108.
[*] Geniş bilgi için bkz., Taylan, Necip, *Tanrı Sorunu*, Ayışığı Kitapları, 1998.

gerçekten Kutsal Kitabın Tanrısı mıdır? Tanrı metafizik önermelere yerleştirildiği zaman Tanrı'nın ötekiliğinin gizemi kaybolmuyor mu? Gerçekten de doğal teoloji çok özel bir varlığı, özü olması gereken bir varlığı tasvir eder. Ancak bu tür tasvirlerde tezahürlerinde bile gizli kalan Tanrı kaybedilir. Kısacası Tanrı'nın gizemi, ötekiliği ve bana aitliği buharlaşır. Metafizik argümanda Tanrı'nın simetriğindeki insanın durumunda da hayli kayıplar vardır; çünkü o, insana, tarihsel olarak konumlanmış ve özgürce karar veren benden kopuk bir zaman dışı alan olarak atıfta bulunur. Oysa inanan açısından Tanrı, varoluşsal bir yaşam pınarı olması bakımından oldukça önemlidir.[38] Paul Tillich'in de haklı olarak belirttiği gibi, Tanrı kesinlikle sonsuzca yaşamdır. O, öz ve varoluş arasında yapılacak ayrıma karşı koyar. Tanrı'nın varoluşu, sınırlı zihnimizin kanıtlama sırasında onun varlığını tesis ederken yükseldiği varoluş değildir. Kanıtlamanın ulaştığı varoluş Tanrı'yı bir taş, bir yıldız seviyesine düşürür.[39] Yine aynı şekilde bu tabloda, bireysel "ben"in *(personal I)* ötesindeki tecrübî "ben" *(experiencing me)* ihmal edilmiştir ya da görmezden gelinmiştir.[40] Kısacası Whitehead'in de belirttiği gibi, "soyutlama bir bütün olarak canlı bünyeyi, vital yaşantıyı inkardır."[41] Her şeyden önce tefekkür metodu, kavramların belirlenmesinden ve uyuşturulmasından ibarettir; oysa Tanrı bir kavram değildir. Tanrı'yı karşılayacak, ona denk düşecek hiçbir kavram yoktur. İnsanî tanımlamaların sınırları içinde ele alındığında Tanrısal öz çelişkiye düşmeden açıklanamaz. Her Tanrı fikri sadece tamamlanmamış bir fikir olabilir. Bu anlamda Tanrı fikri, mesela daire ve üçgen gibi gerçek akıl varlıklarının, yaratımlarının açık ve seçik fikirlerinden çok daha sisli ve belirsiz bir fikirdir. Tanrı'yı, sadece onun tam anlamıyla nitelenemez olduğunu söylerken niteleyebiliriz.[42] Soyutlama belki de hayatı bir mesafede tutma ve dondurma şeklidir ancak buna dinin 'amenna' diyebileceğini beklemek için çok düşünmeye gerek yoktur. Tanrı'yı kanıtlamada iş başında olan tefekkür, spontane yükselmeye esaslı hiçbir unsur eklemez. Sonuç olarak kanıtlama yeniden bulmadır.[43] Filozofun Tanrısı monoteist gelenekten ödünç alınmıştır. Monoteist geleneğin ise "arka planında kollektif bilinçaltı, dindarlık ve teoloji vardır."[44] Felsefe gerçekte aşma iddiasında olduğu mit ve dinden beslenir ve biçim ve ton farkıyla birlikte, onların yankısı duyulur.[45] Bu meyanda Tillich de, önce dinin Tanrısı vardı ya da felsefe onu dinden ödünç almıştır anlamında

---

[38] Klemm, David E., "Teolojik Tartışmanın Retoriği," s.348-353..

[39] Tillich, Paul, *"*Two Types of Philosophy of Religion*",* 392.

[40] James, William, *Psychology: Briefer Course,* s.176, New York, 1945.

[41] Whitehead, A.N., *Adventures of İdeas,* s. 288-9, New York: Macmillan, 1954

[42] Gusdorf, Georges, *a.g.e.,*s. 43

[43] Vancourt Raymond, "Hegel'in Din Felsefesi", *Din Felsefesi Yazıları I* içinde, der. Çev., Zeki Özcan, s.75, Alfa Yay., 2001.

[44] Gusdorf, Georges, *a.g.e.,* s.19.

[45] Dumery, Henry, "Din Felsefesi ve Geçmişi", *Din Felsefesi Yazıları I* içinde, s.23.

“Tanrı, Tanrı sorununu ön varsayımıdır”[46]der. Aslında yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, spontane düşünce film şeridinin oldukça hızlı bir geçişiyken, tefekkürün yaptığı, ayrıntıları ve mekanizmayı ortaya koymak için, söz konusu filmin yeni baştan yavaş çekime alınmasıdır. Bir başka ifadeyle fotoğrafın negatifi felsefenin değil de dinin elindedir. Felsefenin yaptığı belki de resmi olanca çarpıcılığı ile yansıtmak için özenli bir şekilde negatifleri banyo yaptırmaktan ibarettir. Öyle ki çoğu zaman vurguyu çarpıcı bir şekilde yapmak için fotomontaj bile yapabilir. Bu meselenin bir yönüydü. Henry Dumery ise bir başka cihetin altını çizer: Bu Tanrı (dinin Tanrısı) sadece düşüncenin başladığı temel değildir; aynı zamanda insan zihninin kılı kırk yaran düşünce kaabiliyetine rağmen çaresiz kaldığı boşlukları yani dünyanın başlangıcı, insan ruhunun sonu gibi konuları açımladığı din sayesinde doldurandır, O.[47]

Tanrı çözmek zorunda olduğumuz bir denklemde yer alan bir nicelik olmayıp, inanan kişiye kendini genellikle ritüeller ya da tapınma esnasında gösteren bir realitedir. Ne kadar ustaca yapılırsa yapılsın, hiçbir entellektüel formül bizi herhangi bir fiile teşvik edemez, kesinlikle harekete geçiremez.[48] İsa, İncil’de inananları Tanrıya tapmaya ve itaat etmeye davet ederken ve de bu şekilde kemâle ereceklerini söylerken acaba ‘hareket etmeyen muharrik’ten mi yoksa hiçbir etki edemeyen bir ‘ilk sebep’ten mi söz ediyordu? İsa’nın yolunu izleyen bir kimse için Aristoteles’in hareket etmeyen aristokratına taptığını söyleyebilir miyiz?[49] Demek ki bu iki Tanrı’nın sıfatları isim olarak aynı olsa da, filozofların terminolojilerindeki Tanrı’nın özellikleri ve sıfatları ile vahyin Tanrısının sıfatları birbiriyle örtüşmemektedir[50] Yine Whitehead bu hususta bize şunları söyler: Din metafizik değildir. İsa’nın söylevi, kavramlaştırma olmayıp, dinin esası olan eylemdir. İsa bizzat kendi hayatını ortaya koymakla bunu ifşa etmiştir, teminat altına almıştır. Din gerçekliğin soluk fotoğrafları değildir. Din, şüphesiz vitaldir, coşkusaldır. Dinî kavrayış bil-fiildir ve doğrudan doğruyadır.[51]İnsanın his ve değer boyutunun korrelatı dinin Tanrısından başkası olamaz, evet bir de insanın soyutlamada dolu dizgin giden entellektüel yönü vardır ki, burada kılı kırk yaran bir soyutlama ve totalleştirme iş başındadır. İbrahim’in, İshak’ın ve Yakup’un Tanrı’sının felsefenin Tanrısı olmadığı şeklindeki Pascal’ın ısrarında dilsel bir tahlil, dini sahada tikelliğin felsefî alanda ise tümelliğin hakim olduğunu gözler önüne serer. İşte bundan dolayı MacIntyre, haklı olarak, “Var Olan’dan

---

46 Tillich, Paul, “Two Types of Philosophy of Religion”, s.388.

47 Duméry, Henry, a.g.m., s.11.

48 Kolakowski, Leszek, “Din Felsefesi Üzerine”, *Din Felsefesi Yazıları I* içinde, s.233

49 Hartshorne, Charles, “Dine ve Felsefeye Göre Tanrı”, *Âlem’den Allah’a*’nın içinde, Mehmet S. Aydın, s141, Ufuk Kitapları, 2001.

50 Kılıç, Recep, *Ahlâkın Dinî Temeli*, s. 146, Diyanet Vak. Yay., 1996

51 Whitehead, Alfred, “Dinin Oluşumu*”, Din Felsefesi Yazıları I* içinde, s.161, 175.

Varlık'a terfi eden yani tikellikten sonsuz hâle gelen Tanrı'nın, aynı zamanda tartışmaya da açıldığının" [52] altını çizer. Çünkü varoluş ve tikellik birbirine çözülmez bir şekilde bağlıdır. Şahıs Tanrı, tümele ya da varlığa gönderilirken zımnen onun omuzlar üstündeki nâşına eşlik etmeye davet vardır.

Yazımızın girişinde Tanrı ile Musa arasındaki karşılıklı diyalog kesinlikle gözden kaçmayacak kadar bâriz başka bir yöne yani canlı diyolojik Tanrı-İnsan ilişkisine dikkatimizi çekmelidir. Duaya karşılık veren, insana şah damarından daha yakın olan, merhameti bol ve de en derin sevginin otağı olan Tanrı'nın çok ötelerde ve gölge olması pek tatmin edici değildir. Daha önce de bir kral, bir efendi şeklinde ifade edilen Tanrı'ya kulların itaat etmesi, itaat edilenin âdilane icabeti şeklindeki imajlar bizi dinde oldukça önem arz eden Tanrı ile vasıtasız yaşanan bir tecrübe şeklindeki "Ben-Sen" ilişkisine götürür. Felsefî bilgide ise duruş, "Ben-O" şeklini alır. Bu bilgide özne, Ben ve O'nun vasıtasız yaşanan birlikteliğine ait Ben'den çekilip çıkarılır ve O'nun özünden koparılmış obje şekline dönüştürülür ve de tefekkür edilmiş var olan varlıkların, hatta tefekkür edilmiş Bizzat-Varlığın tam, kesin düşünülmüşlüğünden alınır. Bunlar genel itibariyle varoluşumuzun iki temel tarzıdır.[53] Martin Buber'e kulak verecek olursak, zorlu bir felsefî edimde parmak uçları bile düşünür ancak artık onlar hissetmez.[54] Yine Buber'e göre 'Yaratılmamışa' sesle ya da ruhla hitap edildiğinde din, daima Ben ve Sen ilişkisine dayanır. Bu ilişki bireyin asli durumundan, ona doğru dönmüş olmasından dolayı, kişinin kendisine doğru dönen Tanrı'nın bağrında hayat bulmasından doğar.[55] Öyle ya varıyla yoğuyla Tanı'nın önünde sıfırlanan mü'min her zaman işitileceğinden emin olarak Tanrı'yla konuşur ve Tanrı'nın içtenliği içinde, kendisine yaşamın bahşedildiği kişi olur![56]

Tanrı'nın bizim için bir şeyler yaptığı, su götürmez bir gerçektir. Ancak biz de kendi sıramızda Tanrı için bir şeyler yapmakta mıyız? Bu soruya verilen cevap, genellikle aciz bir varlık olan insan olsa olsa ondan yardım görebilir şeklinde olacaktır. Ancak yönetilenin, çocuğun ve dostun iyilik ve mutluluklarından samimi olarak memnunluk duymayan, onların başına gelecek elemleri hissetmeyen hiçbir yönetici, baba ya da dostun bütünüyle iyiliğinden söz edilebilir mi?[57]

---

52 MacIntyre, Alasdair, *Ethik'in Kısa Tarihi*, s. 128.
53 Buber, Martin*, Tanrı Tutulması,* çev.. Abdüllatif Tüzer, s.58-59 Lotus Yay., 2000
54 a.g.e., s.58.
55 a.g.e., s.46.
56 Kierkegaard, Sören, a.g.e., s.98.
57 Hartshorne, Charles, "Dine ve Felsefeye Göre Tanrı", s.136-7.

Max Scheler'e göre insan olma ve Tanrı olma baştan beri karşılıklı olarak birbirine muhtaçtır. Tanrı'nın "kendi kendini gerçekleştirdiği, aynı zamanda kendi başına var-olan varlığın aradığı ve olması için bir 'tarih' olarak dünyayı göze aldığı, kendini Tanrılaştırmasının yeri *insandır*". [58] Öyle ki ne insan, Tanrı'nın bu özelliklerini bilmeden –bu ideler olmadan- insan olabilir, ne de Tanrı insanın karşılıklı çalışması olmadan olduğu hâliyle Tanrı olabilir.[59] İnsan, Tanrı tasavvuru sayesinde kendi benliğini, şuurunu keşfeder. Demek ki insan, insan olma gerçeğini, Tanrı tasavvuru sayesinde ortaya koyduğu ölçüde kavrar ya da farkına varır.[60] Belki de ipin bir ucunun insanda olmasının sebebi ondan söküp atılamayacak kadar köklü olan sonsuzluk olgusunun mevcudiyetidir. Değil mi ki bu niteliği hâiz benlik Tanrı'nın insana bahşettiği bir ödün, üstelik de insana olan bağlılığından ileri gelen ödündür?[61] Bütün bunların yanısıra diğer sınırlı şeylerden ziyade Tanrı, insanın miyarı hâline geldiğinde benliğe ne kadar sonsuz bir nitelik verecektir. Ve bu şekildeki "dinî benlik"[62] –dinînin kesinlikle kurumsal anlamda alınması gerekmez-, yaratılmışlığın farkında olarak kanatları yaratmaya açıktır.

Kendisine kurbanlar kesen, onun için hürmetle eğilen, ondan aldığı çoşkusallıkla âdeta duran zamanda tavaf eden insanın, Tanrı açısından çok da önemi yoktur diyebilmek pek akıllıca gözükmüyor. Bu noktada çok şeyler hissediyoruz hissetmesine de, kırıp dökerek ifade etmektense düşüncelerimize tercüman olsun diye sözü Rilke'ye bırakmak daha isabetli gözüküyor:

Sen ne yaparsın, Tanrı, ben ölünce?
Testin olan ben kırılıp dökülünce?
İçkin olan ben bayatlayıp bozulunca?
Giysin de işin gücün de ben olunca
Yitirirsin anlamını benimle.[*]

Tanrı ve insan arasındaki karşılıklı ilişkiyi bu şekilde ortaya koymaya belki de antropomorfizme değil kapı aralamak, açık davet çıkarıyor diye itiraz edilebilir. Ancak İnananlar "topluluğu, soyutlama ve ilişkisizliğin sığlığında bocalamaktansa, bu riski göze almaya hazırdır".[63]

---

[58] Scheler, Max, *İnsanın Kosmostaki Yeri,* çev., Harun Tepe, s. 124-5, Ayraç Yay., 1998.
[59] a. g. y.
[60] Gusdorf, Georges, a.g.e.,s. 32-3.
[61] Kierkegaard, Sören, a. g. e., s.30.
[62] a. g. e., s. 92.
[*] Rilke, seçilmiş şiirler-duino ağıtları, çev., Turan Oflazoğlu, s.41, İz Yay., 1997.
[63] King, Robert H., *Tanrı'nın Anlamı,* çev. Temel Yeşilyurt, İnsan Yay., s.153, 2001.

Bir de konumuz açısından hayatiyet taşıyan iman-akıl ilişkisine göz atalım. David Hume haklı olarak, "pek kutsal olan dinimiz akıl üzerine değil de, iman *(faith)* üzerine kuruludur", demişti.[64] Kendisini, o pek rahat, yumuşak dogmatik uykudan uyandırdığı için Hume'a minnettar olan Kant'a göre de inanma ile bilgi ayrı şeylerdir. İmanın, bilgi kisvesinde görünmesine o "dogmatik inanç"der. Ve bu kisvedeki iman, "akla sahtekâr olarak görünür".[65] İnanma ediminde bilgi, 'dini duygunun yöneldiği obje gerçekten vardır' hükmünde ortaya çıkar. Aynı şekilde onun sır olduğunu teyit eden bir bilgidir, bu. Tanrı nesnelerin doğal düzenini aşan bir varlık olduğu için Tanrı'ya dâir bilgi de zekaya sanki bir sır gibi görünür. Tanrısal esrar dağıldığı ölçüde bilgi, dini daha güçlendireceği yerde onu içten içe zayıflatır ve çökertir. Tanrı'ya dâir felsefî bilgiyi, zekanın bir hâkimiyet teşebbüsü gibi tasvir edebiliriz. Çünkü her akli ispat, zihnin obje üzerinde bir nevi zaferinin belirtisidir; bu nedenle obje ne kadar ulvi olursa, ondan elde ettiğimiz bilgi de zeka için o kadar övünülecek bir şeydir. Elbette Tanrı'nın zihinsel fethinin, itaat, huşû ve alçak gönüllülüğü talep eden dine yardımcı olması, onu desteklemesi beklenemez. Biz egemen olduğumuz kişi önünde eğilmeyiz. Oysa dinde itaat ve kulluk motifi kesinlikle çok önemlidir. Felsefe Tanrı hakkında, aklın ilkelerine göre ve kavramlar aracılığıyla hüküm verir. Ancak iman, Tanrı'yı Tanrı'nın düşündüğü şekilde kabul eder ona insanın zihinsel bilgisinin gücüyle değil de iman edimi ile bağlanır.[66]

Belki Kur'an, âdeta Allah'ın "hem evvel hem âhir; hem zâhir hem bâtın..."[67] olduğunu söylerken, o, kendisinin öyle kolay kolay kategorize edilemeyeceğini, ele avuca gelmeyeceğini, aklın onu tüketemeyip her dâim gizem olarak kalacağını vurgulamaktadır. Kierkegaard 'Tanrı için her şey mümkündür' derken bu formülün inanmanın tâ kendisi olduğuna dikkat çekmektedir. Eğer onu aklın iyice elleyip yoklayıp tüketebilme kapasitesi olsaydı, inanma diye bir şeyden söz etmek saçma olacaktı. O, buna vurgulu olması açısından, "Tanrı'yı kazanmak için aklı yitirmek",[68] der. Pascal "kalbin öyle sebepleri vardır ki, akıl bunları kavramaktan acizdir: buna sayısız kere şahit olmuşuzdur",[69] diye ifade eder. İnsan için iki tablo kaçınılmaz gözükmektedir: "ya kendini otoritenin kollarına atacak yahut var-oluş tehlikeyi kendi üzerine alacaktır"[70] Buradaki iki farklı kutup, kendi yerlerinde ve sınırlarında kalmak şartıyla birbirleri için problem teşkil etmez

---

64 Hume, David, *İnsan Zihni Üzerine Bir Araştırma*, çev.: Selmin Evrim, s.196-197, Milli Eğitim Basımevi, İkinci Basım, 1986.

65 Kant, Immanuel, *Religion Within The Limits of Reason Alone,* New York, 1960, 48; Aydın Mehmet S., *Tanrı-Ahlâk İlişkisi*, s.46- vd., Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1991.

66 Theodar, Deman, "Din ve Bilgi", *Din Felsefesi Yazıları* I içinde, 131-33.

67 Hadîd Suresi, Ayet:3

68 Kierkegaard, Sören, a. g. e., s.48-9.

69 Pascal, Blaise, *Düşünceler*, çev. Metin Karabaşoğlu, s.116, Kaknüs Yay. 2000.

70 Jaspers, Karl*, a.g.e, ,* s.16.

ancak biri diğerinin varlığını pek tanımaz ve ötekinin yerine kendini ikame etmeye çalışırsa, insanlık için handikap kaçınılmaz gözükmektedir.

Öte yandan kutsalın dili, sadece kutsala geçit veren alanda geçerli olan dinî dildir. Ritüel ve âyinlerdeki dinî semboller, dindarın hayatına başka bir dünyadan gelen içsel bir gücü taşıyan âmiller olarak girer. Tapınma dili hem normatif, hem tasviri, hem de tecrübîdir. Kutsalın alanının ayırd edici niteliği, nev'i şahsına münhasır bir algısının ve özel bir paradigma biçiminin olmasıdır, der, Kolakowski. Bu alanda algı fiilinin ahlakî ve bilgisel görünüşleri birbirinden ayrılmayacak kadar kenetlidir. Tapınma alanında anlama, bilme ve nihaî realiteye katılma duygusu ve de ahlakî yükümlülük yani edim tek bir fiil olarak ortaya çıkar; öyle ki teori ve pratiğin ayrılamazlığı söz konusudur. Dini alanda olgu/değer ayrımı seküler platformda göründüğünden farklı biçimde görünür bu anlamda hatta ayrım da yoktur bile denilebilir. Burada anlamın kurucuları iletişim fiilleridir ve anlam iletişim fiillerinde sürekli olarak yeni bir güç ve anlam bulur.[71] İnanma edimi sırasında "benlik, kendisiyle ilişkisi içinde, kendisi olmak isterken, kendi saydam ortamında, onu ortaya koyan gücün içine atlamaktadır."[72] Ancak bu sırada Gadamer'in 'inancın kendini anlaması' dediği şey yani "inananın, Tanrı'ya bağlı olduğunun bilincinde olması; elinde sahip olduğu şeyler açısından kendini anlamanın imkansızlığını kavraması" [73] da vuku bulur. Yine dinde, bilme ve anlama ediminden eyleme geçişte özgün bir tünel vardır: Tanrı'yla bire bir karşılaşma tünel boyunca hep vardır ve bu karşılaşma kendini irade içinde –diğer ögelere göre daha baskın- gösterir ve de sonunda bir meydan okumayla anlaşılmayanının içinde yol alınır. İşte bundan dolayı, temele dokunmak için "ilk günah" dogması önemli bir motiftir.[74] Bu düşünceye parelel olmakla birlikte, daha kuşatıcı bir iman edimi tasviri için Tillich, bilinç ve bilinçaltı, hissî ve iradî, tinsel ve -tutkusallığıyla ilintili olarak- tensel ve de rasyonel ve irrasyonel boyutlar birbirini sarıp sarmalanmıştır, der. İşte bunun için o, imanın bütünleşmiş bir kişiliği talep ettiğini ifade eder.[75] Öyle ya iman, kişinin düşüncelerini, duygularını ve fiillerini canlandıran derunî bir güç değil midir? Tapınmada adaleti, sevgiyi ve gücü birbirinden ayrılmazcasına birlikte tecrübe ederiz.[76] Bütün bu farklı boyutların eridiği bir pota olan ritüeller, temele yaklaşmaya ve onunla iletişim kurmaya izin veren ara geçitlerdir. [77]

---

71 Kolakowski, Leszek, "Din Felsefesi Üzerine", 200-201.
72 Kierkegaard, Sören, a.g.e., 146.
73 Gadamer, Hans-Georg, "Martin Heidegger ve Marburg Teolojisi" , *Heidegger ve Teoloji* içinde, s.188.
74 Kierkegaard, Sören, a.g.e., 106.
75 Tillich,Paul, *Dynamics of Faith,,* s. 6-7, 106, U.S.A., 1957.
76 Vancourt, Raymond, "Hegel'in Din Felsefesi" , s.32, 34.
77 Pierre, Jacques, "Din Tanımının Açmazı", *Din Felsefesi Yazıları I* içinde, s.280.

Şüphesiz filozofların çift görmeye karşı köklü itirazları vardır. İşte bu bildik tutumları Tanrı probleminde de çıkar karşımıza. Onlar, hakikat neden bölük pörçük olsun ki, kaldı ki parçalanmış hakikat, hakikat midir protestosunu dillendirirler. Muhtemelen Tillich de, aynı dertten muzdarip olduğu için "felsefenin Tanrısı ile dinin Tanrısının bir ögesinin özdeşleştilmesini" [78] teklif etmiştir. Öyle ki "tefekkürün iki efendiye hizmet edemeyeceği açıktır.".[79] Bu efendilerden birine itaat –diğerinin ötekiliğini unutmaksızın– isabetli gibi görünmektedir. Bu formül düşünceyi arasattan bir düze çıkarmak için oldukça rahatlatıcı gibi görünse de Kolakowski, rüya ve hâyal görmenin sadece gerçekten kaçmak olacağını vurgular ve Hristiyanların Tanrı'sının yani Rahmân Baba'nın Yeni-Platoncu mutlak kavrayışıyla birleştiği günün, belki de, kültürel tarihin en kritik günlerinden biri olduğunu vurgular; işte o günden beri, hem var olan şahıs bir Tanrı'nın otantikliğini, hem de varlık yani ilke Tanrı'nın bütünüyle soyutluğunu iptal etmeksizin kuşatıcı bir portre oluşturacak kavramı yaratmak için tabir caizse filozof aczinden kıvranmaktadır, der.[80] Belki de "Tanrı vukufu" hep arzulanır bir şey olarak kalmaya mecburdur. Bununla birlikte hakikatin göz kırpmasına kapısı açık olanlar için söylenecek ne olabilir ki...

---

78 Tillich, Paul, "Two Types of Philosophy of Religion", s.394.

79 Gusdorf, Georges, a.g.e., 20.

80 Kolakowski, Leszek, *Modernliğin Sonsuz Duruşması*, çev., Selahattin Ayaz, s.161, Pınar yay., 1999.

VAROLUŞÇULUK VE YENİ ATEİZM

Ateizm, Tanrı'nın varlığını savunan teizm ve panenteizm gibi doktrinlerin aksine, ya Tanrı'nın var olmadığını, ya da Tanrı varsa bile evren ve içindekilerle ilgilenmediğini ileri süren felsefi bir doktrindir.[1]

Ateizmin ne olduğu sorusu, ateizm açısından, ayrı bir önem taşırken, bireyin ateizmi seçmesinde, geleneksel olarak anne-baba etkisinin, aldığı eğitimin niteliğinin ve içinde barındığı sosyal çevre ve koşulların yapısal farklılığının önemli rol oynadığı bilinmektedir.[2]

Doğrusu, din felsefesinin hem kendi içinde hem de dışında tartışacağı varoluşsal inanç sorunları vardır. Bu inanç sorunlarından biri de yeni ateizmdir.

Öyle anlaşılıyor ki, yeni ateizm, dinsel belirsizliğin arttığı bir dönemde kendini göstermektedir. Yeni ateizmin içerdiği tehditler; dinsel inancı, etik değeri ve insani duyarlığı ciddi boyutlarda etkileme eğilimindedir. Durum bu olmakla birlikte bir ateistik tehdidin; eksisi ve eksiğiyle ateistik bağlam içinde ele alınması halinde, çözümü daha da kolaylaşır.

Açık konuşmak gerekirse, yeni ateizm tartışmalarında ateizmin deyim yerindeyse üst aklının devreye sokulduğu görülmektedir. 2004 yılından bu yana, anılan bağlamda, ardarda çıkan ve birbirini tamamlar nitelikte kimi eserlerin yazıldığı görülür. Bu eserlerde görülen ortak yön, dindar görünümlü kişiler ya da gruplardan çıkan din dışı, insanlık karşıtı ve etik yoksunu bir davranışın, yeni ateizm bağlamında, din ile bağlantılı gösterilmeye çalışılmasıdır.[3] Konu şöylece ortaya konulabilir:

Yeni ateizmin doğuşunda işlev yüklenen ve 2004 yılında yayınlanan *TheEnd of Faith: Religion, Terror, andtheFuture of Reason* isimli eserindeSam Harris, "inancın,- aslında, her türlü örgütlü dinin- modern dünyada yeri olmadığını, sadece kötülük ve yıkım getirdiğini" iddia eder.[4] Anılan eserde, çocuk tecavüzü, cinayet işleme, soykırım ve işkence gibi büyük kötülüklerden yine din sorumlu tutulur. Dahası; Harris'e göre, dinin düşünen insana verebileceği ne bir şey vardır[5], ne de din ahlakla örtüşür.[6]

Harris'ten sonra Richard Dawkins'in, 2006 yılında, o çok satan *TheGodDelusion* isimli eseri yayınlanır. Amir D. Aczel; Dawkins'in, anılan eserde, "İncil'den alıntılar yaparak Tanrı'yı kindar, zalim, ne yapacağı belli olmayan ve kıskanç bir 'psikotik suçlu' olarak niteleyecek kadar ileri gittiği" görüşünü aktarır. Sonrasında ise, yine Dawkins'e atıfla, şöyle devam eder: "Mantıklı bir kişinin bakirenin doğum yapması, diriliş ve diğer 'mu'cizevioluş'ları nasıl kabul edebileceğini sorgulayarak Yeni Ahit'teki görüşleri acımasızca eleştirdi."[7]Sonuçta, yeni ateizmin doğuşuna kaynaklık eden bu eserin yazarı Dawkins'e göre, "din sadece kötü değil, aynı zamanda aptalcadır."[8]Dahası; din, gerçek değil, uydurmadır.[9]

Öyle aanlaşılıyor ki, Harris ve Dawkins'in görüşleri dikkate alındığında, kötülük sorununa; ateizmin yalnızca değişen değil aynı zamanda gelişen öyküsü konusunda da atıflar yapılabilecektir. Nitekim yeni ateizm, maksatlı olarak seçtiği, tecavüz, cinayet, işkence gibi kötülük sorununun temel kavramları üzerinden dini gözden düşürme ve konumundan etme amacındadır. Burada, yeni ateizmin ortaya koymaya çalıştığı söylemlere bakılacak olursa, dinin

---

[1]A.R. Mohapatra, "Tanrı'nın Varlığı", çev.. Metin Yasa, O.M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 16, Yıl, 2003, s. 213.

[2] Ayrıntılı için bkz.:Metin Yasa, http://portal.uzem.omu.edu.tr/course/view.php?id=105/ (9. Ünite), (Erişim: 22.4.2018).

[3]Bkz.:Amır D. Aczel, *Bilim Tanrı'nın Varlığını İnkar Edebilir Mi?,* ter.: Suat İdil, Ka Kitap, İstanbul, 2015, s. 17vd.

[4]Aczel, *a.g.e.*,s. 17.

[5]Aczel, *a.g.e.*,s. 18.

[6]Aczel, *a.g.e.*,s. 19.

[7]Aczel,*a.g.e.*,s. 19.

[8]Aczel, **a**.*g.e.*, s. 20.

[9]Aczel, *a.g.e.*,s. 20.

işlevini yitirmesine bağlı olarak, varoluşsal inanç sorunlarına neden olma türü bir amaç öngörülmektedir.

Dawkins'ten sonra, ChristopherHitchens'in, 2007 yılında, *God is Not Great* isimli eseri yayınlanır.[10]Hitchens'in, anılan eserde, insanlık tarihi boyunca süregelen savaşların, soykırımların ve işkencelerin nedeninin ve sorumlusunun din olduğunu vurgular.[11] Bu noktada, Hitchens, dinin de kötülüğün bir parçası olduğunu iddia etmiş olmaktadır. Oysa din, davranışlar üzerinden,yalnızcadaha iyisini[12]vedaha kötüsünü[13] haber vermekle yetinmez, aynı zamanda, türlü kötülükler karşısında "sakınmak" gerektiğine vurgu yapar.[14]

Öyle anlaşılıyor ki, yeni ateizm, yukarıdaki türden iddialarla adeta dini, kimi varoluşsal inanç sorunlarına, inanç boşluklarına neden olacak şekilde ayrıştırıcı özde gösterme çabasındadır. Gerçi, dine ilişkin farklı yaklaşımlar sergilenebilir, bu yaklaşımlar ışığında değişik felsefi çözümlemeleryapılabilir ve teolojik sonuçlara gidilebilir. Ne var ki, temel bir niteliği birleştirici olmak olan dini, ayrıştırıcı özde nitelemeye ve göstermeye çalışmak, dini hiç anlamamış olmakla aynı kapıya çıkar.

Hitchens'ten sonra, Sam Harris'in, 2010 yılında, *The Moral Lanscape*isimli eseri yayınlanır.[15] Harris bu eserde, ahlakın, dinden değil, diğer insani değerler gibi evrimleştiğini savunur.[16]Gelinen bu aşamada, aşağıdaki türden bir değerlendirmeye gitmenin açıklayıcı olacağı kanısındayız. Ahlak üzerine yazılanların bize öğrettiği kimi temel gerçeklikler vardır. Sözü edilen temel gerçekliklerden bir de özetle de şudur: Görülen toplumsal olaylara ve sergilenen bireysel davranışlara, ahlak üzerinden, iki açıdan bakılabildiği dikkat çeker. i. Ahlaklı bakış. ii. Ahlakçı bakış. Bu iki bakış arasındaki temel fark, bize göre, ahlaklı bakışın aksine ahlakçı bakışın, ahlaksızlığı önlemeyi bir değer olarak görememesidir. Burada ahlakçı bakış, bir örneğini yeni ateizmde gördüğümüz üzere,ahlaksız bir bakışı betimlemeyle yetinmesidir. Ahlaklı bakış, din ile içiçedir ve ahlaksız bir davranışa çözüm üretmeyi amaçlar. Bu noktada, "yapmadığını söyleme"[17] temel bir ilke olarak öne çıkar.

Aczel, yeni ateizmin ilk işaretleri bağlamında şu değerlendirmeyi yapar:

> 'Yeni ateizm', inançlı insanlara karşı hırçın, saldırgan ve kavgacı bir tutum içindedir. Savunucuları dinin kötü olduğuna inanır ve bu inançlarını yüksek sesle ve açıkça ifade ederler. Bilim adamı olsunlar veya olmasınlar, 'yeni ateistler' sıklıkla bilimi araç olarak kullanırlar.[18]

Yukarıdaki alıntıya bakıldığında, öyle anlaşılıyor ki, din, Tanrı ve kötülük üzerinden teizm-ateizm ilişkisi yeniden şekillenmekte ve adına yeni ateizm denilen bir akım doğmaktadır. Bu bağlamda, yeni ateizm adına "boşlukta uçuşan iddia" denilebilecek türden gelişmelerin ortaya çıktığı görülmektedir. Nitekim yukarıdaki iddialar dikkate alındığında, yeni ateizmin, Tanrı, din ve kötülük üzerinden kurguladığı dört temel ilkesinin var olduğu görülür:

i. Din ile ahlak arasında hiçbir bağyoktur.Bu tür bir iddia karşısında şöyle denilebilir: Yeni ateizm; dinin, bir yandan 'iyilik edene on katı verilir, kötülük eden yalnızca dengiyle cezalandırılır'[19] şeklinde koyduğu ölçüyü, diğer yandan 'Tanrı'ya dil uzatılmaması için,

---

[10]Aczel,*a.g.e.*,s. 21.
[11]Aczel, *a.g.e.*,s. 22.
[12] 3/14.
[13] 2/217.
[14] Sözgelimi bkz.: 6/69, 153; krş.: 6/65.
[15]Aczel, *a.g.e.*,s. 23.
[16]Aczel, *a.g.e.*,s. 23.
[17] 61/2.
[18]Aczel, *a.g.e.*,s. 24.
[19] 6/160.

Tanrı'nın dışında yalvarılana da dil uzatmama'[20]gerektiği yönündeki bu nezaket kuralını iyi özümsemek durumundadır.

ii. Din, gerçek bir şey değil, uydurmadır. Bu söylemin kendisini, "Rabbinin sözü, doğruluk ve adalet bakımından tamamlanmıştır. O'nun sözlerini kimse değiştiremez. O, işitendir, bilendir."[21]içerikli ayet karşısında, yeniden gözden geçirmesi gerektiği ortadadır. Şu halde, 'gerçek dinin din edinilmesi'[22] gerekir.

iii. Din, fayda değil, kötülük nedenidir. Bu çıkarım, "günahın hem gizlisini hem de açığını bırakı! Günah işleyenler, yaptıklarının cezasını göreceklerdir"[23]içerikli ayet karşısında, yeniden tartışılmak durumundadır.

iv. Ahlaki değerin kaynağı, Tanrı değil, insandır. Bu iddianın ne denli yüzeysel olduğu, dinin anılan bağlamdaki kimi söylemleri dikkate alındığında, çok daha kolay anlaşılır. Nitekim din, Tanrı'nın insanın doğasına değer yüklediğini önemle vurgular.[24] Dahası, Tanrı; insanı, dini kabule uygun özde yarattığından, yanlış olan her şeyi birkenara itmek suretiyle, dine yönelmeye çağır.[25]

Gelinen aşamada yeni ateizmle ilgili birkaç noktaya daha yer vermekte yarar vardır. Her şeyden önce yeni ateizm tarafından dile getirilen söylemler, dine yönelik bir eleştiri ya da dini yok sayma değil, aksine dine hakarettir. Bu akımdan, dini övmesi, zaten beklenemez. Çok daha önemlisi, dinin böylesi bir akımca övülmesi halinde, dinden kuşku duyulması gerekir. Çünkü ister eski ister yeni olsun, bir ateist, her açıdan, Tanrı aleyhine çalışan kişidir.[26] Öteyandan, yeni ateistler, bilimi, evren hakkında bilginin nesnel olarak araştırılması bağlamında değil, Tanrı'nın yokluğunu kanıtlamak için kullanırlar. Bu nedenle, yeni ateizmin düşünce öncüleri olarak tanınan, Harris, Dawkins, Hitchens gibi insanların savundukları şeyler çoğu kez taraflıdır.[27]Kaldı ki, bilimin dili ve *yalnızca ben bilirim* içerikli yaklaşım biçimi sorgu konusu yapılabilir. Bu yapılırken de doğru olana yakınlık, değer üretmeye katkı ve ötesini irdeleme gibi durumlara yer verilebilir.

Din felsefesi, bir varoluşsal inanç sorununu irdelerken, yeni ateizm ile düşünce mücadelesi içinde olmak durumundadır. Bu düşünce mücadelesinin gerisinde en önemli rolü, doğru anlatılmış dinsel iddialar, derinlemesine irdelenmiş teolojik veriler ve bunların toplum ve birey üzerinde somutlaşmış etkin görünümleri üstlenmek durumundadır.

---

[20] 6/108.
[21] 6/115.
[22] 9/29.
[23] 6/120.
[24] 91/8.
[25] 30/30.
[26] 25/55.
[27]Aczel, *a.g.e.*,ss. 24 -25.

M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi
41 (2011/2), 143-166

Fizik Tanrı'yı Gereksiz mi Kıldı? *The Grand Design* (Büyük Tasarım) Kitabı Üzerinden Bir Değerlendirme

Mehmet BULĞEN*

Özet

Bu makalede Stephen Hawking ve Leonard Mlodinow'un *The Grand Design* (Büyük Tasarım) kitabında dile getirdikleri, artık bilimin evrenin varoluşunu doğaüstü bir güce başvurmaksızın açıklayabildiği, bu durumda da Tanrı'yı gereksiz hale getirdiği iddiası değerlendirilmektedir.

Anahtar Kavramlar: Tanrı, fizik, evrenbilim, teoloji, bilim, M-Kuramı.

Abstract

In this article we evaluated Stephen Hawking & Leonard Mlodinow's claim in their book *The Grand Design* that from now on science can explain universe without recourse to a super nutural power, in this case it has made God unnecessary.

Key Words: God, physics, cosmology, theology, science, M-Theory.

Giriş

Geleneksel olarak "nasıl" sorusunu sormanın bilimin, "niçin" sorusunu sormanın ise felsefenin ilgi alanına girdiği söylenirdi.[1] Cambridge Üniversitesinde Isaac Newton'un (1643-1727) bulunduğu kürsüden geçtiğimiz yıl emekli olan ünlü kozmolog (evrenbilimci) Stephen Hawking ile Kaliforniya Yüksek Teknoloji Enstitüsü'nden (Caltech) teorik fizikçi Leonard Mlodinow, birlikte yazdıkları *The Grand Design* (Büyük Tasarım) kitabında daha ilk satırlardan itibaren klasik bilim anlayışına karşı çıkıyorlar ve şunu ilan ediyorlar:

> "Eğer evreni en derin düzeyde anlamak istiyorsak, sadece evrenin nasıl davrandığını değil, niçin böyle olduğunu da bilmeye ihtiyacımız vardır. Niçin hiçbir şey değil de bir şey var? Niçin varız? Niçin tabiat kanunları başka türlü değil de böyle?"[2]

---

* Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kelâm Bilim Dalı Doktora Öğrencisi.

1 Bilim ve felsefe arasında ayrıntılı bir karşılaştırma için bk. Alex Rosenberg, *Philosophy of Science: A Contemporary Introduction* (Second Edition), UK 2005, s. 4 vd.; Fernand Renoirte, *Cosmology: Elements of A Critique of The Science and of Cosmology* (İngilizceye çev. James F. Coffey), New York 1950, s. v-xi.

2 Stephen Hawking-Leonard Mlodinow, *The Grand Design*, Bantam Press, Germany 2010, s. 9-10.

Hawking ve Mlodinow'un kullandıkları dil aslında yeni değil ve bir paradigma değişimi anlamına da gelmiyor. Zira bu dil çok daha önce yaşanan bir paradigma değişiminin sonucunda oluştu: Kozmolojinin bilim haline gelmesi!

Kozmoloji (evrenbilim) tartışmalı bir alan. Birçokları hâlâ böyle bir "bilim" dalı olabileceğini kabul etmiyor.[3] Zira başta da söylediğimiz gibi klasik anlamda bilim deskriptif bir faaliyettir, "nasıl" sorusunu sorar ve var olan gerçekliği tasvir etmeye çalışır; halbuki kozmoloji sadece "nasıl" sorusunu değil, en temelinden en geneline evreni kavrayabilmek için gerektiğinde "niçin" sorusunu da sorar.[4] Yine klasik anlamda bilim indirgemecidir (reductionist), doğa mümkün olduğunca dal ve kısımlara bölünerek incelenir; kozmoloji ise holistiktir, fiziksel gerçeklik parçalara ayrılarak değil, "bir bütün olarak" kavranmaya çalışılır.[5] Klasik anlamıyla bilim gözlem ve deneylere dayanır, oysa kozmolojinin araştırma konusu olan evreni, onun dışına çıkıp gözetlemek ya da laboratuvar ortamında deneye tabi tutmak mümkün değildir.[6]

Geçtiğimiz yüzyılın ortalarına gelinceye kadar "evrenbilim" gerçekleşmesi mümkün olmayacak bir hayal olarak görülüyordu.[7] Bu doğrultuda "kozmoloji"

---

3 Helge Kragh, "The Controversial Universe: A Historical Perspective on the Scientific Status of Cosmology", *Physics and Philosophy*, sy. 8 (2007), s. 1 vd.

4 Gordon Kane, *Supersymmetry: Unveiling The Ultimate Laws Of Nature*, USA 2000, s. xvi. Ayrıca bkz. Ernan McMullin, "Is Philosophy Relevant to Cosmology", *Modern Cosmology & Philosophy* (ed. John Leslie) 'nin içinde, USA 1998, s. 35-6.

5 John C. Polkinghorne, "Reductionism", *Interdisciplinary Encyclopedia of Religion and Science*, http://www.disf.org/en/Voci/104.asp (25.10.2010); ayrıca bilimin tümevarımcı (inductive), kozmolojininse tümdengelimci (deductive) olmasıyla ilgili bkz. Leo Albert Foley, *Cosmology: Philosophical and Scientific*, USA 1962, s. 10.

6 Günümüz kozmolojisinin bilimsel değeri konusunda bkz. Michael J. Disney, "Modern Cosmology: Science or Folktale?", *American Scientist*, 95/1 (2007), s. 383; Hannes Alfvén, "Cosmology: Myth or Science?", *Journal of Astrophysics and Astronomy*, sy. 5 (1984), s. 79-98; ayrıca bk. Marc Lachièze-Rey, *Cosmology: a first course*, Cambridge 1995, s.2; Milton K. Munitz, *Space, Time and Creation: Philosophical Aspects of Scientific Cosmology*, USA 1957, s. 3; Leo Albert Foley, *Cosmology: Philosophical and Scientific*, s.12 vd.

7 Bilimsel kozmolojiyi ret konusunda akla ilk gelen isimlerden birisi, hiç kuşkusuz Imanuel Kant'tır (1724-1804). Kant'ı bu konuda öne çıkaran şey, kariyerinin ilk döneminde atomculuğu benimsemiş tutkulu bir kozmolog olmasıdır (bk. Bernard Pullman, *The Atom: In the History of Human Thought*, Usa 2001, s. 183). Öyle ki Karl Popper onun *Evrensel Doğa Tarihi ve Gökler Kuramı* (1755) isimli eserini kozmolojiye yapılmış en büyük katkılardan biri olarak gösterir (Karl Popper, *Conjectures and Refutations: The Growth of Scientific Knowledge,* Great Britain 2004, s. 240). Zira bu kitapta savunduğu birçok görüşün (atomculuk, kaostan düzene, ada evrenler, galaksi ve yıldız oluşumları vs.) doğru olduğu, günümüzde ortaya konulmuştur. Kant bu yönüyle, kozmoloji sahasında "saf aklın başarısına" örnek olarak gösterilmektedir (bk. Akarsu, Ö. & Ural, Ş., "Kant'ın Newtoncu Kozmolojisi ve Modern Yıldız Kuramının Temellerinin Atılışı", *XV. Ulusal Astronomi Kongresi Bildiri Kitabı*, (toplantı Ağustos 2006), İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları (60-I/2007), s. 55-60) Ancak ne ilginçtir ki Kant, kariyerinin ikinci, yani kritikçi döneminde hem atomculuğa hem de kozmolojiye karşı menfi bir tavır takınmıştır. Biz Kant da dahil olmak üzere aydınlanma filozofları, modernistler ve onların tam karşılarında yer alan gelenekçilerin bilimsel kozmolojiye karşı çıkma gerekçelerini "Kelam İlminin Kozmolojik Boyutları

metafiziğin bir alanı olarak kabul ediliyor;[8] hatta felsefenin bizzat kendisi "evreni bir bütün olarak kavramak" şeklinde tarif ediliyordu.[9] Ancak XIX. yüzyılın sonlarından itibaren atom fiziğinin gelişmesiyle başlayan deneysel araştırmalar maddenin sadece atomlarına değil çekirdeğine, hatta çekirdeği oluşturan bileşenlerin içine bakmayı, olağan üstü küçük mesafeler ve muazzam enerjilerle karşılaşmayı sağladı. Diğer taraftan astronomi sahasındaki gözlemler Güneş sisteminin ve Samanyolu galaksisinin ötesinin görülmesini; hatta her türlü aktif optik sistemi de kırarak sınırları sürekli artan bir ölçekte çağlar öncesini ve evrenin ilk anlarını incelemeyi mümkün kıldı. Nükleer fizik ve astrofizik alanındaki araştır-

---

ve Günümüz Kozmolojisi" isimli makalemizde ayrıntılı bir şekilde ele aldık (bk. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 39 (2010/2), s. 49-80; ancak burada şunu da ilave edebiliriz ki, Kant'ın *Saf Aklın Eleştirisi* (1781)'nde kozmolojiye karşı çıkarken kullandığı "Evren'in, uzay ve zaman bakımından sonlu olup olmadığını; maddenin atomlardan oluşup oluşmadığını bilemeyiz." antimonilerinin aksine, günümüz bilimsel kozmolojisi evrenin bizzat kendisi hakkında gerekçelendirilmiş bilgi ortaya koyabilmektedir. Örneğin galaksilerden gelen ışığın tayfta kırmızıya kayması (red-shift), kozmik mikrodalga fon ışınımı, hidrojen ve helyum gibi elementlerin orantısal bolluğu, termodinamiğin ikinci kanunu (entropi), yıldızların oluşum ve yaşam süreci gibi delillerle, evrenin zamansal bir başlangıca sahip olduğunu güçlü bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Big Bang Teorisi, evrenin başlangıç anını göstererek (13.7 milyar yıl), Kant'ın birinci antinomisinin çözümsüzlüğüne bir ölçüde son vermiştir. Bkz. William Lane Craig, *The Kalam Cosmological Argument*, s. 189 vd; ayrıca bkz. Caner Taslaman, *Big Bang ve Tanrı*, İstanbul 2003; Kant'ın çözümsüz addettiği ikinci antinomisine gelince; her ne kadar Werner Heisenberg'in "Belirsizlik İlkesi" (Uncertainty Principle) maddenin sonsuza kadar bölünüp bölünemeyeceği hususunda belli bir noktadan sonra bilgimizin deneysel olarak sınırlanacağını iddia etse de (Kophenhag Yorumu); ışık hızının (yaklaşık 300.000 km/sn) mutlak kabul edilerek en küçük zaman biriminin (Planck Zamanı=10^{-44}sn) en küçük mesafe birimine (Planck Mesafesi=10^{-32}cm) oranını dikkate aldığımızda, evrende 10^{-32}cm den daha küçük ölçekte bir parçacığın olmasının mümkün olmadığını bugünkü geçerli fizik teorilerine göre de söyelebiliriz. Kant'ın antinomilerinin günümüz fizik ve astronomi bilimlerinin verileri ışığında değerlendirilmesi konusunda bk. Otfried Höffe, *Kant's Critique of Pure Reason: The Foundation of Modern Philosophy*, New York 2010, s. 290 vd; ayrıca bk. Charles Lincoln Van Doren, *A History of Knowledge: Past, Present and Future*, 1992, s. 337 vd.; Glenn Borchardt, *The Ten Assumptions of Science: Toward a New Scientific Worldview,* USA 2004, s. 30 vd; evrende 10^{-32}cm den daha küçük bir parçacığın mümkün olamayacağıyla ilgili olarak bk. Joseph Silk, *On the Shores of the Unknown: A Short History of the Universe*, Cambridge 2005, s. 10; ayrıca bk. Godehard Brüntrup, "Natural Individuals and Intrinsic Properties", *Unity and Time in Metaphysics* (ed. Ludger Honnefelder)'in içinde, 2009, s. 248; Craig Callender, Nick Huggett, *Physics Meets Philosophy at the Planck Scale*'in içindeki 2, 4 ve 8 nolu makaleler, USA 2001; George Johnson, "How Is the Universe Built? Grain by Grain", *The New York Times* (7.12.1999).

8 Herman Bondi, "Astronomy and Cosmology", *What is Science* (ed. James R. Newman)'in içinde, New York 1955, s. 84; R.CLI, "Cosmology" md. *The Oxford Companion to Philosophy New Edition* (ed. Ted Honderich) Greet Britain 2005, s. 180; Leo Albert Foley, *Cosmology: Philosophical and Scientific*, s. 10; 1966 yılında ünlü astronom Edward R. Harrison (1919-2007), Massachusetts Üniversitesi'nde ders vermeyi kabul ettiği zaman kendisine üniversitenin ne olduğu ya da ne olmadığına dair bir kitapçık verilir. Bu kitapçıkta eğitim müfredat programı içerisinde iki dersin kesinlikle bulunamayacağı yazılıdır: Büyücülük ve kozmoloji. Bk. Dick Teresi, *Lost Discoveries: The ancient roots of modern science from the Babylonians to the Maya*, New York 2002, s. 158.

9 Ernsts Von Aster, *İlk Çağ ve Orta Çağ Felsefe Tarihi*, İm Yayınları, İstanbul 2000, s. 3; ayrıca bk. James Jeans, *Physics and Philosophy*, Kessinger Publishing, 2003, s 81.

malardan elde edilen bu geniş miktardaki deneysel ve gözlemsel verilerle eş zamanlı olarak geliştirilen Rölativite, Kuantum, Bing Bang gibi teori ve modeller, bilimsel bir çatı inşa etmekle sınırlı kalmadı, maddeye ve evrenin kendisine yönelik standart modellere de ulaşılmasını sağladı.[10] Böylece en küçük parçasından en geniş ölçeğine evreni, adeta tek bir objeymiş gibi, bir bütün olarak inceleyen bilim dalı, yani "evrenbilim" (kozmoloji) doğmuş oldu.[11]

Ancak kozmoloji bilim haline gelmekle kalmadı, bilimin klasik anlamını da değiştirdi. Zira klasik bilim anlayışı Newtoncu anlamda tanımlanmış determinizm, redüksiyonizm, realizm ve metodolojik materyalizm gibi kavramsal çerçevelere dayanıyordu. Halbuki Rölativite ve Kuantum gibi teorilerle gelen bilimsel kozmoloji, modern bilim anlayışının katı indirgemeci, kesinlikçi, gerçekçi ve pozitivist temellerine meydan okudu.[12] Bunun yerine izâfiyet (relativity), belirsizlik (uncertainity), ihtimâliyet (probability), kaos (chaos), karmaşıklık (complexity), zuhûr (emergence), indirgenemezlik (irreducibility), geri döndürülemezlik (irreversibility), dolaşıklık (entanglement), yerel olmama (nonlocality), üst üste binme (superposition) ve uzaktan etki (action at a distance) gibi daha önceki fiziğe yabancı yepyeni kavramsal çerçeveler ortaya çıktı.[13] Başlangıç şartları bilindiğinde tüm geleceğin hesaplanabileceği iddiasındaki mekanik bilim anlayışı yerini, gözlemcinin rolünün arttığı, parçacıkların aynı anda birkaç şekilde ve yerde bulunabildiği, aralarında ışık hızından daha hızlı haberleştikleri, belirsizliğin doğanın ontolojik ve epistemolojik özelliği sayıldığı, sürekliliğin yerine süreksizliğin geçtiği, uzay ve zamanın mutlak olmaktan çıkarak göreli hale geldiği, kesinlikler yerine ihtimaliyetlerle tanımlanan ve nispeten "spekülatif" bir bilim anlayışına bıraktı.

Peki nasıl oluyor da hem "bilim" hem de "spekülatif" oluyor? Eğer söz konusu bilim dalında ortaya konulan deliller dolaylı, geliştirilen teori ve modellerin belki de asla yanlışlanma ya da doğrulanma imkânı yoksa; üstelik bunlar birbirleriyle çatışıyorlarsa, öte yandan bu işe başlanmadan önce bir takım metafiziksel sabite-

---

10 Maurizio Gasperini, The Universe Before the Big Bang: Cosmology and String Theory, Berlin 2008, s. 1 vd.

11 Kozmolojinin bilim haline gelme süreci ile ilgili olarak bk. Stephen G. Brush, "How Cosmology Became a Science", *Scientific American*, August, 1992, s. 62; John F. Hawley & Katherine A. Holcomb, *Foundations of Modern Cosmology,* 2005, s. 4-6, 25; Matts Roos, *Introduction to Cosmology,* England 2003, s. 1 vd.; William R. Stoeger, "What is 'the Universe' which Cosmology Studies?" *Fifty years in science and religion: Ian G. Barbour and His Legacy* (ed. Robert J. Russell)'nin içinde, Ashgate Publishing, 2004, s. 127.

12 Zira artık radyoaktivite, fotoelektrik, siyah cisim ışınımı, öz ısı, atomik yapı gibi doğal fenomenleri ve büyük mesafelerdeki yüksek hızları bu türden klasik fizik yaklaşımlarıyla izah edebilmenin imkânı yoktu. Bkz. Salvator Cannavo, Quantum Theory: A Philosopher's Overview, New York 2010, s. 2 vd. ayrıca bkz. Ian G. Barbour, *Religion and Science*, San Francisco 1997, s. 166.

13 Harold Curtis, Following the Cloud - A Vision of the Convergence of Science and the Church, Harold Curtis, 2006, s. 135.

ler aksiyom olarak kabul ediliyorsa, diğer taraftan da bilim adamları içerisinde yaşadıkları kavramsal sistem ve kültürün öngördüğü modellerle problemlere yaklaşıyorlarsa, işte "spekülatif evrenbilime" hoş geldiniz!

The Grand Design üzerinden konuyu değerlendirmeye başlamadan önce, kitabın daha piyasaya çıkmadan tartışmalara konu olan o meşhur iddiasını aydınlatmamız gerekiyor: "Artık bilim evreni tek başına izah edebilir; felsefe öldü, teoloji lüzumsuz!"

Burada söz konusu edilen bilimin, klasik anlamıyla bilim olmadığı, yukarıda bahsettiğimiz anlamda "spekülatif kozmoloji bilimi" olduğunu hatırdan çıkarmamız gerekir. Zaten bundan dolayıdır ki kitap raflarda yerini alır almaz birçok eleştirmen "felsefe öldü, teoloji gereksiz" iddiasının Hawking'e özgü bir şaka (Hawking' joke) olduğunu dile getirdiler. [14] Zira fiziği ve metafiziği birbirine o derece yakınlaştırırken felsefenin öldüğünü iddia etmek, sürekli Tanrı'dan bahsederken teoloji artık gereksiz diyebilmek, Hawking'e özgü bir şaka olmalıydı.

Ancak bu şaka Hawking'in karizmasını sarsmaz. En azından o hayatının hiçbir döneminde küçük düşünmekle suçlanmayacaktır. 21 yaşından itibaren peşini bırakmayan amansız hastalığına (ALS) rağmen, o hep büyük soruların peşinden koştu; bedeni tekerlekli iskemleye bağlı olduğu halde beyniyle evrenin ufuklarında dolaşmasını bildi. Hawking bugün, İngiliz Kraliyet Bilim Topluluğu ve Amerikan Ulusal Bilimler Akademisi'nin doğal üyesi olmasının yanında, geçtiğimiz yıl yaş haddinden emekli oluncaya kadar dünyanın en prestijli akademik unvanlarından birisini (Lucasian Matematik Profesörü) taşıyordu. Geçmişte Isaac Newton, Paul Dirac gibi bu unvanı alan kişilerin saygınlıkları, Hawking'e de saygı duyulmasını gerekli kılıyor.

Hawking'i dünya çapında bir fenomen haline getiren ise hiç kuşkusuz bu unvanı değil, yazdığı kitapları oldu. Artık bir klasik haline gelen *Zamanın Kısa Tarihi* (A Brief History of Time - 1988) isimli eseri dünyanın en popüler kozmoloji kitabıdır. Birçok kişinin bilimle tanışmasına vesile olan bu kitap, İngilizce dışında kırka yakın dile çevrildi ve 20 milyondan fazla sattı. *The Grand Design* (2010) kitabı da piyasaya çıktıktan kısa bir süre sonra, hem İngiltere'de hem de Amerika'da çok satanlar listesine girmeyi başardı.[15]

Hawking'in bu kadar çok satmasının nedeni olarak, karmaşık bilimsel meseleleri herkesin anlayabileceği yalın bir üslupla anlatma becerisi olarak gösterilse de,

---

14 Bk. Örneğin Michael Moorcock'un *Los Angeles Times*'taki Reviewine bk. http://articles.latimes.com/2010/sep/05/entertainment/la-ca-stephen-hawking-20100905; ayrıca bk. http://www.economist.com /node/16990802; Christopher Norris, "Hawking Contra Philosophy" http://www.philosophynow.org /issue82/Hawking_contra_Philosophy, (10.09.2011).

15 http://www.observer.com/2010/culture/hawkings-book-shoots-top-amazon-sales-after-he-denies-gods-existence, (09.09.2011).

kanaatimizce onun başarısının arkasındaki asıl etken, kozmolojiyi insanın anlam arayışına müteallik sorularına cevap bulma faaliyetine dönüştürebilmesinde gizlidir. Esasen kozmoloji, insanın varoluşsal sorularına cevap verebilme potansiyelini içinde barındıran bir bilimdir. Evrenin nereden geldiği, nereye gittiği, bir yaratıcıya ihtiyacı olup olmadığı, işleyişini yöneten ilke ve kanunların neler olduğu, maddenin nasıl oluştuğu gibi sorulara verilecek cevaplar, bir ölçüde insanın da kendisi ve geleceğine yönelik cevaplardır; çünkü insan da bu evrende yaşamakta ve bir parçası olduğu evren ile aynı ortak kaderi paylaşmaktadır.[16] Bu bakımdan Big Bang Teorisi'nin, CERN gibi laboratuvarlarda yapılan parçacık deneylerinin ya da Hawking'in yeni çıkan bir kitabının fizikçi ve astronomlar kadar, din adamları, filozoflar ve hattâ sıradan insanların bile ilgisini uyandırması tesadüf değildir.[17] İşte bu durum, "Nasıl oluyor da Hawking yazdığı kozmoloji kitaplarında "Nereden geliyoruz? Nereye gidiyoruz? Niçin varız? Tanrı var mı?" gibi aslında metafiziğin ilgi alanına giren spekülatif konuları da tartışabiliyor?" sorusuna cevap teşkil etmektedir.

Hawking kitaplarında bu türden sorulara cevap ararken, bilimin dar sınırlarıyla yetinmiyor; mitolojiden örnekler veriyor, din adamlarının sözlerine atıflar yapıyor, filozoflardan görüşler naklediyor ve yeri geldiğinde kendisi de metafiziksel imalarda bulunmaktan çekinmiyor. Ancak bu şekildeki bir üslup bazen onun kitaplarında neyin fizik, neyin metafizik olduğunu kestirebilmenin güçleşmesine neden oluyor. Dolayısıyla konunun uzmanı olmayan bir kişi, kitaplardaki bazı spekülatif ifadeleri bilimsel gerçekmiş zannedebilir. Örneğin *Zamanın Kısa Tarihi* isimli kitabının 50 ye yakın yerinde Tanrı (God) kelimesi geçiyordu. Nobel ödül komitesinden Henry F. Schaefer bu kitabın, kozmoloji kitabı değil teoloji kitabı olduğunu iddia etmişti.[18] Hatta Timothy Ferris gibi bazı bilim yazarları daha da ileri gitmişler onu "Tanrı satıcısı" (Godmongering) ilan etmişlerdi.[19] Hawking *The Grand Design* kitabında bu sayıyı daha da fazlalaştırmış durumda: kitabın 60'tan fazla yerinde Tanrı kelimesi geçiyor.

Kendisine niçin kitaplarında bu kadar sık Tanrı'dan bahsettiği sorulduğunda ise Hawking: "Tanrı'dan bahsetmeden evrenin var oluşunu açıklamanın zor

---

16 Örneğin ünlü Roma İmparatoru ve aynı zamanda bir Stoa filozofu olan Marcus Aurelius Antoninus (121-180), evren (Makro Kozmoz) ile insan (Mikro Kozmoz) arasındaki bu anlam ilişkisini şu şekilde tasvir etmiştir: "Evrenin ne olduğunu bilmeyen kendisinin nerede olduğunu bilemez; evrenin var oluş amacını bilmeyen ise, ne kendisinin kim olduğunu bilir ne de evrenin ne olduğunu bilir." George Long, *Thoughts of Marcus Aurelius Antoninus,* e-book: http://www.gutenberg.org/ files/15877/15877-h/15877-h.htm#viii._52 (16.11.2010).

17 Joseph Silk, On the Shores of the Unknown: A Short History of the Universe, Cambridge 2005, s. 2-4.

18 Henry F. Schaefer III, "The Big Bang, Stephen Hawking and God", *Science and Christianity: Conflict or Coherence?* kitabının içinde, USA 2008, s. 57.

19 James E.White, "Unfortunate Godmongering", http://www.christianity.com/blogs/jwhite/ 11638165/print, (14.09.2011).

olduğu, çalışmalarının bilim ve din arasındaki sınır çizgisinde bulunduğunu, ama kendisinin bu çizginin bilim tarafında kalmayı denediği" cevabını veriyor.[20] Dolayısıyla Hawking, Richard Dawkins gibi militan ateistlerin yaptığının aksine, Tanrı'dan bahsederken müspet bir dil kullanmasıyla tanınıyor(du). Örneğin *Zamanın Kısa Tarihi* isimli kitabında, yaratıcı bir Tanrı'ya inanmanın bilime aykırı olmadığını söylemiş; tamamlanmış bir teoriye ulaşırsak bu insan aklının nihai zaferi olacaktır, zira Tanrı'nın aklını (Mind of God) ancak o zaman keşfedeceğiz, demişti.[21]

Ancak Hawking, "bilim tek başına evreni izah edebilir!" iddiasının da açıkça ortaya koyduğu üzere, artık bu şekildeki din-felsefe ve bilim iç içe üslubunu bırakması gerekiyor. Bunun kitaplarının satış rakamlarının hatırı sayılır ölçüde azalmasına yol açacağı kesin.[22] Ayrıca her ne kadar o, *The Grand Design*'i yazmada Tanrı'yı reddetmek gibi bir amaç gütmediklerini belirtse de,[23] "başlangıç ve son itibariyle evren doğaüstü bir güç ya da Tanrı'ya başvurmadan, sırf bilimin kendi sınırları içinde kalınarak izah edilebilir", ifadesinin ateisttik imalar taşıdığı çok açık.[24] Esasen Roger Penrose,[25] Joseph Silk,[26] Craig Callender,[27] Paul Davies,[28] Peter Woit,[29] Marcelo Glesier,[30] John Horgan[31] ve Baroness Greenfi-

20 Henry F. Schaefer, agm., s. 59.

21 Stephen Hawking, *A Brief History of Time,* Bantam Press, New York 1988, s. 8-9, 191.

22 Hawking kendisiyle Zamanın Kısa Tarihi kitabının satış başarısı üzerine yapılan bir röportajda, çok tartışılan "Tanrı'nın Zihni" ifadesini kitaba koyup koymama konusunda uzun süre düşündüğünü, eğer o ifadeyi koymasaydı kitabın bu derece başarılı satış rakamlarına ulaşamayacağını belirtmiştir.

23 Bu konuda Hawking'in Larry King Live'daki röportajına bk. CNN, 9-10-2010, http://www.youtube.com/watch?v=9AdKEHzmqxA (14.09.2011).

24 Dwight Garner, "Many Kinds of Universes, and None Require God", *The New York Times*, http://www.nytimes.com/2010/09/08/books/08book.html (14.09.2011).

25 Roger Penrose, *The Grand Design* (review), *Financial Times,* 04.09.2010, http://www.ft.com /cms/s/2/bdf3ae28-b6e9-11df-b3dd-00144feabdc0.html#axzz1CSIgPlwa, (14.09.2011).

26 Joseph Silk, "One Theory to Rule Them All", *Science*, 330 (6001): 179-180.

27 Craig Callender, "Stephen Hawking Says There's No Theory of Everything", *New Scientist* (02.09.2010), http://www.newscientist.com/blogs/culturelab/2010/09/stephen-hawking-says-theres-no-theory-of-everything.html (14.09.2011).

28 Paul Davies, "Stephen Hawking's Big Bang Gaps", *The Guardian* (04.09.2010). http://www.guardian.co.uk/commentisfree/belief/2010/sep/04/stephen-hawking-big-bang-gap, (14.09.2011).

29 Peter Woit, "Hawking Gives Up", http://www.math.columbia.edu/~woit/wordpress/?p=3141, (14.09.2011).

30 Marcelo Glesier, "Hawking And God: An Intimate Relationship", *NPR*, http://www.npr.org /blogs/13.7/2010/09/08/129736414/hawking-and-god-an-intimate-relationship, (10.09.2011).

31 John Horgan "Cosmic Clowning: Stephen Hawking's "new" theory of everything is the same old CRAP", Scientific American, http://www.scientificamerican.com/blog/post.cfm?id=cosmic-clowning-stephen-hawkings-ne-2010-09-13, (14.09.2011).

eld'in[32] de dâhil olduğu kıdemli akademisyenlerce bilimsel açıdan eleştirilmesine rağmen, kitaba meşhur ateist Richard Dawkins'in dışında pek sahip çıkanın olmaması da bu tespitimizi doğrular nitelikte. Dawkins'e göre XIX. yüzyılda Darwin Tanrı'yı biyolojiden kovmuş, ancak fizik kararsız kalmıştı. Hawking bu kitabıyla öldürücü darbeyi vurdu.[33]

Bununla birlikte biz, Dawkins'in iddiasının aksine kitabın genel yaklaşımının, teistlerin hoşuna gitmediği gibi, ateistleri de pek tatmin edeceğini sanmıyoruz. Zira Hawking "niçin hiçbir şey değil de bir şeyler var", "tabiat kanunları niçin başka bir türlü değil de böyle", "evrenimiz nasıl oluyor da bu derece uygun yaşam koşullarına sahip olabiliyor" gibi sorulara cevap olarak Tanrı'nın gösterilmesinin çok da saçma olmadığını, zira bu türden sorulara şimdiye kadar bilimsel çerçevede kesin bir cevabın verilemediğini kabul ediyor.[34] Hatta Hawking "akıllı tasarım" (intelligent design), "insancı ilke" (anthropic principle), "ilk sebep" (first cause), "hassas ayar" (fine tuning) gibi, günümüzde Tanrı'nın varlığını ispat etmede yaygın olarak kullanılan kozmolojik delillerin "öncüllerini" kabul ederek, bunları neredeyse teistleri bile kıskandıracak şekilde izah ediyor. Halbuki klasik ateist yaklaşımda bu türden kozmolojik delillerin öncülleri daha en başından çelişkiye düşürme ya da nefyedilme yoluna gidilir. Örneğin bu bağlamda evrene bir başlangıç nispet eden Big Bang Teorisi, sırf teistik imalar taşıyor diye ateist çevrelerce –teistik muhitlerde evrim teorisinin reddedilmesi gibi- yıllarca kabul görmemiş, hatta Fred Hoyle gibi bazı ateist kozmologlar evrene başlangıç atfetmeyen alternatif bir evren modeli (Steady State) geliştirme yoluna gitmişlerdir.[35]

Ancak bu noktada hemen hatırlatmalıyız ki Hawking ve Mlodinow kozmolojik delillerin öncüllerini kabul etmekle birlikte, onlara göre artık bilim geldiği seviye itibariyle evren yoktan nasıl var olabiliyor, niçin bu derece hassas yaşam koşullara sahip gibi soruları sırf kendi sınırları içerisinde kalarak izah edebilir. Dolayısıyla bu türden olguları açıklamak için artık doğaüstü bir varlık ya da Tanrı'yı işe karıştırmaya gerek yoktur.[36]

---

[32] http://www.theticker.org/mobile/about/2.8220/stephen-hawking-attracts-criticism-for-views-on-god-1.2336589 , (13.09.2011)

[33] Bu konuda bk. http://www.economist.com/blogs/babbage/2010/09/science_and_religion (10.02.2011).

[34] The Grand Design, s. 172.

[35] Hoyle'nin sonsuz zaman fikrini kabul etmesi, kendi ateist inançlarıyla mutabık Durağan Durum Teorisi'ni, çoğu meslektaşının bu teoriyi terk etmesine rağmen, uzun bir süre sonra daha savunmasına neden olmuştur. Bu konuda bk. John Polkinghorne, "Cosmology: Scientific Cosmologies" md., *Encyclopedia of Religion* (ed. Lindsay Jones), USA 2005, III, 2032; ayrıca bk. Ian G. Barbour, *When Science Meets Religion*, s. 42.

[36] İşte bu söylemiyle *The Grand Design* "başlangıç", "şuan" ve "son" itibariyle evreni kendisi dışındaki doğaüstü bir gücün müdahalesine ihtiyaç duymayan bağımsız bir bütün olarak görmekle ateistik söyleme yakınlaşmış oluyor. Zira Tanrı ile evren arasındaki yaratıcılık, düzen koyuculuk, koruyup gözeticilik, sevk ve idare edicilik gibi teistik bağları koparmaya çalıştığı gibi; Tan-

Kuşkusuz böylesine bir söylem kendi içinde bazı riskler de taşıyacaktır. Zira bu türden olguları bilimsel olarak cevaplayabildiği söylenen teorinin (M-Kuramı) aslında bilimsel olmadığı ya da son derece spekülatif bir teori olduğunun ortaya konulması, yukarıdaki kozmolojik delillerin öncüllerini ispat edildikleriyle bırakacak ve bu durumda da Tanrı belki de daha güçlü bir argüman olarak kalmaya devam edecektir.

Biz daha önce ayrıntılı bir şekilde tanıtımını yaptığımız için,[37] kitabın bölümlerini tekrar müzakere etme yoluna gitmeyeceğiz, onun yerine konuyu kitabın ana fikri üzerinden değerlendirmeye çalışacağız.

Özetlersek; Hawking ve Molodinow'a göre insanlık Batlamyus'tan Kopernik'e Newton'dan Einstein'e ve günümüz Kuantum teorilerine kadar fiziksel gerçekliği hep "evren modelleri" üzerinden anlamaya çalıştı. Bunların sürekli yenilendiği dikkate alınırsa acaba bu modeller dizisi hep böyle değişmeye devam mı edecek, yoksa bir son noktaya ulaşacak mı? Bu öyle bir nokta ki, evrenin nihaî teorisi olacak, bütün tabiat kuvvetlerini içine alacak ve yapabileceğimiz bütün gözlemleri önceden tahmin edebilecek. Ve yine Hawking'e göre şimdiye kadar ortaya konulmuş evren modelleri genelde hep bir şekilde Tanrı'yla ilişkilendirilmek zorunda kaldı. Plato evreni Tanrı'nın yaratığı saydı, Aristo Tanrı'yı ilk muharrik kabul etti, Newton evrenin düzenin kurucusu, Descartes devamlılığını sağlayıcısı olarak Tanrı'yı gördü ve bu gün de evrene bir başlangıç atfeden Big Bang Teorisi Tanrı'yı ima eder nitelikte yorumlanıyor. Acaba evrenle ilgili bütün soruları Tanrı'ya hiç gereksinim duymadan, sırf bilimin kendi sınırları içerisinde kalarak açıklayıp cevaplandırabilen bir model ya da teori ortaya konulamaz mı?

> "Biz bu sorulara henüz net bir cevap veremiyoruz, ancak şimdi her şeyin nihai teorisi için bir adaya sahibiz: M-Kuramı… M-Kuramı yaratılış konusundaki sorularımıza cevap teşkil edebilir…çok yüksek miktardaki evrenin yoktan, kendiliğinden var olabileceğini ortaya koyar. Onların yaratılışı için doğaüstü bir varlık ya da Tanrı'ya gerek yoktur. Buna göre birçok evren fizik kanunlarıyla doğal yollardan yaratılır. Onlar bilimin gerektirdiği şekilde oluşur..."[38]

Görüldüğü gibi Hawking ve Mlodinow tüm iddialarını M-Kuramı'nın başarısına bağlıyorlar. Bu nedenle bu kuramı biraz daha yakından tanımak, iddialarının ne ölçüde geçerli olduğunu daha iyi sorgulamamızı sağlayacaktır.

---

rı'nın varlığını ispat etmede kullanılan kozmolojik delilleri de geçersiz hale getirmeye yönelik bir dil geliştirmiş oluyor.

37 Bk. Stephen Hawking & Leonard Mlodinow, *The Grand Design* (Büyük Tasarım), tanıtan Mehmet Bulğen, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 39 (2010/2,), s. 171-182.

38 The Grand Design, s.8.

1. M-Kuramı: Bilim mi Felsefe mi?

Günümüz bilimsel kozmolojisi üç temel saç ayağı üzerine oturuyor: Kuantum Mekaniği, Rölativite Kuramı ve Big Bang Teorisi.[39] Evreni makro ölçekte açıklayan Rölativite Kuramı ile mikro ölçekte açıklayan Kuantum Mekaniği her ikisi de kendi alanlarında başarılı olsalar da bu kuramların birbirleriyle uyumu bir türlü sağlanamıyor.[40] Kuantum kuramının süreksizliği (discreteness), Rölativitenin ise sürekliliği (continuum) esas almasından kaynaklanan bu çelişkiyi gidermek, günümüz fiziğinin en önemli araştırma alanlarından birisini teşkil etmekte.[41] Diğer taraftan Evren'in 13.7 milyar yıl önce büyük bir patlamayla var olmaya başladığı genel olarak kabul ediliyor. Ancak Big Bang teorisi, patlamaya neyin yol açtığı konusunda bir açıklama getiremiyor. Zira bu teori patlama anını 10^{-43} saniyeden itibaren izah etmeye başlıyor ve daha ötesine gidilmek istendiğinde "tekillik" adı verilen bir durum ortaya çıkıyor ki, Genel Rölativite Kuramı o andan itibaren geçerliliğini yitiriyor –ya da daha ötesini açıklayamıyor.[42]

İşte birbiriyle çatışır gibi görünen fizik teorilerini bir araya getirerek çelişki içermeyen bir fizik kuramı ortaya koymak, ayrıca Büyük Patlama ve Kara Delik gibi durumlarda yaşanan tıkanmaları aşmak amacıyla 1960'lı yılların sonlarına doğru "Sicim Kuramı" (String Theory) ortaya atıldı. Bu kuramda, temel bileşenleri "boyutsuz noktalar" şeklinde olan Standart Model'in parçacıkları yerine, tek boyutlu uzanıma sahip "sicim"ler (string) esas alındı. Diğer taraftan bilinen 3 uzay ve 1 zaman boyutunun üzerine dairesel olarak katlanmış 6 ekstra mekân boyutu daha ilave edildi. Buna göre keman tellerini andıran sicimlerin farklı frekanslarındaki titreşimleri protonları ve elektronları, onlar da atomları oluşturuyorlar, ilave altı mekân boyutu da iç içe sonsuz sayıdaki paralel evreni (multiverse) mümkün kılıyordu.[43]

İşte Hawking'in her şeyin teorisi olmaya aday olarak gösterdiği M-Kuramı (Membrane Theory)[44] beş farklı Sicim Kuramı ile Süper Kütle Çekim Kuramı'nı

---

39 Spencer Scoular, First Philosophy: The Theory of Everything, USA 2007, s. 349.

40 Serge Brunier, *Majestic Universe*, Cambridge 1999, s. 175.

41 William R. Stoeger, "String Theory", *Encyclopedia of Science and Religion* (ed. Nancy R. Howell), Usa 2003, s. 844.

42 Christopher Ray, *Time, Space and Philosophy*, London 1991, s. 199.

43 Gordon Kane, *Supersymmetry: Unveiling The Ultimate Laws Of Nature*, s. 131; Laura Ruetsche, "String Theory", *Encyclopedia of Philosophy* (2nd edition) (ed. Donald M. Borchert), USA 2006, IX, 267; Larry Gilman, "String Theory", *The Gale Encyclopedia of Science* (Third Edition) (ed. K. Lee Lerner), Canada 2004, VI, 3868; Katrin Becker, *String Theory and M-Theory*, Cambridge 2007, s. 2 vd; Barton Zwiebach, A first course in string theory, Cambridge 2004, s 3 vd; Michael Green, "A Brief Desctiption of String Theory", Cambridge 2003, *The Future of Theoretical Physics and Cosmology* (ed. G.W. Gibbons) 'un içinde, s. 473.

44 M-Kuramı'ndaki "M"'in ne anlama geldiği tartışmalıdır. Kuramı ilk defa Kaliforniya Üniversitesinde verdiği bir konferansta ortaya atan teorik fizik profesörü Edward Witten, M'in anlamını açıklamamış, "Kuramı daha iyi anladıkça "M" nin ne olduğunu anlayacağız" demiş, hatta bunun

birleştirme çabasının ürünüdür. Sicim Kuramı ile arasındaki fark, temel birim olarak aynı ölçekte (10^{-35}m yani Planck Mesafesi) olmakla birlikte, tek boyutlu sicimler yerine iki boyutlu ince zarları (membran) esas alması; ayrıca Sicim Kuramı'ndaki on boyuta, bir mekân boyutunun daha ilave edilmiş olmasıdır. Kuram matematiksel olarak başarılı gözükse de, ne bu şekildeki sicimlerin/zarların ne de bildiğimiz üç boyuta ilave mekân boyutların varlığına dair şimdiye kadar deneysel bir ipucu elde edilememiştir.[45]

Deneysel olarak test edilememe hususunu biraz daha açacak olursak; normalde bugünkü deneysel imkânlarla atomun bir çekirdek ve onun etrafında dönen elektronlardan oluştuğu, bu çekirdeğin de protonlardan ve nötronlardan meydana geldiği, onların da 'kuark' adı verilen daha küçük parçacıklardan oluştuğu tespit edildi. Ancak ortaya çıkan bu parçacıkların da daha küçük parçacıklardan oluşup oluşmadığı, bunların yapı taşlarının ne olduğu sorularına şu anki teknolojik imkânlarla cevap verilememektedir.

Örneğin dünyanın en gelişmiş parçacık hızlandırıcılarında atom altı parçacıklar çarpıştırılarak 1 katrilyon elektro volt düzeyinde enerjiler elde edilebilmektedir. Bu seviye kuantum mekaniğindeki protonlar gibi atom altı düzeydeki fiziğin incelenmesi için yeterli olmakla birlikte, M-Kuramı'nın zarlarının deneysel olarak sınanabilmesi için gerekli enerji düzeyinden bir trilyon kat daha düşüktür. Bunun nedeni M-Kuramı'nın zarlarının ve ilave yedi mekân boyutunun büyüklüklerinin, mümkün olan en küçük, yani "Planck Mesafesi" (Planck Scale) ölçeğinde olmasıdır. Bu, metrenin yüz milyar kere trilyon kere trilyonda birine tekabül eden (10^{-35} metre) öyle küçük bir mesafedir ki, bugün CERN'de çarpışmaya konu olan protonların büyüklüğü (10^{-15} metre) üzerinden bir karşılaştırma yapacak olursak, bir protonun Güneş'in büyüklüğü karşısındaki küçücük durumu neyse, M-Kuramı'nın bir zarının da protonun büyüklüğü karşısındaki küçüklük değeri odur. Yine bu şekildeki zarların ya da sicimlerin var olduğu şu anki teknolojik imkânlarla deneysel olarak ortaya koyabilmek için bir galaksi boyu, yani 1000 ışık yılı (yaklaşık 46.357.579.315.645.920.000 km) uzunluğunda bir parçacık hızlandırıcıya ihtiyaç duyulacağı belirtilmektedir ki, bugün dünyanın en büyük parçacık hızlandırıcı olan Büyük Hadron Çarpıştırıcısı'nın (LHC) 27 km'lik bir daire çevresi olduğunu düşündüğümüzde bunun ne kadar imkânsız bir iş olduğu anlaşılacaktır. Dolayısıyla aşağıda da aktaracağımız gibi Sicim Kuramı'nı eleştiren birçok bilim insanı, bunun bilimin bir parçası olmaktan daha çok, deneyle doğru-

"**M**agic" (büyü), **M**ystery (sır) anlamına gelebileceğini belirterek meseleye bir da gizem katmak istemişti. Ancak birçoklarına göre M-Theory'deki "M"'in anlamı "membrane" yani "zar" demektir. Çünkü M-kuramının 10^{-35} m. ölçeğinde temel aldığı varlık, Sicim Kuramı'nın aksine "sicim" değil, "zar"dır. Sicim, Süper Sicim ve bunların günümüzdeki şekli olan M-Kuramı hakkında ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Michael J. Duff, "The Theory Formerly Known as Strings", *Scientific American*, February 1998, s. 64 vd.

[45] Larry Gilman, "String Theory", *The Gale Encyclopedia of Science,* VI, 3869.

lanıp yanlışlanması mümkün olmayan bir "felsefe" olduğu görüşündedir.

Sicim/Süper Sicim/M-Kuramı'nı eleştirenlerden ilk akla gelen isimlerden biri kuşkusuz Nobel ödüllü fizikçi Sheldon Lee Glashow'dur. Glashow'a göre Sicim Kuramı bazı matematiksel başarılar elde etmiş olabilir. Ancak fizik "Matematiksel Platonizm" değildir; aksine gözlem ve deneylere dayanmak zorundadır. Eğer fizik sadece matematikten ibaret sayılacaksa bu XVII. Yüzyıl Bilim Devriminden bu yana elde edilmiş bütün kazanımların sonu olur ki, böyle bir paradigma değişimi fiziği ortaçağa götürmek olacaktır. Sicim Kuramının bugün test edilemediği gibi, gelecekte de test edilebilmesinin mümkün olamayacağını savunan Glashow, bu kurama "fiziğin tümörü" diyecek kadar ileri gidiyor ve çok geç olmadan müfredattan kaldırılması gerektiğini savunuyor.[46]

Bilim yazarı Jim Holt da, *The New Yorker*'deki makalesinde "Her Şeyin Teorisi" olmaya aday gösterilen Sicim Kuramı hakkında şunları söylüyor:

> "Fizik için zaman kaybından başka bir şey değil. Bir nesilden daha fazla süredir fizikçiler Sicim Kuramı olarak isimlendirilen gerçekleşmesi imkânsız bir hayalin peşinden koştular… Düzinelerce Sicim Kuramı konferansı düzenlendi, yüzlerce doktora tezi verildi, binlerce makale yazıldı. Tüm bu aktivitelere rağmen test edilebilir tek bir öngörü gerçekleştirilemedi, tek bir teorik bulmaca çözümlenemedi. Bazı hesaplamalar ve önsezilerin dışında aslında ortada elle tutulur bir kuram da yok. Ve olsa bile, bu kuram öyle kafa karıştırıcı sürümlerle gelecek ki, pratik bir değere de haiz olmayacak: **Hiçbir Şeyin Teorisi**!"[47]

California Üniversitesi matematik fizik bölümünden John C. Baez'in söyledikleri de Jim Holt'un dediklerine paralellik arz ediyor:

> "Birkaç on yıldan beridir astrofizikçiler temel fizikte göz alıcı başarılar gerçekleştirdiler: Karanlık madde, karanlık enerji, nötrino dalgalanmaları ve hatta erken dönem evrende kozmik şişmenin olabileceği ihtimali! Çok yakında Büyük Hadron Çarpıştırıcısı (LHC) parçacıkların çarpıştırılmasını ve böylelikle Higs Bozonu var mı yok mu gibi test edilmesi zor bir görevi gerçekleştirecek. Şans yaver giderse belki yeni parçacıkların olup olmadığı görülebilecek. Fakat tüm bunlar arasında, Sicim Kuramı hakkında söylenebilecek neredeyse hiçbir şey yok."[48]

Columbia Üniversitesi'nden Peter Woit ise, Sicim Kuramı'nın halka ilişkilerinin çok iyi olduğunu, çünkü sonsuz evrenler, sonsuz yaşamlar, boyut içinde boyutlar gibi fikirlerin insanlara ilginç geldiğini; ancak bu durumun kuramın

---

46 Sheldon Lee Glashow ile Sicim Kuramı üzerine yapılmış röportaj için bk. "Viewpoints on String Theory: Sheldon Glashow", http://www.pbs.org/wgbh/nova/elegant/view-glashow.html (05.09.2011).

47 A Critic at Large, "Unstrung," *The New Yorker*, October 2, 2006, p. 86, http://www.newyorker.com/ archive/2006/10/02/061002crat_atlarge?currentPage=2

48 John C. Baez, "This Week's Finds in Mathematical Physics", http://math.ucr.edu/home/baez/week246.html , (05.09.2011).

gerçek değerinin abartılarak halkın duygularının bazı fizikçiler ve popüler medya tarafından istismar edilmesine yol açtığını belirtiyor. Peter Woit'e göre çok satmak ve izlenmek uğruna halk artık kandırılmaktan vazgeçilmeli, popüler bilim dergilerinde işin aslı anlatılmalı, doğrulanması ve yanlışlanması mümkün olmayan bir kuramın bilim olamayacağı izah edilmeli. Diğer taraftan üniversitelerde bölüm başkanlıkları ve kıdemli teorisyen hocalar uyarılmalı, lisansüstü ve doktora çalışmalarında Sicim Kuramı ile ilgili tezler verilip genç ve meraklı zihinlerin enerjisi boş yere harcanmamalı, araştırma fonları bu türden teorilere değil, gerçek amaçları doğrultusunda kullanılmalı ve artık bu teori uğruna konferanslar tertip edilmekten de vazgeçilmeli. Peter Woit'e göre son 30 yıldır sicim kuramına yapılan masraf, harcanan emek, tüketilen enerji ve israf edilen zaman Standart Model'e yapılsaydı fizik şuan ki konumundan çok daha ileri düzeyde olurdu."[49]

Teorik fizikçi Lee Smolin'in Sicim Kuramı'nı eleştirmek üzere yazdığı "*The Trouble With Physics* (2006) isimli eseri bu konuda kırılma noktası olarak kabul edilmektedir. Smolin bu kitabında bütün bilimlerin temeli olan fiziğin bugünlerde yoldan çıkmış durumda olduğunu iddia ediyor. Ona göre insanlığın doğa kanunlarını kavrayışı son iki asırdır hızla arttı. Fakat bugün doğa kanunları hakkında 1970'lerdeki bilgisinden fazlası bilinmiyor. Yaklaşık kırk yıldır insanlık neden aniden olduğu yerde çakılı kaldı, fizik niçin "bunalım" içinde? Smolin'e göre sorunun en önemli kaynaklarından birisi, fizikçilerin hırslı tutkularıyla doğanın bütün güçlerini tek bir teori çatısı altında (Her Şeyin Teorisi) toplamaya yönelik oluşturdukları "Sicim Kuramı". Bu kuram maalesef egzotik yeni parçacıkları, paralel evrenleri ile toplumun ilgisini çekmeyi, fizikçilerin gönlünü çelmeyi başardı. Ancak Smolin'ine göre bu kuramın çok büyük bir eksikliği bulunmakta: Şimdiye kadar hiçbir parçası test edilemediği gibi, gelecekte de test edilebileceğine dair bir umut ışığı görünmüyor. Dolayısıyla sonsuz sayıda versiyonlarla gelen bu kuram bilimsellik kriterini taşımıyor. Ancak buna rağmen finansman olarak aslan payını aldığından, en iyi zihinleri kendisine çekmeyi başarıyor. Dolayısıyla diğer alanlara giden genç fizikçiler cezalandırılmış oluyor ve böylelikle bu kuram bir bütün olarak fiziği aşağıya doğru çekmiş oluyor. Smolin'e göre eğer "doğrulanabilirlik" ya da "yanlışlanabilirlik" ilkeleri ölçü kabul edilecekse, Sicim Kuramı ailesindeki kuramlar kesinlikle bilimsel olma kriterini karşılamamaktadır ve bu nedenle "metafiziğin" alanına girmektedir. Smolin de; Glashow ve Peter Woit gibi bilim insanlarına paralel bir şekilde bu kuramın müfredattan kaldırılmasını

49 Peter Woit, "String Theory: An Evaluation", http://arxiv.org/PS_cache/physics/pdf/0102/0102051v1.pdf (10.09.2011); Ayrıca Peter Woit'in Sicim Kuramı üzerine yazdığı *Not Even Wrong: The Failure of String Theory and the Continuing Challenge to Unify the Laws of Physics* (New York, 2006) isminde bir kitabı da mevcuttur.

ve araştırma ödeneklerinin kesilmesini istiyor.[50]

2. Hawking'in Bilim Anlayışı ve Günümüz Fiziğinin İçine Düştüğü Bazı Metodolojik Problemler

Yukarıda görüşlerini aktardığımız fizikçilerin de açık ifadelerinden anlaşılacağı üzere, Sicim Kuramı ya da M-Kuramı'na gelen temel eleştiri, bilimsel bilgi konusunda esas kabul edilen kriterleri taşımamasıdır.[51] Esasen Stephen Hawking ve Edward Witten gibi M-Kuramı taraftarlarının, onca popüleritelerine rağmen şimdiye kadar Nobel ödülü alamamış olmaları da bu konuda bir gösterge olarak kabul edilebilir. Zira bu ödülü veren İsveç Kraliyet Akademisi, ödül almaya hak kazanacak keşfin deneysel olarak doğrulanmasını veya kanıtların gözlemlenmesini kesin olarak şart koşmaktadır.

Ancak buna rağmen biz, Hawking ve Mlodinow'un "bilim evreni tek başına izah edebilir" iddiasında bulunurken, bu tezlerine temel olarak aldıkları M-Kuramı'nın spekülatif karakterinin farkında olmadıklarını sanmıyoruz. Zaten onlar kitabın birçok bölümünde, savundukları fikirlerin çoğu bilim adamı tarafından reddedildiğini açıkça dile getirmekte bir sakınca görmüyorlar.[52] O halde bizim, bilimsel bilgi için şart koşulan test edilebilir olma ya da doğrulanıp yanlışlanabilir olma gibi kriterlerin Hawking ve Mlodinow tarafından niçin göz ardı edildiği, daha doğrusu, onların bilimden ne anladıkları meselesi üzerinde durmamız gerekmektedir.

Öncelikle günümüz fizik teorilerinin test edilebilir olma şartının bir yaklaşım farkı olduğunu belirtmemiz gerekir. Zira Hawking'e göre fiziksel bir kuram sadece matematiksel bir modeldir ve onun gerçeklikle uyuşup uyuşmadığını sorgulamak anlamsızdır.[53] Hatta "**Modele Dayalı Gerçekçilik"** anlayışıyla ortaya koyduğu gibi, ona göre en iyi kuram "kendi gerçekliğini kendisi inşa eden" kuramdır.[54] Dolayısıyla Hawking her şeyi düşünceye bağlayıp ondan türeten ve zihnin dışında objektif bir gerçekliğin varlığını kabul etmeyen idealist kanada yakın duruyor.

Ancak günümüz fiziğindeki deney ve teori arasındaki ayrışmayı sadece idealizm ve realizm arasındaki tarihsel çekişmeye indirgenmek de hatalı olacaktır. Bu konuda Viyana Okulu, Karl Popper, Jürgen Habermas, Thomas Kuhn ve Paul

---

[50] Lee Smolin, The Trouble With Physics: The Rise of String Theory, The Fall of a Science, and What Comes Next,

[51] Bu konuda ayrıca bkz. Peter Woit, "Is String Theory Testable?" http://www.math.columbia.edu/~woit/testable.pdf, (10.09.2011); John Horgan, http://www.scientificamerican.com/blog/post.cfm?id=cosmic-clowning-stephen-hawkings-ne-2010-09-13,

[52] The Grand Design, s.7.

[53] Stephen Hawking - Roger Penrose, *The Nature of Space and Time*, USA 2010, s. 4.

[54] The Grand Design, s.173.

Feyerabend gibi şahıs ve düşünce okullarının bilimin doğasına yönelik yaptıkları tartışmaların da farkında olmamız gerekir. Örneğin Thomas Kuhn'un nezdinde bilim, ne Mantıkçı Pozitivistlerin ileri sürdükleri gibi sürekli büyüyen (kümülatif) deneysel bir doğrulama birikimidir ne de Karl Popper´in savunduğu gibi yanlışlardan ayıklanarak doğruya yaklaşan beşeri bir etkinliktir. Kuhn'a göre hiçbir bilimsel teori mutlak olmayıp, günün birinde gözden düşmesine sebep olacak bir takım sınırlılıkları içinde barındırmaktadır. Bunun temel nedeni bilimsel teorilerin gerçekliğe ilişkin daha geniş kapsamlı kavramsal çerçevelere (paradigma) bağlı olarak belirlenmeleridir. Bilimsel faaliyete yön veren bu paradigmaların oluşması ise holistik, yani birçok faktörün bir araya gelmesiyledir. Bilimsel çalışmanın yapıldığı tarihî ve sosyokültürel çevrenin yanı sıra, araştırmacıların şahsi tutum ve inançlarına varıncaya kadar kontrol altına alınamayacak çok sayıdaki faktör kavramsal çerçevelerin oluşmasına etki eder.[55]

Görüldüğü gibi Kuhn bilimi adeta sosyokültürel bir fenomen haline getirmektedir. Onun gerçekte doğa bilimleri için geliştirdiği paradigma kavramına, sosyal bilimler alanında sıkça karşılaşmamız da bunu ortaya koymaktadır.

Bilimin mahiyetine yönelik bu türden spekülasyonların yanı sıra günümüz fiziğinin pratikte çok önemli metodolojik problemlerle karşı karşıya olduğunu da belirtmemiz gerekir. Geleneksel olarak fizik, "teori – deney" birlikteliğinin esas alındığı bir bilim kabul edilmekle birlikte,[56] geldiği seviye itibariyle en temele ve en genele yönelik araştırmalar, deney-teori eş güdümünün daha fazla sürdürülebilir olmasını tehdit eder niteliktedir.[57] Bunun öncelikli nedenlerinden birisi, nükleer fizik ve astrofizik sahasındaki teorilerin test edilebilmesinin son derece pahalı ve zor şartlar gerektirmesidir. Örneğin günümüzün en gelişmiş parçacık hızlandırıcısı kabul edilen Büyük Hadron Çarpıştırcısı'nın (LHC) sadece makine maliyetinin 10 milyar USD olduğu belirtilmektedir ki, böylesine muazzam bir

---

55 Alexander Bird, "Thomas Kuhn", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2011 Edition), (ed. Edward N. Zalta, URL = http://plato.stanford.edu/archives/fall2011/entries/thomas-kuhn/; ayrıca bk. Thomas Kuhn, *Structure of Scientific Revolutions* (3rd edition), University Of Chicago Press 1996,

56 Barry Loewer, "Philosophy of Physics." Encyclopedia of Philosophy (ed. Donald M. Borchert). 2nd ed. Detroit 2006, VII, 473-478.

57 Biz, fizikteki bu deney-teori ilişkisini "makas" örneği ile somutlaştırabiliriz. Bir makasın işlevini sürdürebilmesi için açılıp kapanması gerektiği gibi fizikte de ilerlemenin sağlanabilmesi için deney ile teori arasının ara sıra açılıp kapanması gerekmektedir (hep açık dursa da olmaz, kapalı dursa da olmaz). Kuatum fiziğinde olduğu gibi, bir gün geliyor eldeki teoriler gözlemlerle tam olarak uyuşmuyor ve yeni gözlemleri açıklayan yeni bir teori geliştiriliyor. Burada önemli olanın teorilerin deneye uyması, deneyden hareket etmesi olarak gösterilse de duyuların yetersiz olduğu, bazen yanıldığı gibi gerekçelerle fizikçiler daha sağlam bir kaynaktan yani matematikten (ya da Platon'un geçmişte yaptığı gibi mantıktan) yardım almaktadırlar. Dolayısıyla bazen teori ortaya koyulup deneyin onu doğrulaması beklenebiliyor. Ancak günümüzde makasın teori ile deney yüzlerinin arası öyle açılmış durumda ki, M-Kuramında olduğu gibi bu iki yüzün nasıl kesişebileceğini kimse bilmiyor.

bütçeyi değil bir üniversitenin, sıradan bir devletin bile karşılayabilme imkânı yoktur. Avrupa Nükleer Araştırma Merkezi (CERN) ya da Uluslar Arası Uzay İstasyonu (ISS) örneklerinde olduğu gibi birçok ülkenin katkıda bulunarak ortak araştırma laboratuvarları kurması mümkünse de, iş bununla bitmemekte; çok büyük teknolojik altyapı, bilgi birikimi, kurumsal organizasyon, hata götürmeyen ve telafisi mümkün olmayan karmaşık süreçlerin sonucunda deney imkânları oluşturulabilmektedir. Mesela günümüzde medyaya sıkça konu olan Standart Model'in sözde "Tanrı Parçacığı" (Higgs Boson), Edinburg Üniversitesi'nden Peter Higgs tarafından 60'lı yıllarda teorize edilmişti. Geçtiğimiz yıl CERN'deki Atlas ve CMS deneyleriyle test edilene kadar aradan yarım asırlık bir zaman geçti ve deney sonuçlarının da yaklaşık 10 yıl sürecek bir veri analizi sonucunda alınabileceği, hattâ kesin bir sonucun da çıkamayabileceği belirtilmektedir.[58] Bu durumda ise sağduyu sahibi bilim insanlarının bile kontrolü kaybedip, artık fiziğin deneyin kısıtlayıcı engellenmelerinden kurtulması gerektiği ve bu işlerin daha ziyade matematiğe ağırlık verilerek yapılmasını iddia etmelerine yol açmaktadır.[59] Ancak böyle olduğu zaman da bilimsel bilginin en temel şartı olarak kabul edilen "deney ve gözlemlere dayanma" ilkesi zarar görmekte ve sonuçta da bilim ile felsefeyi birbirinden ayıran çizgi bir ölçüde ortadan kalkmaktadır.

Kuşkusuz burada niçin sadece matematiğin, doğayı anlamada tek ölçü olarak kabul edilemeyeceği sorusunu ayrıntılandırmamız faydalı olacaktır. Doğanın matematiksel olarak modellenmesi bilimsel bilginin gelişimi yolunda oldukça önem arz etmekle birlikte, deney ve gözlem olmadan sadece matematik ya da çıplak akıl (unaided reason) fiziksel realiteyi tasvir etmede esas kabul edilmemektedir.[60] Bunun temel nedeni büyük fiziksel kuramların çoğu durumda kendi matematiksel aksiyomlarını kendileri yaratmalarıdır. Örneğin Antik Yunan'dan XIX. yüzyıla gelinceye kadar yaklaşık iki bin yıllık süreçte, doğanın matematiksel modellenmesinde sürekliliği (reel sayıları) temel alan Öklid geometrisinin doğrusal uzay görüşü esas kabul ediliyordu. Ancak başta Lobachevsky (1793-1850) ve Bolyai (1802-1860) olmak üzere Riemann (1826-1866) ve Gauss (1777-1855) gibi matematikçiler, yaptıkları çalışmalarla Öklid geometrisinin mutlak olmadığını, aksiyomları daha farklı geometri türlerinin de geliştirilebileceğini ortaya

---

[58] Geoff Brumfiel, "Higgs Hunt Enters Endgame", *Nature*, Vol. 479 (24 November 2011), s. 456-57; ayrıca bk. Nick Thompson, "What is the Higgs boson and why is it important?" *CNN*, (December 13, 2011).

[59] J.D. Bernal, *A History of Classical Physics: From Antiquity to the Quantum*, New York 1972, s. 302; ayrıca bk. a.mlf., *Modern Çağ Öncesi Fizik* (çev. Deniz Yurtören), Ankara 1995, s. XVIII, 27, 334.

[60] Örneğin Galileo doğanın matematiksel modellenmesinde öncü kişilerden birisi olmasına karşın, ona göre sadece mantık ya da matematik, doğa yasalarının anlaşılmasında ölçü olarak kabul edilmez. Buna göre asıl olan deney ve gözlemdir; matematik ise deneyden sonra ikinci plandadır, deneyin sonuçlarını tamamlamak için gerekli olan bir dildir. Bu konuda ayrıntılı bir mülahaza için bkz. Dick Teresi, *Lost Discoveries*, s. 194.

koydular.[61] Esasen Einstein'in Rölativite kuramı da düz uzamlara dayalı Öklid geometrisine yerine, eğri yüzey geometrisi olan Riemann geometrisine dayanmaktadır. Bugün de Sicim Kuramının ve dolayısıyla M-Kuramı'nın dayandığı geometrik aksiyomlar (örneğin süreksizlik), hem Öklid geometrisinden hem de Riemann geometrisinden farklıdır.[62] Dolayısıyla matematiksel ihtişamı, kuramın fiziksel realiteyi tamamen tasvir edebilmesi için yeterli olmamaktadır.[63]

Günümüz fiziğinin karşı karşıya kaldığı bir diğer metodolojik problem ise ölçme konusundadır ve daha aşılamaz bir engelmiş gibi durmaktadır. Zira Werner Heisenberg'in "Belirsizlik İlkesi", uygun test edilebilme koşulları sağlanıp deneylerin gerçekleştirildiği durumda bile, bir parçacığın konumu ve hızının ya da enerji ve ömrünün aynı kesinlikte ölçülemeyeceğini öngörmektedir.[64] Buna göre parçacığın konumundaki belirsizlik ne denli küçük olursa (yani konumu ne denli doğru ölçülürse) hızının belirsizliği aynı oranda büyümekte; tersine hızındaki belirsizlik küçüldükçe, aynı oranda konumunun belirsizliği artmaktadır. Bu ise doğa bilimlerinde "kesinliklerin" yerine -tıpkı sosyal bilimlerde olduğu gibi- istatistikî ya da ihtimalî değerlerin geçerli olduğu sonucunu ima etmektedir.

Ancak tüm bunlardan belki de daha önemlisi, Kuantum mekaniğinin "bir nesneyi ölçme veya gözlemleme işleminin onun durumunu değiştireceğini" postulat olarak kabul etmesidir. Buna göre hareket eden bir parçacığın konumu ve hızını, onu etkilemeksizin doğal haliyle ölçebilmenin imkânı yoktur. Ölçme ve gözlemleme faaliyeti nesneyi gerçekte olduğundan farklı kılıyorsa, bu durumda da "ölçme ve gözlemlerle ortaya koyulan şey gerçekten doğanın kendisi midir yoksa

---

61 Örneğin Lobachevsky Öklid'in beşinci aksiyomuna aykırı olarak, verilen bir doğru parçasına verilen bir noktadan birden fazla paralel çizilebileceğini veya bir üçgenin açılarının toplamının 180^0 den küçük olduğunu kabul eder. Riemann geometrisi ise hem Öklid'in parabolik geometrisinden hem de Lobachevsky'nin hiperbolik geometrisinden farklı olup, onun eliptik geometrisinde paralel çizgiler yoktur, ayrıca bir üçgenin açılarının toplamı iki dik açının toplamından daha büyüktür. Bu konuda bk. George Sarton, "Euclid and His Time", *Ancient Science and Modern Civilization*, New York 1959, s. 27-28; Alexander Hellemans – Bryan Bunch, *The Timetables of Science: A Chronology of the Most Important People and Events in the History of Science*, USA 1988, s. 272-73; ayrıca bk Robin Wilson, "4000 Years of Geometry", http://www.gresham.ac.uk/lectures-and-events/4000-years-of-geometry (14.09.2011); Sevim Tekeli, *Bilim Tarihi*, Ankara 1997, s.144; geçmişte atomculuğu savunan Epikürcüler ve Klasik Dönem Kelamcıları da Öklid'e alternatif bir geometrinin (süreksiz geometri) aksiyomlarını esas alma ihtiyacını hissetmişlerdir. Bu konuda bk. Alnoor Dhanani, Kelâm[cıların] Atomları ve Epikürcü Minimal Parçalar (çev. Mehmet Bulğen), *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 40 (2010/2), s. 245-58; S. Marc Cohen, "Atomism", *University of Washington*, http://faculty.washington.edu/smcohen/320 /atomism.htm (16.08.2011).

62 Brian Grain, *The Elegant Universe*, USA 2003, s. 231; George Johnson, "How Is the Universe Built? Grain by Grain",

63 Kozmoloji sahasında deney/gözlem ve metematik/mantık ilişkisine dair genel bir değerlendirme için bk. Hannes Alfvén, "Cosmology: Myth or Science?", *Journal of Astrophysics and Astronomy*, sy. 5 (1984), s. 79-98,

64 George Greenstein, Arthur Zajonc, *The Quantum Challenge*, USA 2006, s. 45 vd.

gözlemleyenin ona verdiği şekil midir?" sorusu ortaya çıkmaktadır. Durum böyle olunca da, fiziğin belki de en önemli varoluşsal amaçlarından birisini teşkil eden "eşyâyı gerçekte olduğu gibi tasvir etmek" ilkesi tartışmalı hale gelmektedir.

Kuantum fiziğinde gözlemcinin rolü bununla kalmamakta, yaşanan gerçekliğe ve sağduyuya aykırı birçok yorumun yapılmasına zemin hazırlamaktadır. İşte Hawking ve Molodinow *The Grand Desing*'da "artık bilim evreni tek başına izah edebilir" iddiasını temellendirirken, kuantum fiziğinin bu şekildeki anti-realist yorumlarından sonuna kadar istifade etmektedir. Örneğin "Çift Yarık" deneyini teorize eden Amerikalı Nobel ödüllü fizikçi Richard Feynman'ın "Çoklu Geçmiş" ya da "Alternatif Tarihler" kuramı bunlardan birisidir. Deney ve teoriyi kısaca hatırlayacak olursak, klasik fiziğe göre nesneler hareket halinde iken, başlangıç ve sonuç hedefleri arasında tek bir yol, tek bir yörünge izlerler.[65] Ancak Çift Yarık Deneyindeki "girişim deseni" atom ölçeğindeki bir parçacığın aynı anda iki yarıktan da geçebildiğini ima etmektedir. Bu teoriyi Richard Feynman, parçacığın bir noktadan diğer bir noktaya uzay-zamanda muhtemel her yol boyunca ilerlediği şeklinde formüle etti. Buna göre A'dan B'ye giden bir parçacığın olasılığı, A ve B'den giden olası her yolla ilgili dalgaların toplanmasıyla bulunur. Öyle ki B noktasına giden bir A parçacığın yolunun üstünde olmayan Jüpiter'e uğrama, hatta evrenin tümümü kat etme ihtimali bile saklıdır. Dolayısıyla Feynman'ın bu teorisine göre parçacık hedefe ulaşmadan önce "çoklu bir geçmişe" (sum over histories) sahiptir. Diğer taraftan Çift Yarık Deneyinde gözlemcinin parçacığı gözlemlemesi, parçacığı "süper pozisyon" (muhtemel bütün pozisyonlar) durumundan tek bir pozisyon durumuna getirmektedir. Böylelikle gözlemci o anda yapmış olduğu gözlemle parçacığın takip etmiş olduğu hattı, yani geçmişini belirlemiş olmaktadır.

Hawking ve Mlodinow bu deney ve teoriden yola çıkarak şu sonuçlara varıyorlar: Şayet maddenin en temeline Kuantum fiziği hâkimse, tıpkı Feynman'ın Alternatif Tarihler kuramında olduğu gibi, bir bütün olarak evren çoklu bir geçmişe sahip olmalıdır. Bir başka deyişle tıpkı bir parçacık gibi, evren de günümüzdeki konumuna gelinceye kadar bütün alternatif geçmişleri yaşamış olmalıdır. Bu ise sonsuz sayıda evrenin bulunduğu anlamına gelmektedir. Öyle ki bu evrenlerden bazıları bizim evrenimize benzeyebilir, bazıları benzemez, bazılarında uygun hayat koşulları vardır bazılarında yoktur, bazısında Elvis Presley genç yaşta ölür bazılarında ölmez, bazılarında Napolyon Waterloo savaşını kazanır bazılarında kazanmaz; her bir evrende birbirinden farklı kanunlar, tüm ihtimallerin yaşandığı durumlar vardır. Dolayısıyla evrenimiz nasıl oluyor da bu derece hassas yaşam koşullarına sahip olabiliyor sorusunun cevabı Tanrı değil, Çoklu Geçmiş

---

[65] Örneğin biz İstanbul'dan Ankara'ya giderken yol boyunca tek bir güzergah takip etmek zorundayızdır, aynı anda iki farklı güzergahtan da gitme ya da aynı anda farklı yerlerde bulunma imkanımız yoktur.

Kuramı'dır; çünkü sonsuz sayıdaki evrenin içinde bizimkisine benzer uygun yaşam koşullarına sahip evren bulunma ihtimali de vardır. Yine bundan şu sonuç çıkar ki; nasıl Çift Yarık Deneyinde bizim parçacığı gözlemlememiz parçacığın geçmişini etkiliyorsa, şu anda evreni gözlemlememiz de evrenin geçmişini belirlemektedir.

> "Bazı insanlar bu şekildeki çoklu evrenler düşüncesini çılgınca buluyorlar ama Feynman'ın Çoklu Geçmiş Kuramı'nın bize ima ettiği şey budur... Yine bu kuram gereği biz, klasik kozmolojideki evrenin tek bir başlangıcı ve o günden günümüze süregelen evrimsel tarihi şeklindeki yaklaşımın (bottom-up approach) aksine, yukarıdan dibe (top-down approach), yani şimdiki zamandan geçmişe yaklaşımını benimsememiz gerekir… Bu şu an ki kozmoloji anlayışımızda radikal bir değişimi teklif etmektedir... Şu anda bile çok farklı evrenler, çok farklı geçmişler bulunmaktadır ve bu geçmişler tıpkı Feynman'ın kuantum fiziğinde ortaya koyduğu gibi gözlemleyenden bağımsız değildirler, ondan etkilenmektedirler. Bu şekilde biz, gözlemlerimizle tarihi yaratmaktayız, tarih bizi değil... Bu ilk bakışta saçma ve hatta bilim kurgu olarak gelebilir, ama dikkatli düşünüldüğünde böyle olmadığı görülecektir."[66]

Hawking ve Mlodinow bizden İstanbul Ankara yolculuğumuz esnasında aynı anda Mars'a da uğradığımıza inanmamızı istiyor. Ayrıca eğer durum böyleyse *The Grand Design* kitabını Hawking ve Mlodinow yazmadı, biz kitap tanıtımı esnasında yapmış olduğumuz gözlemlerle geçmişe etkide bulunarak o kitabı yarattık (top-down approach)! Ancak yine de biz, Hawking ve Mlodinow'un M-Kuramı'nı desteklemeye çalışırken sürekli Feynman'ın Çoklu Geçmiş Kuramı'ndan faydalanmaya çalışmasını, ayrıca Einstein'in aradığı birleşik teorinin bu kuram olduğunu iddia etmelerini çok daha şaşırtıcı bulduğumuzu itiraf etmek zorundayız. Zira Feynman'ın kendisinin yaşadığı sürece Sicim Kuramı'na şiddetle karşı çıktığı, onu çılgınlık, sapma, yanlış yol olarak nitelendirdiği biliniyor.[67] Aynı şekilde Einstein'in, Hawking ve Mlodinow'un yaptığı gibi Kuantum Fiziğinin objektif indeterminist ya da anti-realist bir bakış açısıyla yorumlanmasına karşı çıktığı, hayatı boyunca bu türden fikirlerle mücadele ettiği, problemin doğanın gerçekte böyle olmasından değil de bizim bilgi eksikliğimizden kaynaklandığı, ileride sağduyu ile örtüşen bir teorinin mutlaka ortaya koyulacağını savunduğu bilinmektedir.

Ancak bize göre M-Kuramı'nın asıl eleştirilmesi gereken yönü, bilimin temel felsefesi ile çelişen "nihâî/mutlak teori" olma iddiasıdır. Zira "Her Şeyin Teorisi" gibi bir iddia, artık araştırmaya konu olacak bir şeyin kalmadığı, fiziğin sonuna gelindiği ve bilimin bittiği anlamına gelmektedir. Esasen bu husus bize tanıdık bir iddiayı da akla getirmektedir. XIX. yüzyılın sonlarına doğru, zamanın önde gelen

---

66 *The Grand Design*, s. 139-140.

67 Örneğin bkz. http://www.newyorker.com/archive/2006/10/02/061002crat_atlarge, (10.06.2011).

bilim insanlarından matematik fizikçi Lord Kelvin (1824–1907), artık fiziğin ömrünün son ondalık basamağına geldiğini iddia ediyordu. Ona göre bütün temel problemler çözülmüş, ısı ve ışık kuramı üzerine bazı önemsiz ayrıntılar hariç, fizik hemen hemen tamamlanmıştı. Gelecek on yıl içinde muhtemelen bunlar da çözümlenecekti.[68] Ancak aradan daha on yıl geçmedi ki radyoaktivitenin keşfi, Rölativite Teorisi ve Kuantum Mekaniği gibi gelişmeler fiziğin tamimiyle dönüşmesine, insanların evren algısının değişmesine neden oldu.

3. İslâm Dini Açısından Bir Değerlendirme

Kuşkusuz İslâm dininin en temel esası tevhîddir. Allah'tan başka hiçbir şeyin ilah olamayacağını vurgulayan bu ilke, varlığı Tanrı ve diğerleri (mâsivâ/âlem/evren) olmak üzere ikiye ayırır. Bu ontolojik ayrımda Tanrı, gerçekliğin ezelî, ebedî, sürekli, sonsuz, zorunlu, yüce, kutsal (sacred), aşkın, gizemli, kavranılamayan, değişip dönüşmeyen, bir ve tek tarafını temsîl ederken; âlem ya da evren sonradan, sonlu, sınırlı, mümkün, süreksiz, kutsal olmayan (profan), ihata edilebilir, değişim, dönüşüm ve çokluk içindeki tarafını temsil etmektedir. Dolayısıyla tevhîd ilkesi, âlemi yücelik, kutsallık, aşkınlık, sonsuzluk, ihâta edilememezlik gibi tanrısal sıfatlardan arındırarak, evrenin bütün olarak kavranabileceğini, araştırma ve incelemeye konu olabileceğini ilke olarak kabul etmektedir.

Peki, İslâm dinine göre "insan" bunu başarabilecek, en temelinden en geneline evreni kavrayabilecek -yani "bilimsel kozmoloji" yapabilecek-, yeterlilik ve yetkinliğe sahip midir?

Kur'an insanın Tanrı'yı idrak edemeyeceği birçok ayette vurgulanmakla birlikte (el-Enâm 6/103; el-A'râf 7/143; el-Bakara 2/55; en-Nisâ 4/153), evrene yönelik yaklaşımı farklıdır. Allah'ın Âdem'e eşyanın bütün isimlerini öğrettiği belirtilmekte (el-Bakara 2/31), insandan Allah'ın halifesi olarak doğa ve diğer varlıklar üzerinde hükümranlık kurması istenmekte (el-Bakara 2/30; el-En'âm 6/165; Fâtır 35/39), duyular ve aklını kullanarak gökleri, yeri incelemesi ve sonrasında elde ettiği bu bilgiyi Allah'ın varlığına delil olarak kullanması (ez-Zâriyât 51/20-21) emredilmektedir. Esasen Allah'ın dışındaki bütün varlıkların, "yaratıcısının varlığına işaret eden" anlamındaki "âlem" kelimesiyle ifade edilmesi de (ki bununla insan, Allah'ı bilme konusunda açıkça kozmolojik delillere yönlendirilmektedir) insanın evreni kavrayabileceğini imâ etmektedir. Zira insan evreni "bir bütün olarak" kavrayabilmeli ki (ihâtatü'l-havâdis), onun üzerinden Allah'ın varlığına bir istidlâl ya da nazarda bulunabilsin. Dolayısıyla İslâm dinine göre insanın, Allah'ı görememek, idrak edememek, kuşatamamak, kavrayamamak yönündeki acizliğini doğaya ve evrendeki fenomenlere de yöneltme, bir başka deyişle evreni de bir metafizik haline getirme hakkı yoktur.

---

[68] Peter E. Hodgson, *Theology and Modern Physics*, Ashgate 2005, s. 1.

Bu perspektifi ortaya koyduktan sonra, "Artık bilim evrenin varlığını tek başına açıklayabilir, Tanrı gereksiz!" ifadesini değerlendirecek olursak kuşkusuz bu sözün, tabiatı dini çağrışımlar yapamayacak derecede işaret ve sembollerden soyutlama iddiası taşıdığı doğrudur. Bununla birlikte bizim, bu iddiayı desteklemede kullanılan M-Kuram'ının son derece spekülatif bir teori olduğunu, yani bilimsellik konusunda şart koşulan temel kriterleri taşımadığını ortaya koyarken, yukarıdaki "tevhîd" prensibinin işaret ettiği üzere; insanın evreni kavrayamayacağı, eşyanın künhüne vakıf olamayacağı, maddenin özüne ve gerçekliğin sınırlarına yönelik bilimsel araştırmaların başarısızlıkla sonuçlanacağı, dolayısıyla kozmolojinin bilimin değil metafiziğin işi olduğu gibi yaklaşımlardan uzak durmamız gerekmektedir. Zira evreni insan tarafından kavranılamaz kılmak, kısa vadede dine faydalıymış gibi gözükse de, ileri vadede evrenin tanrısallaştırmanın önünü açacağı gibi kozmolojik delilleri de kendi içinde çelişkiye düşmesine neden olacaktır. Zira bir bilinmeyen (Tanrı), diğer bir bilinemeyenle (evren) açıklanamaz; insan evreni kavrayamaz ki onun üzerinden Tanrı'ya istidlal ya da nazarda bulunabilsin.

Dolayısıyla bizim evreni kavranılamaz ilan etmek ve bilimin açıklayamadığı noktalar üzerinden Tanrı'ya ulaşmaya çalışmak (God of the gaps) yerine, bilimi evreni daha fazla araştırmaya teşvik etmemiz, bu yöndeki ilerlemeleri de tevhîd ilkesine hizmet, şirktense uzaklaşma olarak değerlendirmemiz gerekmektedir. Meseleye böyle yaklaştığımız zaman, bugün kozmolojinin bir "bilim" haline gelmesi bile, tek başına tevhîde hizmet şirkten de uzaklaşma sayılacaktır, çünkü evrenin bir bütün olarak araştırılıp kavranılabilmesi, onun Tanrı olmadığının en büyük kanıtıdır.

Bu şekildeki bir din-bilim ilişkisi perspektifinde din, bilimin çözümsüz kaldığı noktalar üzerinden Tanrı'ya ulaşmaya çalışmayacağı için bilimle çatışma ihtimali de asgari düzeye inecektir. Halbuki evrendeki bilenemeyenler –bilimin çözümsüz kaldığı noktalar- üzerinden tanrıya ulaşmak, ilgili konuyu açıklamada bilimin her ilerleme kaydedişinde dinle çatışmaya düşülmesine neden olacaktır.[69] Tevhîdi yaklaşımda bilimin topyekûn evrenin bir doğa kanunu sonucunda oluştuğunu ortaya koyması bile dine zarar veremeyecektir. Zira bugün bilim yağmurun nasıl yağdığını, anne karnında çocuğun hangi aşamalardan geçerek doğduğunu ortaya koyabilmektedir. Ancak bu durum, bir inananın, yağmurun yağmasını Allah'ın rahmeti olarak, bebeğin doğmasını da eşsiz mucizesinin eseri olarak görmesine

[69] Aynı şekilde "Artık bilim evreni açıklayabilir, o halde Tanrı'ya gerek yok!" sözü de, evrende bilimin açıklamada çaresiz düştüğü noktalar üzerinden Tanrı'ya ulaşma yöntemine bir meydan okumadır. Örneğin bugünkü mevcut fiziğin "Big Bang"i neyin tetiklediğini açıklayamamasını kullanarak Tanrı'ya ulaşma çalışan ve patlama anını (T=0) "Yaratmanın Başlangıç Anı" ilan eden bir yaklaşım, Büyük Patlama'dan öncesinde ne olduğunu açıklamaya yönelik geliştirilen bütün bilimsel çalışmalarla ve bu doğrultudaki ilerlemelerle çatışmaya düşecektir.

engel teşkil etmemektedir. Dolayısıyla tabiat kanunlarına –örneğin Kütle Çekim Kanunu- dayalı meydana gelen bir evren doğum neden dine aykırı olsun?

Sonuç

Günümüzde kozmoloji, bir bilim haline gelmekle birlikte, bilimin doğayı kavrama yolunda birçok eksiklik ve bunalımla karşı karşıya olduğu doğrudur. Ancak bu durum bunların aşılamayacağı, bu sahada ilerlemenin kaydedilemeyeceği anlamına gelmemektedir. Eğer bugün doğa hakkında, geçtiğimiz on yıldan çok daha fazla şey biliyorsak, geleceğe de iyimser bakmamamız için hiçbir neden yoktur. Eğer bilim evreni anlamada başarısız olursa, bu asla insan kapasitesinin yetersizliği ya da evrenin kavranılamamazlığı nedeniyle olmayacaktır; belki de başarısızlık, J.D. Bernal'in de ifade ettiği gibi, bilim için gerekli olan toplumsal örgütlenmenin kurulamamış olması nedeniyle olacaktır.[70] Dolayısıyla teologların evrendeki bilinemeyen, bilimin açıklamada çaresiz düştüğü noktalar üzerinden tanrıya ulaşma yöntemi yerine, evrenin bilenebilirliğinden hareketle bir tanrı tasavvuru ortaya koymamız gerekmektedir.

Öte yandan din - bilim ilişkisini soğukkanlı değerlendirebilmek, her şeyden önce her ikisi hakkında bilgi sahibi olmakla mümkündür. İşin içinde girildiğinde görülecektir ki, bilim her ne kadar deney ve gözlemlerin rasyonel değerlendirilmesine dayalı kesinlikçi bir metodoloji takip ediyor gibi görünüyorsa da spekülatif yönler de ihtiva etmektedir. Diğer taraftan din de her ne kadar tamamen spekülatif zannedilse de, âdil ve hakîm bir Tanrı inancına dayandığında kesinlikçi metodolojilere sahip bulunmaktadır. Bu doğrultuda modern bilimin; niçin Hinduizm, Budizm gibi Hint dinlerinin hâkim olduğu bir coğrafyada değil de, tek tanrılı dinlerin hâkim olduğu Batı'da ortaya çıktığı iyi sorgulanmalıdır. Evrenle Tanrı'yı aynîleştiren ve böylelikle yüce, kutsal, gizemli, korkutucu, kavranılmaz bir doğa tasavvuruna sahip olan Doğu dinlerine karşılık; ilâhî dinlerin Tanrı ile evreni kesin çizgilerle birbirinden ayırmaları ve sonrasında topyekûn âlemi "sünnetinde değişme olmayan", âdil ve hakîm bir Tanrı'nın kontrolüne verilmeleri; başına buyruk ruhlardan, doğaüstü güçlerden arındırılmış bir doğa tasavvuru geliştirilmesini sağlamış; böylelikle tabiî bilimlerin gelişebilme imkânı bulabileceği bir altyapı oluşturulmuştur. Başta İslâm olmak üzere, ilâhî dinler tarafından tabiatın mitsel anlatımlardan, şirk unsuru ruhlardan ve tanrısallaştırmalardan kurtarılması, bilimin gelişmesi yolunda en önemli merhalelerinden birini teşkil etmiştir.[71] Dolayısıyla her ne kadar çatışıyor gibi gösterilseler de, "bilim" ile "ilâhi dinler" gerçekte aynı ailenin, aynı dünya görüşünün çocuklarıdırlar. Bu nedenle

---

70 J. D. Bernal, *Tarihte Bilim* (çev. Tonguç Ok), İstanbul 2008, s. 484.

71 Ismail R. Faruqi, "Islam and The Theory of Nature", *Islamic Quarterly*, Vol. XXVI/1 (1984), s. 16-24.

nasıl ki bilim hurafelerden arındırma konusunda dine katkıda bulunuyorsa, din de bilimi içine düştüğü hurafelerden, sağduyuya aykırı, anti-realist yaklaşımlardan arınmasına yardımcı olabilir. Bu bağlamda Einstein'in kuantum fiziğinin objektif indeterminist yorumuna "Tanrı zar atmaz" sözüyle karşılık vermesi, geleneksel bilim anlayışının dışına çıkan bir savrulmada dini yardıma çağırması olarak görmek mümkündür.

Din, bilimi sadece sağduyuya davet etmekle kalmaz, kırmızı çizgileriyle nihai hedef açısından bilim adamlarının doğru soruları sormasını ve doğru kanallara yönelmesini de temin edebilir. Geçtiğimiz yüzyılın en büyük keşiflerinden biri sayılan ve dine uygun şekilde fiziksel evrene bir başlangıç addeden Big Bang Teorisi'nin önemli kuramcılarından birisi olan astronom George Lemaitre'nin (1894-1966) aynı zamanda bir papaz olduğu unutulmamalıdır. Esasen dine aykırı bir şekilde doğada sonsuzluklar öngörerek yaklaşık yaklaşık 40 yıldır fiziği çıkmaza sürüklediği ve vakit kaybedilmesine yol açtığı belirtilen Sicim Kuramı'na bir de bu gözle bakılması gerekir.

Diğer taraftan bilimi sadece bir teknikten ibaret görmek, onu hafife almak anlamına gelecektir. Aksine bilim kendisiyle uğraşan bilim adamlarına, tarafsızlık, dürüstlük, çalışkanlık, araştırma ruhu, hakikat tutkusu ve alçak gönüllülük gibi özellikler kazandırdığı gibi; telkin ettiği dünya görüşüyle sadece evrenin işleyişi hakkında değil, insanın evrendeki yeri, hayatının amacı, ahlaki görev ve sorumlulukları açısından da çok önemli ipuçları sağlamaktadır. Örneğin Epikür'e göre fizik, doğanın başına buyruk, kaprisli tanrılar tarafından yönetilmediğini, kendi dâhilinde sistematik kurallarla işlediğini ortaya koyarak, insanı bu tanrıların yol açtığı gereksiz korkulardan ve yükümlülüklerden arındırır, mutlu ve özgür bir hayatın önünü açar. Klasik dönem kelâmcılarına göre ise fizik, doğayı sadece tanrısal unsurlardan (şirk) arındırmakla kalmaz, sürekli değişim ve dönüşüm içerisindeki doğanın, bulunduğu hal üzere kendisi dışındaki bir Tanrı'ya muhtaç olduğunu ortaya koyar ve böylece insanı O'nun peygamberleri vasıtasıyla yükleyeceği vazifelere açık hale getirir.

Esasen günümüzde de tartışma aynıdır. Bugün de Batı'da Hawking ve Mlodinow'un *The Grand Design*'da iddia ettiğine göre fizik, evrenin başlangıç ve son itibariyle doğaüstü bir varlığın müdahalesine gerek kalmaksızın kendi kendine yeten bir bütün olduğunu ortaya koyarak, Tanrı'yı gereksiz hale getirmektedir; o halde insan Tanrı'yı temel alan dinlerin değil, kendi aklının çizdiği yolu takip etmelidir. Tam aksine modern bilimin ortaya koyduğu evren resminden hareketle ateizmi bırakan Antony Flew'e göre bilim, fiziksel gerçekliğin arka planında kendiliğinden var olan, değişmez, maddî olmayan, her yerde hâzır ve nâzır, her

şeye kâdir bir Varlığın var olduğunu ortaya koyar.[72]

Sonuç olarak bize göre Tanrı ve Evren gerçekliğin iki yanını temsil etmektedirler. Bilim bunlardan değişim, dönüşüm ve çeşitlilik halindeki Evren yanını incelerken, teoloji ise sonsuz, ezeli, ebedî, bir ve tek olan Tanrı tarafına yoğunlaşmaktadır. Ancak bu durum alanların birbirinden tamamen kopuk ve bağımsız olduğu anlamına gelmemektedir. Düşünce tarihi bize birbiriyle ilişkilendirilip uzlaştırılmadıkça her iki tarafın sağlam bir tutarlılıkla ortaya konulamayacağını göstermiştir. Plato'dan Aristo'ya, Newton'dan Einstein'e birçok filozof ve bilim insanı tutarlı bir evren modeli inşa edebilmek için sistemlerini bir şekilde Tanrı'yla ilişkilendirme ihtiyacını hissetmişlerdir. Öte yandan teolologlar da Tanrı inancını temellendirme ve savunmada yaygın olarak kullandıkları kozmolojik delillerden de anlaşılacağı üzere, ancak evrenle ilişkilendirilme sonrasında bir Tanrı tasavvuru oluşturabilmişlerdir. Dolayısıyla insanın evren hakkında bir görüş ortaya koymadan Tanrı hakkında konuşabilmesi zordur. O halde biz kelâmcıların Tanrı ile meşgul olduğumuz kadar, evrenle de meşgul olmamız gerekiyor!

72 Antony Flew, *There is God: How The World's Most Notorious Atheist Changed His Mind*, Australia, s. 90-91, 155

FEMİNİZM, YAHUDİLİK VE KİMLİK

Stella Ovadia, Meltem Ahıska

Meltem Ahıska- İstersen ben kafamda neler olduğunu biraz söyleyeyim. Benim derdim bir feministi tanıtmak değil, seninle bir kimlik problemi üstüne, feminizmden başlayarak başka alanlara taşabilecek bir kimlik problemi üstüne konuşmak istiyorum. Ne dersin?

Stella Ovadia- Olabilir...

M.A - Öncelikle şu var kafamda: Sen birçok yerde konuşuyorsun, panellere katılıyorsun, yazılar yazıyorsun, insanlar seni bir şekilde, bir kimlikte tanıyorlar, feminist kimliğinle tanıyorlar.

S.O - Feminist ve rahat tanıyorlar, rahat ve istediğini söyleyebilen...

M.A - Militan..

S.O - Evet.

M.A - Ama bana öyle geliyor ki, söylenenlerle, ifade edilenlerle, yaşananlar arasında da sanki bir kopukluk var veya olabilir. Senin feminist kimliğinle yaşantın arasında böyle bir kopukluk var mı? Çeşitli alanlarda olabilir bu. Mesela bir anne olarak olabilir. Yani şunu demek istiyorum: Feminizm daha çok bir karşı çıkış, reddediş söylemi. Oysa hayat daha olumlayıcı. Hayatın içinde belli kararlar vermek, tavırlar almak zorundasın. Böyle bir kopukluk hissediyor musun?

S.O - Ben hiç kopukluk diye düşünmemiştim. Fakat beni hiçbir şey feminist olmaya hazırlamıyordu diye düşünüyorum. Özellikle genç kızlığımdaki birtakım değer yargıları çok sıradandı, etrafımdakiler çok sıradandı. Gerçi onlara isyan vardı, onları sorgulamak vardı. Fakat erkeklerle yaşamak beni feminizme zorladı diye hissediyorum. Yani kitap okuyarak feminist olmadım ben. Sonradan okudum, zorlanıp okudum, mecbur olup okudum. Kızımı doğurduğum zaman birşeyin çok bilincindeydim, onu çok özgür yetiştirmeliydim, ezmemeliydim, bastırmamalıydım ki ezik olmasın. Ama o da kopukluk değil, o da feminizmin içinde birşey.

M.A - Kopukluktan kastım...

S.O - Şu var, kadınlar siyaset yapmaya hiç hazırlanmıyor diye düşünüyorum. Ve ben hiç hazırlanmadığım halde kendimi siyaset yapar

bulduğum zaman, mesela bir konuşmaya hazırlanmak gerektiğinde- ki ben yeni konuşmaya başlıyorum, yazmaya da feminist olunca başladım- ya da birşey yazacağım zaman bunu gündelik hayatın içine sokmanın getirdiği inanılmaz bir zorluk var. Aslında gündelik hayatta buna yer yok. Bir çocuğu tek başına büyütürsen bir evde, o evin sorumluluğu, o çocuğun sorumluluğu... Yazıyorum ya da bant çözüyorum sonra gidip mutfakta çalışıyorum. Yani orada yaşadığım çok somut çelişkiler var. Kopukluk değil. Hayatın dayattıkları var, onları yapmak zorundasın ve tam da onları yapmak istemediğin için yazıyorsun. "Keşke bunlar benim işim olmasa"yı düşünüyorsun bütün gün ve onların üstüne yazıyorsun. Fiilen bir kopukluk yok da, bir çelişki var. Feminist toplantılarda hep şeyi düşünmüşümdür, biz buraya gelmeden önce ne yaptık, hangi işleri örgütleyip de geldik, çocuğu kime bıraktık, yemeği kim pişiriyor. Yani kadın olmakla siyaset yapmak arasında inanılmaz bir çelişki olduğunu düşünüyorum. İmkansızlık... Bu imkansızlığın üstüne gidiyorsun ve zorlanıyorsun. Ama belki meslek kadınları için de böyledir bu, bilemiyorum. Ama feminist olunca daha zor oluyor, daha çok bilinçlendiriyor. Her yıkadığın bulaşık, her pişirdiğin yemek hem senden vakit alıyor, hem seni düşündürüyor.

M.A - Benim sorduğum şöyle birşey. Feminizmin ahlakı var mı, feminizmin yaşama kodları var mı? Feminizm bir politika mı, bir yaşama tarzı mı senin için?

S.O - Sonunda yaşama tarzı da oldu. Bu işten en çok etkilenen herhalde erkeklerle ilişkiler oluyor. En azından benim öyle oldu. Birlikte yaşamak bir uzlaşmaysa, bir taviz üzerine kuruluysa, taviz verme imkanların azaldıkça birlikte yaşamak da imkansızlaşıyor. Benim hayatımda orada da bir kopukluk yok. Çünkü giderek yalnız yaşıyorum.

M.A - Peki başka alanlarda? İş hayatında mesela... Onaylamak durumunda olduğumuz değerler, sürekli içinde bulunduğumuz durumlar, belki de çok farkında olmadan yaşanan şeyler...

S.O - Benim kimliğimde feminist pratikle en çok çelişen yer herhalde analiz oldu. İnsanların birbirleriyle ilişkilerini düzeltmeye çalışırken geçerli olan egemen değerleri sorgulayamıyorum. Feminist bir çizgide davranamıyorum orada. İnsanların normal addettikleri, yani genelgeçer addettikleri değerler içinde davranmak zorunda kalıyorum. Analistin "tarafsız" olma kaydı vardır...

M.A - Peki psikanaliz teorisiyle feminizm arasında bir uzlaşma olabileceğini düşünüyor musun?

S.O - Bence psikanaliz insanların bireyselleşmesine ve gelişmesine çok katkıda bulunuyor. Pratik olarak. Teorisine gelince, yani Freud okuduğum zaman, kadınlarla ilgili bazı yerleri okuduğum zaman tüylerim diken diken

oluyor ve bunlar çok eleştirildi zaten. Ama erkek egemen bir düzende yaşadığımı düşündüğün zaman, tüm değerlerin erkekler tarafından tanımlandığını düşündüğüm zaman, Freud'un söylediğinde de müthiş bir haklılık var. "Libido erkektir" der Freud; libido hakikaten erkektir diye düşünülebilir. Belki çok yaygın bir kadın kurtuluş hareketi olsa, kültürel bir devrim olsa zamanla değişebilir bunlar. Ama şu anda, özellikle de Freud'un hareket ettiği zamandan baktığımda, "libido erkektir" demenin yanlış olduğunu düşünmüyorum ben. Mesela, kadınların başarısızlıklarını, mücadeleci olmamalarını "penis envy" ile açıklayan teoriler var. Bunlar bana hep anlamlı geliyor. Feministim diye, bunlara karşı çıkmak önyargı gibi geliyor. Ayrı tutmaya çalışıyorum.

M.A - Benim başından beri takıldığım yer bununla ilgili. Kültürün içinde yaşıyoruz, bunun birtakım sembolleri var ve biz bu kültürün içinde bu hale geldik, eğitildik, aile içinden geldik. Bunların çoğu içselleşmiş. Mesela çıplak kadının erotik olması, tahrik edici olması erkekler için olduğu kadar kadınlar için de geçerli gibi geliyor bana. Bu toplumda kadınlar için çıplak kadın vücudu tahrik edici de erkek vücudu değil. Belki Batıda yeni yeni olmaya başladı. Ama çıplak kadın vücudu bir sembol. Bunun gibi, bizi böyle kuşatan birçok sembol var. Bunların içinde yaşıyor olmakla, bunların içinde nefes alıp veriyor olmakla, bunlara karşı çıkan, eleştiren bir bakış açısına sahip olmak arasındaki kopukluk...

S.O - Evet, tabii ki bazen hissediyorum. Mesela *Kadının Adı Yok*'un son sahnesi. Kadın çıplak gider, daktilonun önüne oturur. O, çok estetik bir sahne, simge dolu, anlam yüklü bir sahne. Kadın artık bir sürü şeyden soyunmuştur ve onları yazacaktır. Ama o sahnenin oraya hangi ticari amaçla konduğunu da düşündüğüm zaman, yani salt politik-feminist bir şekilde baktığım zaman da kızıyorum. Ya da çok estetik resimler var. Ama o estetik resimlerde kadının vücudu tabii ki obje olarak kullanılmış ama çok estetik o resimler. Estetik değer yargılarından ben de payımı almışım, ben de onu güzel buluyorum. Ama öte yandan ben bunu sevmeli miyim, sevmemeli miyim sorusu geliyor tabii.

M.A - Feminizm bir karşı kültür yaratma iddiasında mı? Bütün kodlarıyla, bütün değer yargılarıyla, bir yaşama biçimiyle...

S.O - Galiba iddiasında, ben çok içinde değilim ama sanıyorum öyle. Mesela bir kadın yayınevi var Fransa'da. Onlar kendilerine feminist de demezler. Kadın hareketi içindedirler, kadın kurtuluşundan sözederler ama feminist demezler. O kadınların bir sergi salonu vardır, orada kadın ressamların, fotoğrafçıların işleri sergilenir. Kate Millett'in fotoğraflarını gördüm mesela ya da başka fotoğraflar. Pornografi gibi gelebilir insana. Ama kadını severek çekilmiş şeyler gibi bir doğrulaması var işin. O kadını ben seviyorum ve ben sergiliyorum, var. Onlardan niye irkiliyorum bilmiyorum, ahlaki mi, püritenlik mi, feminizm mi, yoksa pornografik mi

buluyorum? Karışık... Ama böyle birşey yapmaya çalışıyorlar. Sanat düzeyinde ürün veriyorlar, edebiyatta veriyorlar... Aybaşılar, kanamalar vs. bunların dillendirilmesi üzerine bir edebiyat var Fransa'da. Ben sevmiyorum, sıkılıyorum ve bana saptırıcı geliyor. Ama kadınların birşeyler yapıyor olmaları ve farklı bir şekilde yapıyor olmaları toptan bakıldığında kötü gelmiyor.

M.A - Feminist ahlak için ne diyorsun?

S.O - Benim için feminist ahlak dayanışma galiba. Şunun hakkında ne düşüneceğiz, bunun hakkında ne düşüneceğiz diye çok tartıştık. Böyle sorular çok atıldı. Ben hep böyle bir ahlakın imkansızlığından söz ettim. Politika yaptığın zaman çok ahlak içinde oluyorsun, iyiler kötüler oluyor. Benim için zor birşey bu. Anlama ile yargılamanın çelişkisi. Kadının çıkarı bir kriter benim için ve tek tek kadınların değil, genellenebilir bir kadın çıkarı. Mesela çokeşlilik konuşulduğunda ben kadınların canının yanmamasını önemli buldum. Herkesin istediğini yapmasını değil de... Ama kadın kafaca geriyse, canı yanabilir, ya da canımız yansın ama biz ilerleyelim diyenler var. Ben böyle iradeci yaklaşımları anlamlı bulmuyorum. Sorgulamak, üstüne düşünmek iyi de, farklı olan ille de iyidir diye birşeye inanmıyorum. Kadının çıkarlarını iyi kollamak lazım. Sıradan kadının, orta halli kadının da çıkarını, yalnız öncü ve uyanmış ve herşeyi yıkmaya hazır bir kadının çıkarını değil de...

M.A - Peki, giderek yalnız yaşıyorum dedin erkekler açısından. Bunun yerine kadınlarla dostluğu koyuyorsun herhalde, değil mi?

S.O - Evet, o açıdan daha az yalnızım.

M.A - Burada da benim kafamda şöyle bir soru var: Bir kadının bir kadınla dostluğu klasik ve alışılagelmiş kalıpların dışına nasıl çıkabilir? Juliet Mitchell'de de vardı, kadınların arasındaki ilişkide bir ehemmiyetsizleşme eğilimi... Kadınlar arası dostluğun bir tarihi var, ve bu tarih içinde, kadınlar arasında yüceltilecek, romanlara geçecek dostluk ilişkileri yoktur pek. Erkektir hep odak, kadınlar erkeğe göre tavır alırlar, aralarında rekabet vardır, çekememezlik vardır. Sence feminist gruplar içinde bundan farklı bir ilişki gelişiyor mu?

S.O - Benim önemsediğim bir konu bu, çünkü çok çarpıcı bir şekilde yaşadım. Gençliğimde hakikaten erkek odaklı bir dünya vardı. Biriyle konuşulacaksa, birşey paylaşılacaksa o mutlaka erkekti. Bu belki kadınların genel eğitim düzeyinden, ilgi düzeyinden kaynaklanıyor. Zamanla kadınları küçümsüyorsun, onlardan uzaklaşıyorsun. Feminist olunca bu bakış tersyüz oluyor. Kadına hoşgörü geliyor, en azından bana çok geldi. Kadınların oldukları biçimi neye borçlu olduğunu anladığın zaman artık onları yargılamıyorsun. Onları seviyorsun ve kabulleniyorsun, ilgi duyuyorsun. Bu çok yeni ve keyifli birşey. Juliett Mitchel'in söylediği herhalde

hareketin ilk yıllarındaki "sisterhood" mitolojisi. Kadınsa iyidir, kadınsak arkadaş olalım, kadınsak birbirimize güvenelim, açılalım falan. Bu tutmadı. Kadınlar arasındaki farklar, çekememezlikler büyük dramlara neden oldu. Bunda bence beklentinin büyüklüğünün etkisi vardı. Bir de iki kadın arasındaki ilişkide ana-kız ilişkisinin tekrarı var. Bunun kadar çelişki ve zıtlık içeren bir başka ilişki yok dünyada. Baba-oğul ilişkisi bu kadar zıtlık içermez. Ama ana-kız ilişkisinin hem yakınlığı hem zıtlığı, düşmanlığı, birbirini yenmek isteyen yönleri hayat boyu sürüyor galiba. Bütün kadınlarla ilişkilerimizde var bu. Ama feminist olunca bütün değerler altüst oluyor. Mesela ben erkekleri, bu adam nasıl oluyor da böyle düşünüyor diye merak etmiyorum. Çünkü bütün toplum onun böyle düşünmesini ya da yaşamasını zaten hazırlar. Ama bir kadının hayat hikayesini dinlemek bana bazı devrimcilerin hayat hikayesini dinlemek gibi gelir. Sıradan bir kadının hayatı kahramanlık destanı gibidir. Yani mitolojik birşey gibi, efsanevi birşey gibi. Her kadının hayat hikayesinde o düzeyde birşey vardır. Bunlar hep yeni şeyler benim için.

M.A - Son zamanlarda feminizmin bir "depresyon yaşadığı", "bunalıma girdiği" söyleniyor. İşin başında kadınlar erkeklerle savaşabilecek bir donanım edinmeyi, erkeklerle iş hayatında,her alanda boy ölçüşebilecek bir şekilde kendilerini geliştirmeyi hedef olarak koydular önlerine. Ama bu, sonuç olarak erkekleri model alan bir görüştü. Sonra buna tepkiler geldi, müthiş bir kadınlık yüceltmesi ortaya çıktı, annelik, bütün doğal kadınlık durumları falan. Sonuçta öyle bir yere gelindi ki bu yeni kimlik geleneksel kadın rolünden farklı olmamaya başladı. Sen ne diyorsun?

S.O - Feminist hareket içinde böyle yeni bir akım var. Diyorlar ki, bugüne kadar kadınları erkekler tanımlamıştı, kadın-erkek farkını onlar belirlemişti, şimdi bu farkı biz tanımlamak istiyoruz. Ve farklılığı olumlu olarak ortaya koymak istiyoruz. Yani, bize duygusal diyorlarsa, duygusallık iyidir gibi. Her kurtuluş hareketinin başında ezilen kesimin kendisini sevmeye çalışması kaçınılmaz, yani ulusçu bir yaklaşım kaçınılmaz. "Black is beautiful" gibi. Bence bu 50'lerde zencilerin saçlarını saç maşasıyla düzeltmelerinden kat kat iyi. Fakat bu örnek hem doğru hem de çok yanlış. Çünkü zencilerin saçları kıvırcık, bu doğal bir olay. Ama kadınların nesi doğal, ben hiç bilmiyorum. Bence olduğu gibi hepsi toplumsal, hepsi tarihsel. Bunları yüceltmek bana tehlikeli geliyor. Bu, aşılması gereken bir durak. Ben kadınları, bugünkü kadınları erkekler dışında düşünemiyorum. Erkekler olmasaydı, kadınlar olmazdı. Yani kadın-erkek farkı biyolojik bir olay değildir, toplumsal bir olaydır. Bu toplumsallık anatomik bir farka değer yüklemiştir. Şimdi bu değer kadınların aleyhine. Bu değer yükü kalkmadıkça, kadınlarla erkekler arasındaki fark anatomik değil, toplumsal; yani karşıtlık, çıkar ilişkisi içeren bir fark. Anatomik fark ancak toplumsal fark ortadan kaldırıldığında, "tarafsız", doğal bir fark olacak. O zamana kadar bu farkla

anatomikmiş gibi ilgilenmek erkeklerin işine yarar, bizim değil. Dolayısıyla annelik iyi midir, kötü müdür... Orada müthiş bir fonksiyon var. Annelik iyi olacak ki kadınlar çocuk doğursun. Kadınları bu kadar işe zorla koşan başka birşey yok. Ama kadınlar 9 ay taşıyor, doğuruyor, bu inanılmaz bir yakınlık da getiriyor, emzirme vs. Bu yakınlığın getirdiği doyumlar var. Bence savunulması gereken bunların kendi tasarrufumuzda olması, savunulacak başka birşey yok.

M.A - Bir değer olarak savunulamaz diyorsun...

S.O - Hayır, kendinde bir değeri yok bunun. "Annelik kutsaldır", "Annelik iyidir" tamamen toplumsal işlevi olan sloganlar benim için ve çok geçersiz. Bu yeni kimlik arayışı ilginç sonuçlar, ilginç ürünler de verebilir ama çok yakından izlemediğim bir akım, çünkü nedenlerle uğraşmak, nedenleri değiştirmeye çalışmak benim daha çok ilgimi çekiyor. Ama kadınlarla ilgili bakışımın da değiştiğini söyledim. Mesela kadınların biriktirdiği birtakım bilgiler var ve biz bunları bilmiyoruz, en azından ben bilmiyorum. Tığ işlemek, örgü örmek, yemek yapmak gibi. Bu bilgilerin değersizleşmesi yeni bir olay. Bu bilgilere yeniden değer atfetmek bana kötü gelmiyor. Ama dediğim yüceltmek değil. Ben kimsenin eve dönüp tığ işleyip, çocuk bakıp "kutsal anne" olarak feminist olabileceğini düşünmüyorum. Belki bu yeni akım, dünyadaki sağcı akımın yükselmesine bağlı. Dünyada genel olarak sağ hakim ve şiddetli bir depolitizasyon var. Feminizmdeki yeni akım bana hareketin kendi sağı gibi geliyor.

M.A - Peki ama şöyle bir yanı da var. Kadınlar kendilerini saldırıya uğramış olarak görüyorlar ve bunun sonucunda biraz varolan konumlarını savunmaya, meşrulaştırmaya çalışıyorlar. Yani, biraz yetinmeci diyebileceğim "kadınım, haklıyım" gibi bir nokta tek başına savunulabilir mi? Bunun örneği de mesela *Kadının Adı Yok*'da, kadının kadın olmaktan başka bir kimliği yoktu.

S.O - Mücadeleci bir kadın ama...

M.A - Tamam da...

S.O - Bence onun tek yanlışı tek başına kurtulunacağını sanmak. Bütün başarılı kadınların, bütün istisnaların içine düştüğü yanlış bu. Aslında istisna kuralı bozmaz ama onlar unuturlar kuralı ve ben yaptım, sen de yapabilirsin derler ve kendilerini örnek verirler. Bütün başarılı kadınlarda vardır bu. Öteki kadınları da küçümseyen bir yan vardır bunun içinde. Ezilmişliğini unutma isteğidir bu. Herkes onu aşmak ister ve unutmak ister. Ben feminizmin ahlakı dayanışmadır derken, şunu söylemek istiyordum. Yalnızca kadınlar eziliyor demek feminizm değil, ben de eziliyorum demek gerek. Ve kendini ötekilerden ayırmamak bana şart geliyor, dayanışma dediğim biraz da bu. Toplumsal cins bilinci olmadan dayanışma olmaz. *Kadının Adı Yok*'da eksik olan da bu.

M.A - Süreci erkekler belirliyor sanki...

S.O - Erkeklere karşı çıkılıyor, erkeklerden özgürleşiliyor ama başka kadınlarla beraber olunmuyor. Başka bir kadınla ev tutmak, dertleşmek, yardımlaşmak hiç yok. Hep kendi başına ve erkeklerden gelebilecek zararları denetleyerek, azaltarak kurtarıyor kendini. Ama yine de o kitabı seviyorum, son taraflarını böyle buluyorum da, baş taraflarını seviyorum.

M.A - Peki, senin kafanda feminist bilinç toplumsal bir projeye dönüşüyor mu?

S.O - Toplumsal bir proje üretmek için herhalde çok daha köklü bir geleneğe sahip olmak lazım. Ama feminist ütopyalar, bilim-kurgular bile var. Toplumsal proje, herhalde artık cins farklılığının değer taşımadığı bir toplum, cinsiyetçiliğin ortadan kalktığı, kadının sömürülmediği bir toplum. Kadınların da, erkeklerin de her alanda herşeyi istekleri doğrultusunda yapabildikleri gün, bence bütün hayat değişecek. Bütün üretimin biçimi değişecek. Çünkü şu anda erkeklerin belirlemediği hiçbir şey yok. Kültürün biriktiği ellere bak. Yani kimler felsefe yapmış, kimler aya gidiyor, kimler keşif yapıyor vs. Bir tane de kadın gösterirler, kadınlar da yapabiliyor derler. Tabii yapabiliyor ama yapmıyor fiilen. Kadınların da istek duyabilecekleri ve istediklerini yaptıkları gün çok şey değişecek. Bu bir toplumsal proje ama buna nasıl varılır, stratejisi nedir, bilmiyorum.

M.A - Bu bir kopuş mu, yoksa kadınlar daha çok yer aldıkça kendiliğinden olacak birşey mi? Kadınlarla ilgili toplumsal projenin gerçekleşmesi için toplumun bütününde, ekonomide, iktidar ilişkilerinde bir değişim gerekiyor mu sence?

S.O - Kadın devrimi gerekli midir? Valla bilmiyorum. Biz hep kopuşların devrimle olduğunu öğrendik. Bu da bir kopuş istiyorsa, burda da bir devrim gerekir demek bana düz mantık ve kolaycılık gibi geliyor. Bu yeni bir alan, düşünmek lazım. Ama 60'larda, 70'lerde olan hareket bence devrimci bir hareketti ve bir kopuş getirdi. Bilim alanında da, kültür alanında da. Artık toplum tahlili yapılınca sadece emek-sermaye çelişkisine değil de, erkek-kadın çelişkisine de bakılması kopuşlar getiriyor diye düşünüyorum. Artık sosyoloji aynı şekilde yapılmıyor, felsefe aynı şekilde yapılmıyorsa bir kopuş vardır.

M.A - Biraz Türkiye'ye gelelim. Türkiye'de feminizm çok yeni bir olay. Bu topluma özgü değerleri, kültürü düşününce, feminizm özel bir kimliğe bürünüyor mu Türkiye'de, yoksa Batı'dakine benzer bir şekilde mi gelişiyor?

S.O - Türkiye'de daha yeni başlıyor. İlkönce *Somut*'taki "4. sayfa" vardı. 5 yıl önce. Ondan beridir böyle haftalık bir şey çıkmadı. *Feminist*, 1 yılda 4 sayı çıktı. Bir *Yapıt* özel sayısı oldu. Bir de kitaplar çıkıyor. Yani bir sürek-

lilikten söz edilemez. 5 yılda çok kadın geldi geçti, bir kısmı sürekli ama yeniler çoğunlukta bugün. Türkiye'de Batı'dakinden çok farklı başladı feminizm. Politik, toplumsal hareketlilik sıfır noktasındayken başladı. Halbuki Fransa'da 68 sonrasında, Amerika'da sivil haklar peşinden başlamıştı. Mesela Yunanistan'da cunta düşer düşmez iki tane 40 kişilik ayrı toplantı olmuş. Birbirinden habersiz. Bu bana önemli geliyor. Burdaysa darbeden sonra 5 kişi biraraya geldi, öyle birkaç yerde değil. Batı'da toplumsal hareketlilik doruğundayken kadınlar ayrılıp kendileri için birşey yapmaya başladılar. Türkiye'de toplumsal hareketlilik ezildikten sonra kadınlar kendileri için birşey söyleme fırsatını buldular.

M.A - Bunu bir fırsat olarak mı görüyorsun?

S.O - Ben öyle görüyorum. Şirin Tekeli 1981'den sonra feminist olmadı ki. Daha önce nerdeydi? Bence bu çok ilginç bir durum. Çok darbeli giden Güney Amerika'yı falan bilmiyorum ama bu bana muhalefete solun egemen olmasının sonucu gibi geliyor. Yani Türkiye'de darbe olmasaydı, hareketlilik sürseydi, acaba feministler yine ayrılıp biz bağımsız kadın hareketi istiyoruz, ya da feminist bir hareket istiyoruz diyebilecekler miydi acaba?

M.A - Darbeyle bir ilgisi var yani?

S.O - Tarihsel olarak öyle de, bana bir bağ var gibi geliyor. Mesela ben bu konularda düşünmeye başladığımda, 75'te hamileyken, çok etkisizdim, hiçbir şey yapamıyordum. Bana destek veren kadınlar bile şu işi ciddi bir şekilde düşünelim, konuşalım demiyorlardı. Herkes kendi hareketi içindeydi. Ama 81'de konuşacak kadınlar buldum. O kadınlar, hareketleri dağılmış ve bugün sende, yarın öbüründe kalmak zorunda olan kadınlardı. Ancak o zaman onlarla kadın olmayı, kadın hareketini konuşmak mümkün oldu. Daha önce sürekli meşguldüler, sürekli bir yere koşuyorlardı. Kadın olmaya, buna enerji harcamaya kendilerine izin vermeleri için bile buna gerek vardı diye düşünüyorum. Çok kötü birşey tabii bu.

M.A - Türkiye'de feminist olmak nasıl bir kimlik?

S.O - Çok aykırı. *Somut* sayfası başladığında Şule Torun bana mektup yazdı, sayfanın adını "Feminizm" koydum dedi. Paris'ten telefonlar ettim. Nasıl feminizm koyarsın adını, bu bir intihardır, herkesten kendimizi ayıracağız falan diye. Şimdi de bangır bangır ben feministim diye cevap verme durumundayım. "Feminist" sözcüğü, "gavur" sözcüğü gibi biraz. Ya da 50'lerde "komünist" sözcüğü gibi. "Feminist" de aynı olumsuz imalarla yüklü olduğu için sözcüğü yüklenmek görev oldu. Evet, feminist bir hareket var tarihte ve ben onlardan kendimi ayırmıyorum, demek görev haline geldi. Çok zor benim için, ben şuyum demek. Yani, benimle herhalde kopukluğu varsa işin, orada. Ben şuyum demek bence dünyanın en zor işi bir kişi için.

M.A - Şu anda feministim diyorsun ama sen birçok yerde...

S.O - Diyorum tabii. Diyorum ama, başkalarının dediği gibi demiyorum, biraz dalgamı da geçiyorum. Herkes feminist, ben de feministim, diyorum.

M.A - Bir de kelime biraz değer kaybetti son zamanlarda. İnsanların biraz alayla kullandığı, özellikle erkeklerin alayla kullandığı bir hale geldi.

S.O - Ama bu kaçınılmaz birşey. Mesela Fransa'da böyle olmuş. Kadının kurtuluşu hareketinin adı MLF; "Women's Lib'in tam Fransızcası ve bu adı basın koymuş, Amerika'dan tercüme ederek. Ve kadınlar bunu yüklenmişler. Ama sonunda sen de mi MLF'lisin gibi karikatürler çıkmaya başlamış. Burada da var işte, kadının peşinden koştum ama feminist çıktı falan gibi. Alayla savunuyorlar kendilerini. Erkeklerin biraz çıkarlarına dokunulmaya başlanınca, topun ucunda hissediyorlar kendilerini. Bu da bana iyi geliyor.

M.A - İlk kez ne zaman feminist olduğunu beyan ettin?

S.O - *Kadınca*'da ilk kez feministim diye yazdım. Yanlış da bulmuyorum feministim demeyi. Yani kadın olmanın üzerine düşündükten sonra feminist olmamayı ben anlamıyorum. Bana doğal birşey gibi geliyor.

M.A - Ama feminist adlandırmasının ayırıcı bir yanı var, değil mi? Bu ad çok önemli oluyor bir noktada, çünkü ben feministim dediğin zaman artık bütün söylemini, bütün teorini, bütün hareketlerini bu çerçevede...

S.O - Sınırlıyorsun.

M.A - Birşeye sahip çıkıyorsun ve onu ön plana çıkarıyorsun.

S.O - Kendini tanımlıyorsun.

M.A - Öyle, tanımlıyorsun. Bunun dışarda bıraktığı şeyler de var. O yüzden çok doğal değil. Bazı kadınlar için çok doğal olmayabilir.

S.O - Ben doğal derken, politik bilincin varsa diyorum. Politik bilincin yoksa, tabii doğal değil. Ama dünyada neler olup bittiğine bakıyorsan, görüyorsun ki bütün mekanizmalar kadının aleyhine işliyor. III. Dünya'nın aleyhine işliyor, işçilerin aleyhine işliyor. Ve ben kadınları, bütün dünya değerlerinin sırtından biriktiği unsur diye görüyorum. Emperyalizm için III. Dünya neyse, kadınlar da tarih boyunca erkekler için o. Bütün değer birikimi erkeklerin elinde. Yalnız sermaye birikimi değil bütün kültürel birikim onların elinde. Düşünce alışkanlıkları orada, seçme imkanı orada, karar verme kolaylığı orada, özgürlük orada, yaratıcılık orada vs. Ötekiler hep istisna, hep tepki, hep isyan diye görülüyor. Onun için doğal diyorum.

M.A - Peki, sosyalist olmayı seçebilir bir kadın...

S.O - Sosyalist olmayı seçip de feminist olmazsa yanlış bilinç içindedir. Çünkü sosyalizm kadınların ezilmesini açıklayan bir düşünce değil.

M.A - Sosyalist olmakla, feminist olmanın uzlaşabileceğini düşünüyor musun?

S.O - Ancak şöyle uzlaşabilir, bir kadın ikisine de kafa yorup ikisine de vakit ayırıyorsa. Öteki uzlaşmalar, düşünsel açıdan tek bir teori üretmeye çalışmalar, özellikle eğer sosyalist ağırlıklı bir teoriyse ortaya çıkan, bana kişisel bir seçimin, önceliğin sonucu gibi geliyor. Yani, ben sosyalizm için çalışacağım, bunu da erkeklerle yapacağım, dolayısıyla erkeklerle aramı çok da açamam, buna uygun bir teori üretmeliyim kararından gelen birşey gibi geliyor bana.

M.A - Yani, ikisi eşzamanlı birşey olabilir ancak. Sosyalistlik ve feministlik...

S.O - Bence öyle. Tek bir teori üretilebileceğine henüz inanmıyorum. Sosyalist feminizm olarak üretilen söylemler beni tatmin etmedi.

M.A - Orda biraz zamansızlık var sanki. Yani sosyalistler belli bir teoriyi alıp kadının özgün ve o zamana ait problemlerini çok fazla içermeden, kadının da yeri olmalı gibi bir soyutlamadan kalkarak teoriye eklemeye çalışıyorlar.

S.O - Sosyalist feministler kadınlarla ilgili maddeci tahliller üretmiyorlar. Oysa feminizm için de maddeci bir yaklaşım gerekli geliyor bana. Sosyalist feministler kadınlarla ilgili idealist bir yaklaşım üretiyorlar. Bu da onların teorik çelişkisi. Buna karşılık belki hayatlarında daha az çelişki yaratıyor bu tutum; öncelik sorununu işçiler lehine çözüyorlar, sosyalizme bağlılıklarına halel gelmiyor. Benim çelişkim ise kafamda değil, hayatımda; yani teorik olarak hep maddeci olabiliyorum ama sosyalist bir muhalefet içinde daha fazla yer almak istesem, vakit bulamam.

M.A - Peki, sence feminist olmak bir azınlık olmak mı?

S.O - Feminist olmak tabii azınlıkta olmak da, bundan önce, kadın olmak bir azınlık psikolojisi üretiyor. Bunun farkına vardığımda çok irkildim, çok öfkelendim. Azınlık durumunu Yahudilikten biliyorum ve kadınlar üstüne düşünmeye başladığım zaman da çok tanıdık şeylerle karşılaştığımı farkettim. Kadınlar için saman altından su yürütür derler, riyakâr derler, güvenilmez derler. Bakıyorum ki bütün bunlar savunma mekanizmaları. Bu tür mekanizmalar Yahudilerde de vardır, çünkü kapalı bir cemaattir, küçük bir cemaattir, kendini hiçbir yerde güvenli hissetmez. Bir sürü mekanizmayı orada tanıdım. Mesela çok konuşmayacaksın, herkesin önünde konuşmayacaksın, politikadan uzak duracaksın, kamu işlerine çok fazla karışmayacaksın. Kadınlar üstüne düşünmeye başladığımda aynı şeyleri gördüm ve inanılmaz bir öfke o. Çünkü Yahudiler 25.000 kişi, 50

milyonluk Türkiye'de 25.000 kişinin kimliğini sürdürmek için, varlığını, güvenliğini sürdürmek için birtakım mekanizmalara mecbur olması kabul. Ama kadınlar nüfusun yarısı, dünyanın her yerinde varlar. Ve aynı mekanizmaları orada görmek, herhalde öfkemin önemli bir dozu oradan geliyor. İşin içini tanımaktan, işin kokusunu almaktan. Ben epey öfkeli bir feminist biliniyorum ya; belki oradan geliyor diye düşünüyorum.

M.A - Feministleşme sürecinde Yahudiliğin doğrudan bir etkisi oldu mu?

S.O - Azınlık olma deneyimimin mutlaka bir payı var. Çünkü azınlık olma bir cemaate ait olma bilinci, bir kimlik sorunu getiriyor; feminist olmak da kimlik sorununa çözüm. Hatta bir kimlik seçimi. Yani, Yahudiyim, azınlığım derken nasıl azınlık durumunu aşma sorunuyla karşılaşıyorsan, kadınım, eziliyorum derken de bu durumu aşma sorunuyla karşılaşıyorsun. Burda egemen kültüre entegrasyondan asimilasyona giden bir çizgide yerini almak sözkonusu. Egemen kültüre entegrasyon, gettodan çıkmak, egemen kültürle alışveriş içinde olmak ama kimliğini korumak demek bence. Öte yandan egemen kültür içinde erimek, kendi kimliğinden vazgeçmek de mümkün, bu da asimilasyon.

M.A - Kadınlarla Yahudiler arasında kurduğun bu benzerlik, pratikte de aynı şekilde mi işliyor?

S.O - Asimilasyon benzetmesinde önemli bir zorluk var aslında. Yahudiler içinde yaşadıkları topluma entegre olmaya başlamadan önce, yani Napoleon öncesinde de Yahudiydiler, sonra Fransız Yahudisi oldular. Ve Fransız Yahudisi olmadan önceki Yahudi kültürü hakkında da bilgilerimiz var. Kültürü derken yaşamı, kimliği, bilinci demek istiyorum. Bunu mümkün kılan da ortak bir gelenek, bir tarih, bir söylenceyi paylaşıyor olmaları. Kadınlar neyi paylaşacak? Patriyarka öncesi kadınlar hakkında hiçbir bilgimiz yok. Böyle bir dönem olsa da önemli değil, çünkü nesillerdir bunu bilmeden varolduk. Hep tanımlandığımız gibi, olsa olsa buna biraz isyan edip birşeyler talep ederek varolduk. Taleplerimiz hep erkekleri örnek aldı. Çünkü insan demek, erkek demekti. İnsan için kurulan ütopyalardan hakkımızı isterken yerimizi erkekler için kurulan ütopyalarda arıyorduk biraz. Yani, Yahudiler için asimile olmadan çevreye entegre olmak mümkünse de, kadınlar için ne olacağı belli değil. Çünkü asimile olmamak için hangi kadın kimliğini korumaları gerektiği belli değil. Hem iş kadını olacağım, hem duygusal, diyen kadın, "çağdaş kadın", erkeklerin tanımladığı kadın kimliğinin dışına mı çıkıyor, sanmıyorum. Hem iş kadını hem duygusal olan kadın, bugünkü erkeğin tanımladığı bulunmaz eş olabilir pekala.

M.A - Bu, demin konuştuğumuz feminizmde yeni kimlik arayışlarıyla da çok ilgili bir sorun. Genelde kadınlar yeni bir kimliğin malzemesini

üretecek bir alt kültür oluşturmuyorlar. Yahudilerde kapalı bir cemaat var, kadınlarda böyle bir şey yok.

S.O - Kadınlarda da var aslında. Mesela Luiz Menase'nin *1001 Gece* oyununda çok güzel bir yorumu vardır bunun. Bir hikayede, birkaç kadın arasında gidip,gelen bir adam vardır. Adam kadınlardan bir tanesiyle nişanlanır, bir tanesiyle evlenir falan. Kadınlar bir işlemeyi kullanarak, üstelik de adama taşıtarak kendi aralarında anlaşırlar. Aralarındaki gizli bir kodu adama taşıtırlar, çünkü adam sokağa çıkabiliyordur, kadınlar çıkamıyordur. Böylece adamın sırtından haberleşirler, biri ötekine adamın onu aldattığını bildirir, öteki intikamını alır falan.

M.A - Gizli bir dil var, diyorsun.

S.O - Evet tamamen gizli bir dil ve kadınların gizli dili. Nerde azınlık varsa, gizli dil vardır. Bu gizli örgüt olsun, ezilen ya da azınlık durumunda olan ulusal cemaat olsun hiçbir farkı yok. Hep kendi savunmalarını, kendi hayatta kalmalarını mümkün kılacak yan yollar buluyorlar. Çünkü cepheden karşı çıkacak güçleri yok. Ve o mekanizmalar bana özellikle çok aynı geliyor. Mesela ben lisedeyken, 27 Mayıs darbesinde bütün sınıf çalkalandı, herkes konuşuyor, birşeyler söylüyor. Okuldan çıktık, sokakta yürüyoruz, 3-4 Yahudi kız, bir de Yahudi olmayan bir kız. O kız soruyor, sizin evde ne deniyor diye, öbürleri bizde birşey konuşulmuyor diyor. Ben, canım konuşulmaz mı diyorum, darbe olmuş, mümkün değil. Kızlar bana kaş-göz işaretleri yapıyorlar. Yahudi olmayan kız ayrılınca, hepsi üstüme geldiler, sen bilmiyor musun, sana öğretmediler mi konuşmamayı dediler. Ve ben hakikaten bilmiyordum, bana söylememişlerdi, ben o kızlardan öğrendim, Yahudiler politika konuşmaz lafını. Sonra feminist olunca farkettim, nasıl büyüklerin yanında çocuklar, Yahudi olmayanların yanında Yahudiler konuşmazsa, erkeklerin yanında da kadınlar konuşmaz, erkeklerin alanlarına girmez.

M.A - Sen Yahudi kimliğinden hiç vazgeçmeye çalıştın mı?

S.O - 1965'te Yahudi nişanlımdan da, Yahudi cemaatından da koptum. Cemaatın değerleri dar geldi. Belki de artık azınlık olmak istemiyordum. On yıl kadar Fransa'da sadece Türkiyeli olduğumu hatırlayarak yaşadım. Bu arada Yahudi olmam çelişki yaratmadı, Fransa'da Yahudiler hem solcu olabiliyor hem Yahudi. Burda o yoktur pek. Bu sırada Yahudilikle ilgili bilgi edindim. Türkiye'den uzakta hem Türkiyeli olmayı, hem de Yahudi kültürünü keşfettim. Gettoda gereksiz bilgilerdi bunlar. Fakat gettodan uzakta insanın kimliğini sürdürmesi için gerekli bilgiler. Bir entegrasyon yaşadım egemen değerlerle, Türkiyeli ve solcu olmak herşeyden önce geliyordu. Fakat bütünleşmem hiçbir zaman erimeye, asimilasyona varmadı. Bu arada kadın olduğumu unuttum bir süre. İnsan olarak

gördüm kendimi, bana da insan hakları tanınacak sandım. On yıl önce de bu işin böyle olmadığını anladım.

M.A - Kadın olduğumu hatırlamak diyorsun. Bu nasıl bir bilgi?

S.O - Ben 25 yaşlarındayken kadın ile ilgili, erkek ile ilgili çok yapılanmış şeyler yoktu kafamda. Kadın erkek insandı. O sırada bir kız arkadaşım vardı ve o kızın gelişmesi benimki gibi olmadı, ne solculuğa bulaştı, yani daha 'normal' bir süreç yaşadı. Ben o kıza gönül meselelerimden yakındığım zaman, mesela bir erkekten yakındığım zaman, bana, ama o erkek, derdi. Bu ne demektir, derdim, anlamazdım. Yani o erkektir, yapar. Bunu, doğrulamak için söylemezdi. Yani hak görmek gibi söylemezdi. Ama erkeğe bir bakışı vardı, o yoktu bende. Sanıyorum feminist olunca bu bilgiyi de ediniyorsun, ama farklı bir şekilde. Yani, geleneksel düşüncedeki kadınlar, erkekler ne yapar, kadınlar ne yapar çok iyi biliyorlar. Erkekten ne beklenir, kadından ne beklenir... Bu düşünceyi solcu olarak kırdığın zaman, bütün o yargılara karşı çıkıyorsun, kadın erkek tanımın değişiyor, insan oluyor. Herkes aynı oluyor. Ve orada müthiş bir bilgi kaybı oluyor aslında. Feminist olunca o geleneksel bilgileri farklı bir şekilde yeniden edindim, daha tarihselleşmiş bir şekilde. Erkek, doğasından ötürü bunu böyle yapmaz ama egemen konumundan ötürü yapar. Ve aslında o kız, bütün geleneksel düşüncesine, bütün tutuculuğuna rağmen, o bilgiye sahip bir kız. O kız erkek idare etmesini bilir. Çünkü güç dengesinin farkındadır. İşte o bilgiden yoksun olunca feminist oluyorsun. Kişisel olarak ucu sana dokunuyor, yaşamak zorunda olduklarına şaşırıyorsun, bunlar benim başıma nasıl gelir diye düşündükten sonra feminist oluyorsun. Ama o şaşkınlığı duymak için, o egemen, genelgeçer bilgileri unutman lazım. Ve solculuk unutmayı getiriyor zaten. Bir illüzyon getiriyor. İnsanları yüceltiyorsun, müthiş değerler, müthiş ahlaki değerler falan konduruyorsun. Ama sonra bakıyorsun ki, öyle değil olay. Bunu farkedince yeniden, aslında ninelerimizin, anneannelerimizin çok iyi bildiği bilgilerle bağ kuruyorsun: "erkek egemendir".

M.A - Ama anneler ve nineler bu bilgiyle feminist olmuyorlar...

S.O - Onlar idare etmeyi biliyorlar. Yani onlar, niye idare etmeli diye bir soru sormuyorlar. Biz solcu olunca, entellektüel olunca, neden idare edelim, eşit değil miyiz diye bir yere geldik.

M.A - Burda da hassas bir denge var. Geleneksel bilgiyi kaybetmek istemiyorsun, ama kadınların idare etmesini de istemiyorsun...

S.O - Geleneksel bilgiyi kendi kurtuluşum için kullanmak istiyorum. Kadın hareketi içinde gördüğüm, beni çok rahatsız eden bir şey var. Geleneksel bilgilere tamamen karşı çıkmak. Solcu olunca ev kadınlığı, erkekleri idare etmek, onlarla yaşamak gibi şeyleri hep aşağılamaya

başlıyoruz. Yani, beş kadın yanyana gelse ya dedikodu yapar, ya yemek tarifi verir, ya çocuğundan bahseder. İşte solcuyken, bütün bunlar hep küçümsenir, çünkü bunların dünyayla ilişkisi yok sanılır. Biz de dünyayı değiştirmek istiyoruz ya... Müthiş bir şekilde sıradan kadına düşmanlık var. Bu da azınlık psikolojisi. Hemcinslerini sevmeme, kendini onlardan ayırmak, ben onlar gibi değilim, demek. Ben feminist olunca, sıradan kadına düşmanlık kalktı. Bu sıradan kadına düşmanlıkta gene Yahudilikle benzer bir şey buluyorum. Bütün baskı altında tutulan cemaatler hem birlikteliği savunurlar ve sürdürmek isterler, hem de inanılmaz bir şekilde kendilerini sevmezler, ya da kendileriyle alay ederler. Türkiye'dekiler alay da etmezler de, kınarlar, dedikodusunu yaparlar, küçümserler. Solcu kadınlarda çok yaygın bir kadın düşmanlığı, evli kadın düşmanlığı var. Sadece başkaldıranlar, sadece kahramanlar istiyorlar. Mecbur mu kadınlar kahraman olmaya? Zincir kırmak kolay mı?

M.A - Ama sıradan kadın dediğin kadınların, o şekilde yaşamayı öğrenmeleri bir şey pahasına oluyor.

S.O - Özgürlük pahasına... Hayatta kalmayı böyle beceriyorlar.

M.A - Ayrıca bir üslup, çeşitli taktikler, bir yaşama tarzı geliştiriyorlar. Bu da her zaman çok cazip bir tarz değil.

S.O - Tabii değil. Ama tek seçimleri o. Bunu anlamak lazım. Bu düşünülmüyor. Kadınlar erkeklere hoş görünmek için gayret sarfediyorlarsa, tek seçimleri bu olduğundandır diye düşünüyorum. Tek seçimi bu olmadığı halde bunu yapanlar, belki tembellikten yapıyorlar. Bir erkek tembel olunca bohem oluyor. Bir kadın tembel olunca, ev kadını kalıyor. Bence bu çok haksızlık.

M.A - Benim söylediğim daha aşırı örnekler. Erkek değerlerini çok içselleştirip, bir ahlaki yargılamayı çok acımasız bir şekilde güce dönüştüren kadınlar da var. Benim komşu kadınla ilişkim böyle birşey.

S.O - Tabii canım, neler yapıyorlar. Yani o kadınlardan nefret edilebilir, sevilmeyebilir ama küçük görmek başka birşey. Somut bir kadını sevmemene birşey demem. Ama genelde kadınları sevmemeye çok karşıyım.

M.A - Bu sıradan kadınlar feminizm ile nasıl bir ilişki kuruyorlar?

S.O - Bir kere feminizmden korkuyorlar.

M.A - Dayağa karşı yürüyüşte ilk kez gelen kadınlar da vardı, değil mi?

S.O - Çiçekçi geldi biliyor musun? Çiçek almak için durduk. Nereye gidiyorsunuz diye sordu. Sonra ben de geliyorum, dedi. Böyle kadınlar da vardı.

M.A - Ama bu sürekli bir ilişkiye dönüşmüyor...

S.O - Dönüşmüyor tabii. Bizim bütün zaafımız orada. Yani, biz dikkati çekmeyi başardık, meşrulaşmayı da becerdik, yürüyüşte bin kişiyi de topladık, şenlikte de bin kişi vardı, ama o ilişkilerden kaçta kaçı sürekli oluyor....

M.A - Diğer azınlık gruplarıyla bir ittifaka girmeli mi sence feminizm? Eşcinsellerle mesela....

S.O - Dirsek teması gerekiyor ama ben özellikle bunu aramadım.

M.A - Problemleri aynı görmüyorsun galiba...

S.O - Cinsiyetçi toplum, çevreyi kirleten sanayileşme, bunlar benim de ilgilendiğim, taraf olduğum meseleler. Benim dışımda şeyler değil. Ya da işkence, insan hakları... Bunlar benim için önemli. Sen daha kurumsal olarak mı sordun?

M.A - Evet, mesela 68'de bu doğal bir ittifaktı. Öğrenci hareketi, eşcinsel hareket, kadın hareketi arasında bir ittifak vardı. Çünkü onlar o güne kadar dışarda kalmış, hatta muhalefetin de dışında kalmış hareketlerdi. Güçlerin birleştirilmesi gibi birşeydi bu herhalde. Belki de çok 68'e özgüydü.

S.O - Ama ortak bir kökenden geliyorlar, sol hareketin içinden. Burada öyle değil, burada ayrı ayrı ortaya çıkan oluşumlar var.

M.A - Eşcinsel hareket ile cinsiyetçi ideolojiye karşı olmak gibi bir bağlantı olabilir.

S.O - Tabii ama başka erkekler de var. Bu benim için anlamlı birşey. Oysa yoklar ortada. Ayrımcılığa karşı dilekçe sırasında, erkekler oturup kendi aralarında dilekçe yazdılar ama onun arkası gelmedi. Cinsiyetçiliğe karşı olmak, erkekleri birarada tutan sürekli bir mesele olmadı.

M.A - Sence erkekler feminist olabilir mi?

S.O - Bence erkekler anti-maşist olabilirler, kendi kendilerinden memnun olmayabilirler. Ama henüz ben bunun işaretlerini görmedim.

M.A - Kendilerine feminist diyen erkekler var ama...

S.O - Almanya'da bir feminist parti vardı, hâlâ var mı bilmiyorum. Partinin adı "Der Feminist" idi. "Der" erkek kelimeler için kullanılır. Ve o partiye kadınlar da, erkekler de girebiliyorlardı. Ama ben feminist olmak için kadın olmak gerektiğini düşünüyorum. Mesela transseksüel kadınların feminist olmaları beni çok ilgilendirmiyor, çünkü onlar en azından cinsiyetlerini seçtiler. Kadının hiç seçim şansı yok. Onlar cinsel bir seçim yapıyorlar, kadınlar hiçbir seçim yapmıyorlar. İttifak olabilir, niye olmasın. Cinsiyetçiliğe karşı farklı yerlerden karşı çıkan insanlar. Ama beni asıl ilgilendiren, eşcinsel olmayan, travesti olmayan erkeklerin cin-

siyetçiliğe karşı sürekliliği olan bir düşünme grubu, bir yayın organı kurmaları. O zaman kadın-erkek meselesini gözden geçirebilirim.

(Gülüşmeler)

M.A - Peki kadın olmak, azınlık olmak dedin. Ama öte yandan da kadın hareketi, feminist hareket demiyorum da, kadın hareketi çok popülerleşme potansiyeli taşıyan bir hareket...

S.O - Şimdilik feminist yönüyle değil. Yani, bütün kadınları boş tencere için biraraya gertirebilirsin, hapisanedeki tutuklular için biraraya getirebilirsin, bunların hepsi kadın hareketleridir. Ama amacı kendilerini, ezilen grup olarak kadınları kurtarmak olan hareketler değildir. Onun için azınlık bilinci ayrı birşey. Kadınlık durumunun bilincinde olmak, bir azınlık bilinci getiriyor. Mesela dernekte bir arkadaş, şimdi ben Yahudiliği yaşıyorum, dedi bana, feministleştikçe yani...

M.A - Yahudi mi?

S.O - Hayır, değil. Yahudilik birşeyin simgesi oldu, ezilmenin, atılmanın filan. Bugün Avrupa'daki Türkler Yahudilerin 30'larda yaşadıklarını yaşıyorlar, aynı ırkçılığı, aynı dışlanmışlığı yaşıyorlar. Kadınlar da öyle, kadınlara karşı inanılmaz bir düşmanlık var.

M.A - Sen de bir feminist olarak çevrende böyle bir düşmanlık hissediyor musun?

S.O - Kimi zaman evet. Ama daha çok feministlerle birlikteyim şimdi. Eskiden çok yaşadım, kendi mahallemden sürüldüm, ev bulamadım, ev tuttum, tuttuğum evden atıldım. Şimdi artık bu sorunları pek yaşamıyorum. Şimdi parasızlığın sıkıntısını yaşıyorum. 'Normal' bir insan oldum. Herkes gibi oldum. Herkes gibi olup Yahudi ve feminist olmak da mümkün...

Oksident
Yahudilik, Hıristiyanlık ve Batı Araştırmaları Dergisi
Journal for the Study on Judaism, Christianity and the West in Turkey

Evanjelik Hareketin ABD Siyaset Kurumundan Dinî Talepleri Üzerine Bir İnceleme

An Investigation on the Religious Demands of the Evangelical Movement from the US Political Institution

Hakan Yılmaz
Öğr.Gör.Dr, Selçuk Üniversitesi Kadınhanı Faik İçil Meslek Yüksekokulu
hakany@selcuk.edu.tr & https://orcid.org/0000-0002-2308-023X

Makale Türü Article Type	Araştırma Makalesi Research Article
Geliş Tarihi Date Received	13.05.2020
Kabul Tarihi Date Accepted	18.06.2020
Yayın Tarihi Date Published	30.06.2020
Atıf Citation	Hakan Yılmaz. "Evanjelik Hareketin ABD Siyaset Kurumundan Dinî Talepleri Üzerine Bir İnceleme". *Oksident* 2/1 (2020): 27-58.
İntihal Plagiarism	Bu makale, *Turnitin* yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned by *Turnitin* and no plagiarism detected.
Doi	https://doi.org/10.5281/zenodo.3908651

Öz

Evanjelik hareket veya Evanjelikalizm 20. yüzyılda, özellikle de son çeyreğinde Amerika Birleşik Devletleri'nin siyasi, dinî, sosyal ve kültürel hayatında ön plana çıkmıştır. Evanjelikler, devletin çıkarttığı bazı kanunları kendi dinî yaşantılarına doğrudan bir müdahale olarak görüp örgütlenerek siyaset sahnesine girmişlerdir. Hıristiyan Sağ (Christian Right) çatısı altında birbirinden farklı amaçlara sahip birçok Evanjelik örgüt bulunmaktadır. 1976 başkanlık seçimlerinden bu yana Hıristiyan Sağ siyasilere taleplerini iletmeye ve lobi faaliyetlerine devam etmektedir. Bu tarihten sonra Evanjelik hareketin siyasete olan etkisi artarak devam etmiştir. Hıristiyan Sağ hareketinin etrafında toplandığı birçok konu vardır. Bunların başlıcaları: kürtaj karşıtlığı, eşcinsellik haklarına karşıtlık, İsrail yandaşlığı, devlet okullarında Hıristiyanlıkla ilgili talepler ve evrim karşıtlığıdır. Bu çalışmamızın amacı yapısını çoğunlukla Evanjeliklerin oluşturduğu Hıristiyan Sağ'ın siyaset kurumundan dinî taleplerinin ortaya konulması ve incelenmesidir. Bu yapılırken ilk önce Evanjelikalizm kavramı açıklanacak daha sonra Evanjelik hareketin tarihsel arka planı verilecektir. Evanjeliklerin siyasete giriş nedenleri açıklanarak dinî talepler nedenleriyle ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Dinler Tarihi, Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Evanjelik Hareket, Hıristiyan Sağ, Dinî Talepler.*

Abstract

Evangelical movement or Evangelicalism was at the forefront of the political, religious, social, and cultural life of the United States in the 20th century, especially in the last quarter. After seeing some laws issued by the state as a direct intervention in their religious life, the evangelicals organized and entered the political scene. There are many evangelical organizations with different purposes under the Christian Right. The Christian Right has continued to convey its demands to politicians and conducts lobby activities since the 1976 presidential elections. After this date, the influence of the Evangelical movement on politics has continued increasingly. There are many issues on which the Christian Right Movement has concentrated. The main ones are anti-abortion, anti-homosexuality rights, Israeli support, demands for Christianity in public schools, and anti-evolution. This study aims to reveal and examine the religious demands of the Christian Right from the political institution, which is mostly formed by the Evangelicals. While doing this, it explains the concept of Evangelicalism first, and then gives the historical background of the evangelical movement. It also reveals the reasons for evangelicals entering politics and their religious demands from politicians.

Keywords: *History of Religions, United States of America (USA), Evangelical Movement, Christian Right, Religious Demands.*

Özet

Evanjelikalizm, çeşitli Protestan grupları tanımlamak için kullanılan bir çatı kavramdır. İngilizce konuşulan bölgelerde bu terim 18. ve 19. yüzyıl başlarında Kuzey Atlantik Anglo-Amerikan dünyasında meydana gelen bir dizi dinî canlanma hareketinin sonucu olarak ortaya çıkan dinî grupları ve dindarlaşma hareketini tanımlamak için kullanılmıştır. Amerika'da neredeyse her Protestan kilisenin Evanjelik bir kanadı vardır.

Evanjelikalizm ve Evanjelizm kelimeleri iyi haberi yaymak ve misyonerlik faaliyetleri anlamına gelen "evangel"den türetilmiştir; "evanjelist" kelimesinin ilk anlamı da İncil'i yayan kimsedir.

Evanjelik hareketi oluşturan dinî grupların ortak temel özellikleri İngiliz tarihçi David Bebbington tarafından dört ana başlık altında incelenmiştir. Bunlar: Kutsal Kitap'ı tüm dinî otoritelerin üzerinde kabul etmek olan *biblicism*, İsa'nın tüm insanlığın kurtuluşu için çarmıhta kurban edilmesini ifade eden *crucicentrism*, günahkâr bir insanın Tanrı'ya doğru doğaüstü dönüşü veya döndürülüşü anlamında kullanılan *conversionism*, inancın kişinin hareketlerine yansıması ve başkalarının da değişimini sağlama çabası olan *activism* olarak tanımlanır.

Evanjelikalizmin kökleri Reform dönemine uzanmaktadır. Günümüz Evanjelik hareketinin köklerinin ise Avrupa'daki Puritanizm ve Pietizm hareketlerine gittiği söylenebilir. Bu hareketlerin uzantıları sonradan kendine daha rahat bir hareket alanı buldukları Amerika kıtasına gelmiş ve burada 18. yüzyılda Büyük Uyanış olarak adlandırılan dinî canlanma hareketleriyle Evanjelikalizm tarihinin temelleri atılmıştır.

1820 ve 1860 arasındaki dönemde dinsel bir canlanma hareketi olan İkinci Büyük Uyanış ile Evanjelikalizm yayılmasını sürdürmüştür. İç Savaş sonrası (1861-1865) dönemde modernist veya diğer bir adıyla liberal teoloji, Darwin'in evrim teorisi ve Kutsal Kitap'ın

Summary

Evangelicalism is an umbrella concept to describe a large number of Protestant groups. This term described religious groups in English-speaking regions that resulted from a series of religious revival movements in the North Atlantic Anglo-American world in the early 18th and early 19th centuries. Almost every Protestant church in America has an Evangelical wing.

The words Evangelicalism and Evangelism derived from "evangel", which refers to spreading the Good News, i.e., missionary activities; the word evangelist firstly describes a person who spreads the Gospel.

British historian David Bebbington examined the religious groups' standard theological features that make up the evangelical movement under four main headings. These are biblicism, accepting the Bible above all religious authorities; crucicentrism, which means the sacrifice of Jesus on the cross for the salvation of all humanity; conversionism used in the sense of a supernatural return of a sinful person to God, revival in a spiritual sense; activism, which is an attempt to express faith and change others.

The roots of evangelicalism date back to the Reform period. The roots of today's evangelical movement might be said to go to Puritanism and Pietism movements in Europe. Extensions of these movements later came to the American continent, where they found a more comfortable movement space. The foundations of the history of Evangelicalism were laid here with the religious revival movements called the Great Awakening in the 18th century.

Evangelicalism continued to spread with the Second Great Awakening, a religious revival movement between 1820 and 1860. After the Civil War (1861-1865), the evangelical movement weakened by influences such as modernist or, in other words, liberal theology, Darwin's theory of evolution

yüksek eleştirisi, Evanjelik hareketin zayıflamasına yol açmıştır. Bunun yanında ABD'ye Doğu Avrupa'dan gelen Katolikler ve Asya'dan gelen Asya dinlerine mensup kişilerin göç hareketi Amerika'daki genel Evanjelik yapıda değişmeye neden olmuştur.

1925'te, tam da Fundamentalist-Modernist tartışmasının alevlendiği sırada, Fundamentalistleri küçük düşüren bir gelişme yaşanmıştır. Scopes Davası olarak bilinen davada evrim teorisini derste okutan öğretmen eyalet yasalarına göre suçlu bulunmuş; ancak olayın medyada geniş yankı bulmasıyla Fundamentalistler halkın gözünde kötü bir izlenime sahip olmuştur. Bu olaydan sonra Evanjelikler toplum hayatından çekilmişlerdir. Fundamentalistlerin çoğu, kendi kiliselerini, okullarını, üniversitelerini ve süreli yayınlarını oluşturmuşlardır. 1925'ten sonra kendi kabuğuna çekilen Fundamentalistler, Scopes davasının kötü imajını silme çabasına girmişlerdir.

1930'lu ve 40'lı yıllarda Evanjelikler radyo programlarıyla halkı bilinçlendirmeye çalışmış, birçok yeni kilise ve dinî grup Evanjelik harekete katılmaya başlamıştır. II. Dünya Savaşı sonrasında Evanjelikler için yeni bir dönem başlamıştır. Billy Graham adındaki gezici bir vaizin uzak yerlere ulaşan faaliyetleri ve devam eden radyo programları, halkın bilinçlenmesini sağlamıştır. 1950'lerde, Billy Graham'ın faaliyetleri ile Evanjelikalizm tekrar kamusal alanda belirmeye başlamıştır.

1970'ten önce Evanjelikler ve Fundamentalistlerin çoğu siyasetle ilgilenmeme görüşünü benimsemişti. Bunun nedeni, siyasetin dünyevî bir uğraş olarak görülmesi ve bu dünyevî uğraşın kendilerini Evanjelizasyon ve misyondan alıkoyacağı düşüncesidir. Bununla birlikte, 1930'dan 1970'e kadar az sayıdaki Fundamentalist siyasetle ilgilenmiş ve bu kesim Eski Hıristiyan Sağ olarak anılmış, siyasette aşırı ucu temsil etmiştir.

1920'lerde Fundamentalistler, okullarda evrim teorisinin öğretilmesine karşı çıkarak bunun müfredattan çıkartılması ve yerine Eski Ahit'te geçen

and the biblical critique of the Bible. Besides, the migration movement of Catholics from Eastern Europe to the USA and Asian religions from Asia caused a change in the general Evangelical structure in America.

In 1925, just as the Fundamentalist-modernist debate flared, there was a development that humiliated the Fundamentalists. In the trial known as the Scopes Case, the teacher who taught the theory of evolution in class was found guilty according to state laws, but the Fundamentalists had a lousy trail in the eyes of the public as the media sparked the event. After this event, evangelicals withdrew from social life. Most fundamentalists have created their churches, schools, universities, and periodicals. Fundamentalists, who retreated to their shell after 1925, attempted to erase the bad image of the Scopes case.

In the 1930s and 40s, evangelicals tried to raise the awareness of the people with radio programs, many new churches and groups started to join the evangelical movement. A new era started for the evangelicals after the Second World War. The activities of a traveling preacher named Billy Graham reaching distant places and the ongoing radio programs led to public awareness. In the 1950s, with the activities of Billy Graham, Evangelicalism again began appearing in the public sphere.

Before 1970, most of the Evangelicals and Fundamentalists adopted the view that they were not interested in politics just because they saw politics as a worldly pursuit and feared this worldly pursuit would keep them from evangelization and mission. However, from 1930 to 1970, a couple of fundamentalists were interested in politics, and they were referred to as the Old Christian Right, representing the extreme in politics.

In the 1920s, Fundamentalists challenged the teaching of the theory of evolution in schools, removing it from the curriculum and replacing the Creation section in the Old Testament.

Yaratılış bölümünün konulması için çaba harcamışlardır. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Fundamentalistler komünizm karşıtı siyasi örgütler kurmuşlardır. Antikomünizm, Fundamentalistler için doğal bir toparlanma meselesi olarak görülmüştür.

1976 seçimlerinden önce meydana gelen bazı gelişmeler muhafazakâr seçmenlerin bir araya gelmelerine yol açmış, deyim yerindeyse uyuyan devi uyandırmıştır. İlk olarak, 1972'de Amerikan Kongresi'nden geçen Eşit Haklar Beyannamesi bazı eyaletlerde kadının geleneksel rolünün devam etmesi gerektiğini savunan kadınlar tarafından karşıt kampanyanın oluşmasına neden olmuştur. İkinci olarak, 22 Ocak 1973'te Amerikan Yüksek Mahkemesi, kürtajı tüm ABD'de yasallaştırmıştır. Üçüncü konu ise sadece beyaz öğrencilerden oluşan özel dinî okulların vergiden muaf durumlarının devlet tarafından kaldırılmasıdır. Evanjelikler, bunu kendi dinî görüşleri doğrultusunda yaşamlarını devam ettirme haklarına bir saldırı olarak algılamıştır. Bunun sonucu olarak Evanjelikler siyasilere dinî taleplerini kabul ettirmek için sivil toplum örgütleri kurmuşlardır. Bu anlamda Hıristiyan Sağ, 1970'lerden bu yana kişi ve örgütlerin siyasi olarak muhafazakâr taleplerini duyurmak için bir araya gelmesiyle ortaya çıkmıştır. Hıristiyan Sağ, siyasi, kültürel ve adli meselelerde etkili olma çabasında olan Evanjeliklerin siyasi hareketi olarak da bilinmektedir.

1980 seçimleri Hıristiyan Sağ hareketinin siyasete hızla girmesine sahne olmuştur. Basın yayın organlarını da kullanan bu hareket zamanla milyonlara ulaşmıştır. Bunun yanında radyo ve televizyon reklam geliriyle güçlü bir yapıya sahip olmuştur. Muhafazakâr kesimi kendi amaçlarına göre harekete geçirmek için çok para harcayarak ve elindeki medya gücünü kullanarak Cumhuriyetçi Parti için sadık bir oy deposu olmuşlardır. Hıristiyan Sağ, Evanjelik seçmeni Cumhuriyetçilerin yanına çekmiştir.

Hıristiyan Sağ, büyük ölçüde iyi örgütlenmiş, iyi finanse edilmiş, net ve

Fundamentalists established anti-communist political organizations after World War II. Fundamentalists saw anticommunism as a natural recovery issue.

Before the 1976 elections, some developments led to the gathering of conservative voters, and so to speak, aroused the sleeping giant. First, the Equal Rights Statement, which passed through the American Congress in 1972, led to the formation of a counter-campaign by women who argued that women's traditional role should continue in some states. Secondly, on January 22, 1973, the American Supreme Court legalized abortion throughout the United States. The third issue is the state elimination of the tax-exempt status of private religious schools, which are composed of only white students, separated by race. The evangelicals perceived it as an attack on their right to live their lives under their religious views. As a result, evangelicals formed non-governmental organizations to make politicians accept their demands. In this sense, Christian Right has emerged since the 1970s when individuals and organizations have come together to announce conservative political demands. It is also known as the political movement of the Evangelicals, who are trying to be effective in political, cultural, and judicial matters.

The 1980 elections witnessed the Christian Right movement's rapid entry into politics. This movement, which also uses media organs, has reached millions over time. Also, it has a robust structure with radio and television advertising revenue. They have become a loyal vote store for the Republican Party, spending much money and using the media power it has in hand to mobilize the conservative segment for its purposes. The Christian Right ensured that the Evangelical voters supported the Republicans.

Christian Right are all groups that are largely well-organized, well-financed, with a clear and limited set of

sınırlı bir dizi siyasi amacı olan ve bunu Cumhuriyetçi parti aracılığı ile gerçekleştirmeye çalışan grupların tümüdür. Dinin siyasete girmesinde en büyük etken Hıristiyan Sağ'ı olmuştur. Hıristiyan Sağ'ının önde gelen isimleri örgütün Cumhuriyetçi Parti içinde söz sahibi olmasını sağlamıştır. 1976'dan bu yana Hıristiyan Sağ, tüm ülkeyi etkileyen bir grup haline gelmiştir. Hıristiyan Sağ'ın liderleri, hareketin savunduğu birçok konu olmasına rağmen "aile yanlısı" bir oluşum olduğu görüşündedirler. Örgüt, farklı mezhep ve gelenekten birçok Hıristiyanı bünyesinde barındırmaktadır. Hıristiyan Sağ çoğunluğunu Evanjeliklerin oluşturduğu örgütler, politikacılar, aktivistler ve destekçilerin yanı sıra; kürtaj, ötenazi, kök hücre araştırması, eşcinsellik, eşcinsel evlilik, cinsel serbestlik, laiklik, evrim ve İslam karşıtlığı; İsrail yandaşlığı, devlet okullarında din özgürlüğü savunucusu kişilerin bir araya gelmesi ile oluşmuş siyasi bir yapıyı temsil etmektedir. Hıristiyan Sağ'ın taleplerine bakıldığında bu talepleri dinî inançlarının şekillendirdiği görülmektedir. Devletin bazı yasalarla kendi değerlerine saldırdığını düşünen bu yapı, devletin Hıristiyanlık esaslarına göre şekillendirilmesi gerektiğini savunarak siyasilerden bu doğrultuda talepte bulunmaktadırlar. Her talepte dinî referansları olan Kutsal Kitap'ın etkisini görmek mümkündür. Evanjelikler ABD'nin Tanrı'nın gölgesinde bir ülke olduğuna inanmakta ve Kutsal Kitap'ın çıkarılacak kanunlarda referans olarak alınmasını istemektedirler.

political goals, and are trying to achieve them through the Republican party. The Christian Right was the most significant factor in religion's entry into politics. Leading names of the movement made Christian Right important actor in the Republican Party. Since 1976, Christian Right has become a group that affects the whole country. According to the Christian Right Leaders, although there are many issues that the movement advocates, they think it is a "pro-family" formation. It contains many Christians from different denominations and traditions. It represents a political structure in which organizations, politicians, activists, and supporters, usually composed of evangelicals, have been formed by abortion, euthanasia, stem cell research, homosexuality, homosexual marriage, sexual freedom, anti-secularism, pro-Israel, freedom of religion in public schools, anti-evolution, anti-Islam. When one examines the demands of the Christian Right, he or she sees that their religious beliefs shape these demands. Considering that the state attacked their values with some laws, this structure demands politicians in this direction by defending the need to shape the state according to Christian principles. It is possible to see the effect of the Bible, which has religious references in every request. They believe that the USA is a "Nation under God" and that the Bible should be the reference in the laws to be passed.

Giriş*

‘Evanjelik’ kelimesi, İngilizcesi ‘evangel’ olan Yunanca kaynaklı ‘euangelon’dan gelmektedir. *Euangelon*, ‘iyi haber, müjde’ bizim anladığımız şekliyle Hıristiyanların kutsal kitabı olan ‘İncil’ anlamlarını içermektedir.[1] Yeni Ahit yazarları *euangelon* kelimesini insanların kurtuluşu için Tanrı’nın oğlu kabul ettikleri İsa’nın yeryüzüne gönderilmesini ifade eden iyi haber veya müjde olarak kullanmışlardır. Kelime İngilizceye çevrilirken eski İngilizcede “iyi haber”, “müjde” anlamındaki *gospel* kullanılmıştır.[2]

Evanjelik veya Evanjelikalizm kelimeleri çok sayıda çeşitli Protestan grubu tanımlamak için kullanılan geniş kapsamlı bir çatı kavramıdır. İngilizce konuşulan bölgelerde bu terim 18. ve 19. yüzyıl başlarında Kuzey Atlantik Anglo-Amerikan dünyasında meydana gelen bir dizi dinî canlanma hareketinin sonucu olarak ortaya çıkan dinî grupları ve dindarlaşma hareketini tanımlamak için kullanılmıştır.[3]

Evanjelik hareketi oluşturan dinî grupların ortak temel özellikleri İngiliz tarihçi David Bebbington tarafından dört ana başlık altında incelenmiştir. Bunlar: Kutsal Kitap’ı tüm dinî otoritelerin üzerinde kabul etmek olan *biblicism*, İsa’nın tüm insanlığın kurtuluşu için çarmıhta kurban edilmesini ifade eden *crucicentrism*, günahkâr bir insanın Tanrıya doğru doğaüstü dönüşü veya döndürülüşü anlamında kullanılan *conversionism*, inancın kişinin hareketlerine yansıması ve başkalarının da değişimini sağlama çabası olan *activism* olarak tanımlanır.[4]

1) Evanjelik Hareketin Tarihi Süreci

Evanjelikalizmin kökleri Reform Dönemi’ne uzanmaktadır. Kutsal Kitap’ın tek otorite olarak tanınması, İsa’ya iman ile kurtuluşa erme ve çarmıh gibi unsurların reform öncülerinden İngiltere’de John Wycliff’te ve Almanya’da John Huss’ta var olduğu görülmektedir. Reform Dönemi’ne yaklaşıldığında Evanjelikalizmin Kutsal Kitap, İsa ve çarmıh vurgularının kaynağı olan “sadece İsa, sadece inayet, sadece iman ve sadece Kutsal Kitap” ilkeleri görülebilir.

---

* Bu makale 2019 yılında kabul edilen “Amerika’da Evanjelik Hareket: Dini ve Siyasi Yansımaları” adlı doktora tezinden üretilmiştir

1 *Oxford Living Dictionaries*, “evangel”, erişim: 16.12.2018, https://en.oxforddictionaries.com/definition/evangel.

2 Mark Noll, “What is Evangelical?”, *The Oxford Handbook of Evangelical Theology*, ed. Gerald R. McDermott (New York: Oxford University Press, 2010), 20.

3 Ali İsra Güngör, *Evanjelikler* (İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2016), 20.

4 David William Bebbington, *Evangelicalism in Modern Britain: A History from the 1730s to the 1980s* (Londra: Routledge, 2003), 2.

Reformu takip eden asırlarda doktrinler, bu fikirlerin mirasçıları tarafından detaylandırılmış ve Kutsal Kitap'ın yanılmazlığına kuvvetli vurgu yapan Luther Ortodoksisi gelişmiştir. Luther Ortodoksisi'nde manevî tatminsizlik, dinî coşkudan yoksunluk ve manevî deneyim eksikliği Philip Jacop Spener ve August Herman Franke gibi Alman Luthercileri'nin 17. yüzyılda Pietizm denilen yeni bir harekete başlamalarına neden olmuştur. [5] Bunların takipçilerinden Kont Zinzendorf'un cemaatı olan Morivanlar, Anglikan rahip John Wesley'in Metodist hareketine ilham vermiştir.[6]

18. yüzyıl ortalarında John ve Charles Wesley kardeşler ve George Whitefield, Britanya Canlanmacılığı'nın önderleri ve Metodizm'in kurucuları olmuşlardır. George Whitefield'in kolonileri bir baştan diğerine gezerek yaptığı etkili vaazlar, dinî canlanmanın Amerikan Kolonileri'nde yayılmasını sağlamış, Jonathan Edwards'ın katkılarıyla 1730-1750 arasında Büyük Uyanış olarak anılan dinî faaliyetler gerçekleşmiştir. [7]

1775-1800 arası dönem Amerika'da dinî bilincin yayılması bakımından bir gerileme zamanı olarak bilinmektedir. Bu dönem, Amerikan Bağımsızlık Savaşı ve Aydınlanma Deizmi nedeniyle, dinî canlanmanın ve Protestanlığın zayıflamasına sahne olmuştur.[8] Büyük Britanya'ya karşı yapılan Bağımsızlık Savaşı esnasında kiliselerin zarar görmesi ve cemaatin toplanamaması nedeniyle insanlar kiliseden uzaklaşmışlardır. Savaş nedeniyle insanların kiliselerini ve din adamlarını geride bırakıp batıya göç etmesi de dinî hayatta gerilemeye neden olan bir diğer husustur.[9]

1820 ve 1860 arasındaki dönemde meydana gelen dinî canlanma hareketi olan İkinci Büyük Uyanış'ın en önde gelen lideri Charles Grandison Finney'dir. 1820'lerin başında özellikle Finney tarafından yönetilen Yeniden Canlanma hareketi ile Evanjelikalizm yayılmasını sürdürmüştür. Finney, 1820'lerin başında Amerika'nın büyük kentlerinde misyonerlik yapmaya başlamış, Evanjelikalizmin sınır bölgelerinden

---

5 W. Kent Gilbert, *Commitment to Unity: A History of the Lutheran Church in America* (Philedelphia: Augsburg Fortress Publishing, 1988), 65.

6 Osman Murat Deniz, "Pietizm: Kökenleri, Temel Özellikleri ve Gelişimi", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12 (2018), 96.

7 George M. Marsden, *Jonathan Edwards: A Life* (New Haven: Yale University Press, 2003), 64–65.

8 Barry Hankins, *The Second Great Awakening and Transcendentalists* (Westport: Greenwood Press, 2004), 1.

9 Hankins, *The Second Great Awakening and Transcendentalists*, 2.

şehirlere taşınmasını ve Amerikan kültürünün bir parçası haline getirilmesini sağlamıştır.[10]

19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak, ana damar Protestan kiliseleri içinde tartışmalara yol açan ve Amerikan Evanjelikalizmi'ne ciddî biçimde meydan okuyan yeni bir teoloji yaklaşımı olan Modernist Teoloji veya diğer adıyla Liberal Teoloji gelişmiştir.[11] Bunun yanında Darwin'in evrim teorisi, teolojik modernistlerin etkilendiği başka bir konu olarak ortaya çıkmıştır. Darwin'in biyolojik gelişmeyi doğal süreçlerle açıklaması gibi, tarih ve toplum da aynı şekilde yorumlanmaya başlanmıştır. Dini, evrimle açıklayan bu görüşe göre Hıristiyanlık'ın da her şey gibi zamanla evrim geçirerek geliştiği ifade edilmiştir.[12] Modern edebî eleştiriyi veya yüksek eleştiriyi kullanmak, modernizmin üzerinde durduğu başka bir konudur. Modernist İncil uzmanları, kutsal metinlere de diğer tarihî metinlere yaklaştıkları gibi orijinal dillerinde (İbranice ve Yunanca) incelemişlerdir. Yüksek Eleştiri'yi savunan modernist teologlar İncil içindeki çeşitli kitapların tarihçesi, yazarları, bahsedilen olayların tarihçesi ve hatta bazı olayların gerçekleşip gerçekleşmediğinin araştırılması gerektiğini savunmuşlardır.[13] Evanjeliklerin çoğu yüksek eleştiriyi, Kutsal Kitap otoritesine doğrudan bir meydan okuma olarak görmüşlerdir.[14] Modernist teolojiye karşı olan Evanjelikler, ana damar kiliselerden ayrılarak kendilerini Fundamentalist olarak adlandırmaya başlamışlardır.[15] Yukarıdaki bu gelişmeler Evanjelik hareketin zayıflamasına yol açmıştır. Bunun yanında Doğu Avrupa'dan Katoliklerin ve Asya'dan Asya dinlerine mensup kişilerin göç hareketi Amerika'daki genel dinî yapıda değişmeye neden olmuştur.

1925'te, tam da Fundamentalist-Modernist tartışmasının alevlendiği sırada, Fundamentalistleri küçük düşüren bir gelişme yaşanmıştır. *Scopes Davası* olarak bilinen davada evrim teorisini derste okutan bir öğretmen eyalet yasalarına göre suçlu bulunmuş, olayın medya tarafından köpürtülmesiyle Fundamentalistler halkın gözünde kaba, cahil ve taşralı

---

10 Gary David Stratton & James L. Gorman, "Second Great Awakening (1800-1830s)", *Encyclopedia of Christianity in the United States*, ed. George Thomas Kurian & Mark A. Lamport (Lanham: Rowman & Littlefield, 2016), 5: 2056-2059.

11 Gary Dorrien, "The Crisis and Necessity of Liberal Theology", *American Journal of Theology & Philosophy*, 30/1 (2009): 5.

12 George M. Marsden, *Understanding Fundamentalism and Evangelicalism* (Grand Rapids: Eerdmans, 1991), 34.

13 Mark Hulsether, *Religion Culture and Politics in the Twentieth-Century United States* (Edinburgh:Edinburgh University Press, 2007), 128.

14 Mark Noll, *Between Faith and Criticism: Evangelicals, Scholarship, and the Bible in America* (Grand Rapids, Baker Book House, 1986), 11.

15 Dorrien, "The Crisis and Necessity of Liberal Theology", 4.

izlenime sahip olmuştur. Bu olaydan sonra Fundamentalistler toplumsal hayattan çekilmişlerdir.[16] 1920'lerin ve 1930'ların Fundamentalist-Modernist tartışmaları sonucunda, Fundamentalistler ana damar Protestan kiliselerinin kontrolünü kaybetmişler ve kendilerini bu kiliselerden ve kültürel kurumlardan soyutlayarak neredeyse görünmez olmuşlardır. Ana damar dinî grupları bırakan Fundamentalistlerin çoğu kendi kiliselerini, okullarını, üniversitelerini ve süreli yayınlarını oluşturmuşlardır.[17]

1925'ten sonra kendi kabuğuna çekilen Fundamentalistler, *Scopes Davası*'nın kötü imajını silme çabasına girmişlerdir. 1930'lu ve 40'lı yıllarda Evanjelikler radyo programlarıyla halkı bilinçlendirmeye çalışmış, birçok yeni kilise ve grup Evanjelik harekete katılmaya başlamıştır. Olumsuz bir halk imajına yol açan militanlık ve ayrılıkçılık, daha hoşgörülü ya da kavga etmek istemeyen Evanjelikler için bir sorun haline gelmiştir. Militan olmayan Evanjelikler daha barışçıl, işbirlikçi ve Hıristiyanlığa entelektüel açıdan saygın bir yaklaşımda olsalar bile genellikle Fundamentalistlerle aynı kefeye konulmuştur. İşte bu olumsuz izlenim Neo-evanjelikalizm olarak bilinen hareketin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Neo-evanjelikler; ayrılıkçı olmayan, kurtuluş müjdesini vurgulayan, bunun yanında inancın temellerine vurgu yapmayı da elinde tutmak isteyen bir oluşum olarak ortaya çıkmıştır.[18]

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Evanjelikler için yeni bir dönem başlamıştır. Billy Graham adındaki gezici bir vaizin uzak yerlere ulaşan faaliyetleri ve devam eden radyo programları, halkın bilinçlenmesini sağlamıştır. 1950'lerde, Billy Graham'ın faaliyetleri ile Evanjelikalizm tekrar kamusal alanda belirmeye başlamış ve hareket olumsuz imajından hızlı bir şekilde sıyrılmayı başarmıştır. Graham, Neo-evanjeliklerin kültürel hareketinin lideri olarak, Harry Truman'dan George W. Bush'a kadar her dönemde danışman olarak görev almıştır.[19] Daha önce siyasete karışmayan Evanjelikler 1970'lerde aktif hale gelerek Jimmy Carter'dan Trump'a kadar ABD başkanlarının seçilmesinde etkili olmuşlardır. Yapılan araştırmalara göre ABD'de her dört kişiden biri Evanjeliktir. 62 milyon nüfusla Evanjelikler ABD'nin en kalabalık dinî grubu olma özelliğine

---

16 Hugh Heclo, *Christianity and American Democracy* (Massachusetts: Harvard University Press, 2007), 84.

17 Jon Butler v.dğr., *Religion in American Life: A Short History* (New York: Oxford University Press, 2008), 326.

18 Marsden, *Understanding Fundamentalism and Evangelicalism*, 66.

19 L. W. Dorsett, "William Franklin 'Billy' Graham", *Biographical Dictionary of Evangelicals*, ed. Timothy T. Larsen v.dğr., (Downers Grove, Illinois: InterVarsity Press, 2003), 259–262.

sahiptir.[20] Evanjeliklerin çoğunluğunun Cumhuriyetçi Parti'ye oy verdiği düşünülürse ellerinde büyük bir güç olduğunu söylemek yanlış olmaz.

2) Evanjeliklerin Siyasi Hayata Girişleri

1970'ten önce Evanjelikler ve Fundamentalistlerin çoğu siyasetle ilgilenmemişlerdir. Bunun nedeni, siyasetin dünyevî bir uğraş olarak görülmesi ve bu dünyevî uğraşın kendilerini Evanjelizasyon ve misyondan alıkoyacağı düşüncesidir. Kökleri 19. yüzyıla dayanan kilisenin manevîleştirilmesi fikrine göre kilise sadece manevî şeylerle ilgilenmelidir. Siyaset ise manevî konuların dışında görüldüğü için bu konuyla pek ilgilenilmemiştir. Ancak kölelik karşıtlığı, kumar ve alkolün yasaklanması gibi ahlakî konularda siyaset kurumu desteklenmiştir. Bununla birlikte 1930'dan 1970'e kadar Eski Hıristiyan Sağ olarak adlandırılan az sayıdaki Fundamentalist, siyasetle ilgilenmiş ve bu kesim siyasette aşırı ucu temsil etmiştir.[21]

1920'lerde Fundamentalistler, okullarda evrim teorisinin öğretilmesine karşı çıkarak bunun müfredattan çıkartılması ve yerine Eski Ahit'te geçen Yaratılış bölümünün konulması için çaba harcamışlardır. Eyalet düzeyinde örgütlenmiş birçok vaiz, ülkenin dört bir yanına giderek evrim karşıtı konuşmalar yapmıştır. Evrim karşıtı gruplar, evrim teorisinin okullarda öğretilmesinin yasaklanması için eyalet düzeyinde kanun çıkarmaya çalışmışlardır. Liderler, meclis üyelerini ikna etmeye çalışırken, diğer aktivistler kamuoyunu harekete geçirmek için mitingler düzenlemişlerdir. Bu çabalar Eski Hıristiyan Sağ'ın etkili çalışmalarından biri olarak tarihe geçmiştir.[22] *Scopes Davası*'nın mağlubiyeti ve içki yasağının 1933'te kalkmasının ardından, Fundamentalistlerin ve Evanjeliklerin siyaset sahnesinden çekildikleri gözlemlenmiştir. Bu dönemde Fundmentalistler, İlahiyat Okulları, kiliseler ve yeni örgütler kurarak eğitim faaliyetlerine ağırlık vermişlerdir.[23]

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyetler Birliği, Amerika Birleşik Devletleri'nin en büyük rakibi haline gelmiş, siyasetçiler komünizm tehlikesine karşı halkı uyarmaya hatta korkutmaya başlamıştır. Bu gelişme, ülkede komünizm karşıtı siyasi örgütlerin ortaya çıkmasına neden olmuş hatta bu örgütlerin bazıları Fundamentalistler tarafından kurulmuştur.

---

20 Pew Research Center, "*America's Changing Religious Landscape*", erişim: 25.04.2020, http://www.pewforum.org/2015/05/12/americas-changing-religious-landscape.

21 Barry Hankins, *American Evangelicals: A Contemporary History of A Mainstream Religious Movement* (Lanham: Rowman and Littlefield, 2008), 139.

22 Clyde Wilcox & Carin Robinson, *Onward Christian Soldiers? The Religious Right in American Politics* (Boulder: Westview Press, 2010), 37.

23 Wilcox & Robinson, *Onward Christian Soldiers*, 40.

Antikomünizm, Funadmentalistler için doğal bir birleşme meselesi olarak görülmüştür. Çünkü Fundamentalistlerin birçoğu, İncil'de öngörülen Mesih ve Deccal güçleri arasında İsrail'de yapılacak nihaî savaşta İsrail'i işgal edecek Deccal'in ordusunun Sovyetler Birliği olacağına inanmışlardır. 1920'lerde dünyada yeni bir güç olmaya başlayan Komünizm hakkındaki bu olumsuz düşünce ateizmden kaynaklanmıştır.[24] Komünizm karşıtı Fundamentalist gruplar radyo yayınlarını kullanarak ve gezici antikomünizm okulları kurarak "Kızıl Tehdit"e dikkat çekmişlerdir. Bunu yaparken çoğu zaman dinî bağlılıklarını ön plana çıkarmaktan kaçınarak lâik kesimden komünizm karşıtlarını da yanlarına çekmeye çalışmışlardır. Antikomünist gruplara katılanlar, komünistlerin önemli siyasi kurumlara sızdığına inandırılmışlardır. Fundamentalistlerin düzenlediği komünizm karşıtı çabalar asla geniş kitleleri cezbetmeyi başaramamıştır. Eski Hıristiyan Sağ yavaş yavaş yok olsa da hedef seçmen kitlesi olan muhafazakâr kesim; İlahiyat Okulları açmaya, Hıristiyan kitapevleri kurmaya, dergi ve gazete yayınlamaya devam etmiştir. Bunun yanında sayısı artan Hıristiyan radyo ve televizyon kanallarında yapılan yayınlarla, Evanjelik vaizler mesajlarını geniş kitlelere ulaştırmaya başlamışlardır.[25]

1960'lar ve 70'lerin başlarında devlet okullarında cinsel eğitim zorunlu tutulmuştur. Eski Hıristiyan Sağ içindeki birçok kişi okullarda devlet eliyle sürdürülen cinsel eğitime karşı çıkmış, bu eğitimin çocuklarına Hıristiyanlığa aykırı ahlâkı aşılamak için kasıtlı verildiğine inanmış ve bunu devlet desteği ile geleneksel ahlâk değerlerinin altının oyulması olarak görmüşlerdir. Bazı bölgelerde kadınlar, eğitim için kullanılan materyallerde eşcinselliğe ve evlilik dışı cinsel ilişki konularına dair herhangi bir karşıtlığın yer almaması nedeniyle okullarda cinsel eğitime karşı çıkmışlardır.[26] 1962 ve 1963'te ABD Yüksek Mahkemesi'nin kararıyla, devlet okullarında dua tertip edilmesinin yasaklanması ve cinsel eğitimin mecburi olması Hıristiyan muhafazakârlarca "*okuldan Tanrı'nın kapı dışarı edilmesi, yerine ise cinselliğin içeri alınması*" şeklinde yorumlanmıştır. Cinsel eğitim anlaşmazlığı muhafazakâr Hıristiyanların iddialarını bir araya getirme, güçlerini örgütleme, kendileri için hassas konuları dile getirme, kendi güçleri nispetinde nüfuzlarını kullanabilme yeteneklerini ortaya çıkartmıştır. Başka bir deyişle muhafazakârlar güçlerinin farkına varmaya başlamışlardır. Hıristiyan muhafazakârlar, cinsel eğitim etrafında kenetlenmeye başlarken Yeni Hıristiyan Sağ da gelişmeye devam etmiştir.

24 Wilcox & Robinson, *Onward Christian Soldiers*, 38-41.
25 Wilcox & Robinson, *Onward Christian Soldiers*, 41-42.
26 William Martin, *With God on Our Side: The Rise of the Religious Right in America* (New York: Broadway Books, 1996), 114.

1976 seçimlerinden önce meydana gelen bazı gelişmeler muhafazakâr seçmenlerin bir araya gelmelerini sağlamış, deyim yerindeyse uyuyan devi uyandırmıştır. İlk olarak, 1972'de Amerikan Kongresi'nden geçen Eşit Haklar Beyannamesi (Equal Rights Amendment) bazı eyaletlerde kadının geleneksel rolünün devam etmesi gerektiğini savunan kadınlar tarafından karşıt kampanyanın oluşmasına neden olmuştur. [27] İkinci olarak, 22 Ocak 1973'te Amerikan Yüksek Mahkemesi, kürtajı tüm ABD'de yasallaştırmıştır.[28] Üçüncü konu ise, sadece beyaz öğrencileri kabul eden, özel dinî okulların vergiden muaf durumlarının kaldırılmasına karşı verilen mücadeledir. Bu özel okulların çoğu devlet okullarının karma öğretimine karşı kurulmuşlardır. Ülkenin her yerinde açılan Hıristiyan okulları bazı yerlerde beyazların siyahlarla entegre edilmekten kaçmalarına imkân vermiştir. Bu okulların artmasının başka bir nedeni de dindar kesimin devlet okullarında verilen zorunlu cinsel eğitimden ve zorunlu müfredattan çocuklarını koruma isteğidir.[29] 1978'de Devlet Gelirler İdaresi ırk entegrasyonu standartlarına uymayan özel okulların vergi muafiyetini kaldırma girişiminde bulunmuştur.[30] Bu müdahale, okulları işleten kiliselerin tepkisine yol açmış; birçok yorumcu ve Evanjelik hareketin liderleri, bu kavgayı Hıristiyan Sağ'ı harekete geçiren şey olarak tanımlamışlardır.[31] Hıristiyanlar kürtajın serbest bırakılmasını, Eşit Haklar Beyannamesi'ni ve okullarda dua tertip edilmesinin yasaklanmasını kişisel olarak direnebilecekleri konular olarak görmüşlerdir. Yani genç kadınlara kürtajdan kaçınmalarını tavsiye edebilirler, kadın-erkek ayrımına dayanan görüşleri doğrultusunda ailelerini ve kiliselerini yönetebilirler, çocuklarını özel okullara göndererek toplu dua ettirme ve cinsel eğitim gibi konuları çözebilirlerdi. Ancak iş hükümetin bu okulları takibe almasına geldiğinde Evanjelikler, bunun kendi dinî görüşleri doğrultusunda yaşamlarını devam ettirme haklarına bir saldırı olarak algılamışlardır.[32] Bunun sonucu olarak Evanjelikler, siyasilere taleplerini kabul ettirmek için sivil toplum örgütleri kurmuşlardır. Bu anlamda Hıristiyan Sağ, 1970'lerden bu yana kişi ve örgütlerin siyasi olarak muhafazakâr taleplerini duyurmak için bir araya gelmesiyle ortaya çıkmıştır. Hıristiyan Sağ siyasi, kültürel ve adli

---

27 Carolyn B. Maloney, "Equal Rights Amendment", erişim: 25.04.2020, https://maloney.house.gov/issues/womens-issues/equal-rights-ammendment.

28 History, "Roe v. Wade", erişim: 25.04.2020, https://www.history.com/topics/womens-rights/roe-v-wade.

29 Hankins, *American Evangelicals*, 144.

30 Hankins, *American Evangelicals*, 143.

31 Dan Gilgoff, *The Jesus Machine: How James Dobson, Focus On The Family And Evangelical America Are Winning The Culture War* (New York: St Martin's Press, 2007), 79.

32 Hankins, *American Evangelicals*, 144.

meselelerde etkili olma çabasında olan Evanjeliklerin siyasi hareketi olarak da bilinmektedir.[33]

Tüm toplumsal hareketler gibi Hıristiyan Sağ da toplumsal örgütlerden, liderlerden, aktivistlerden ve üyelerden oluşmaktadır. Geniş bir seçmen potansiyeline sahip oldukları için siyasi çevrelerin dikkatini çekmeyi başarmışlardır. Hıristiyan Sağ'ın toplamda 50 milyon kemikleşmiş seçmen kitlesinin olduğu düşünülmektedir. Hareketin öncelikli amacı kirli ve yozlaşmış olarak gördükleri siyasetten kaçınan dindarları bu harekete dâhil etmektir. Bunu yaparken de kişileri, siyasete karışmanın Tanrı tarafından verilen bir sorumluluk olduğuna ikna etmeye çalışırlar.[34] Hıristiyan Sağ, bünyesinde büyük ölçüde Evanjelikleri barındıran, kamu politikasında geleneksel değerleri yeniden canlandırmayı amaçlayan bir sivil toplum hareketi olarak karşımıza çıkmaktadır.[35]

Genellikle muhafazakâr Hıristiyanların oluşturduğu Hıristiyan Sağ, 1980'de 4 milyon üye sayısı ve 10 milyon dolarlık radyo ve televizyon reklam geliriyle güçlü bir yapıya sahip olmuştur. Muhafazakâr kesimi kendi amaçları doğrultusunda harekete geçirmek için çok para harcayarak ve elindeki medya gücünü kullanarak Cumhuriyetçi (Republican) Parti safında yer almışlardır.[36] Hıristiyan Sağ, Evanjelik seçmeni Cumhuriyetçilerin yanına çekmekle kalmamış, aynı zamanda Cumhuriyetçi Parti'ye sadık olunması gerektiğini Evanjelik düşünceye yerleştirmeye çalışmıştır.[37]

Mesela, aktivistler kiliselerde seçmen kılavuzları dağıtmaktadırlar. Seçmen kılavuzlarındaki bilgiler, Hıristiyan Sağ'a katılmayı hiç düşünmemiş olan insanları etkileyebilmektedir. Aktivistler, devletin yasama organlarına ve yerel okul yönetim kurullarına karşı lobi faaliyetleri yürüterek seçim bölgesinde bulunan Cumhuriyetçi adayların seçilmesinde etkin rol oynamaktadır. Hıristiyan Sağ Hareketi'nin belirli bir lideri yoktur. Bazı büyük teşkilatlar medyada çok ön plana çıksa da birçok Hıristiyan Sağ aktivisti bunları lider olarak kabul etmez. Bununla birlikte Hıristiyan Sağ'ın birbiriyle ilişkili birçok gündem maddesi bulunmaktadır. Bazı örgütler Amerika'da kürtajların sona ermesi için çalışırken bazıları da

---

33 Randall Balmer, "Religious Right", *Encyclopedia of Evangelicalism* (Texas: Baylor University Press, 2004), 575.

34 Wilcox & Robinson, *Onward Christian Soldiers*, 9.

35 John C. Green v.dğr., *Religion and the Culture Wars* (Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 1996), 2.

36 Mokhtar Ben Baraka & John Chandler, "The Evangelical Left and War", *Both Swords and Ploughshares: Interactions of War, Peace and Religion in America from the War of Independence to the Present*, ed. Linda Martz & Ineke Bockting, (Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2015), 47.

37 Elizabeth Bruenig, "Can the Evangelical Left Rise Again?", The New Republic, erişim: 25.04.2020, https://newrepublic.com/article/122716/can-evangelical-left-rise-again.

evde eğitim için çalışmaktadır. Eşcinsel evliliğinin yasaklanması, TV yayınlarında, filmlerde ve popüler müzik içerisindeki cinsel içeriğin azaltılması, devlet okullarında toplu dua tertip edilme serbestliği, İsa'nın doğuşu ile ilgili resimlerin kamu alanlarında yer alması, ABD'nin Hıristiyan bir ülke olduğunun devlete kabul ettirilmesi gibi birçok konu farklı teşkilâtlarca dile getirilmektedir.[38]

3) Hıristiyan Sağ Hareketi'nin Siyasilerden Talepleri

Hıristiyan Sağ'ın etrafında toplandığı pek çok konu vardır. Kürtaj karşıtlığı, eşcinsellik haklarına karşıtlık, İsrail yandaşlığı, devlet okullarında din özgürlüğü talebi ve evrim karşıtlığı olarak sıralanan bu konular aşağıda ayrıntılı olarak değerlendirilmiştir.

3.a) Kürtaj Karşıtlığı

Kürtaj, milyonlarca muhafazakâr Hıristiyan'ın duygularını etkileyen ve onları harekete geçiren en önemli konulardan biri olarak Hıristiyan Sağ'ın ana gündem maddesini oluşturmuştur. Evanjelikler insanın, Tanrı tarafından O'nun suretinde yaratıldığına inanmaktadırlar.[39] Bu nedenle gebelikten ölüme kadar her insan, yaratılıştan kaynaklanan bir şerefe ve değere sahiptir. Hıristiyanlar insan yaşamını savunmalı ve korumalıdır. Kutsal Kitap'a göre ölüm cezası, ancak başkalarının hayatını alanlara uygulanır.[40] Çünkü Tanrı insan yaşamına değer vermektedir. Bu nedenle anne karnındaki fetüsün yaşamına son verilemez. Tanrı'nın anne karnındaki bebeğe hayat verdiği, fetüsün canlı bir varlık olduğu vurgulanmaktadır.[41] Bunun yanında Tanrı, Adem ve Havva'ya "*verimli olun, çoğalın, yeryüzünü ikmal edin ve onu egemenliğiniz altına alın*" çağrısında bulunmuştur.[42] Kürtaj, Tanrı'nın çoğalın emrine karşı gelmek şeklinde de algılanmaktadır.

ABD'nin kuruluşundan 1821'de kürtajın suç olarak nitelendirildiği bir yasanın çıkarılmasına kadar, embriyonun hayat belirtisi göstermesinden sonra kürtaj yapılması yasaklanmıştır. 19. yüzyılın ortalarında Amerikan Tabipler Birliği, gerektiğinde annenin hayatını kurtarmak dışında yapılan kürtajı suç haline getirmek için bir kampanya başlatmıştır. Bunun sonucunda, 19. yüzyılın sonuna kadar bütün eyaletler kürtajı yasaklayarak bazı cezai yaptırımlar getirmiştir. 20. yüzyılda şartlar yeniden değişmeye

[38] Wilcox & Robinson, *Onward Christian Soldiers*, 10.
[39] Yaratılış 1:27.
[40] Yaratılış 9:6.
[41] Mezmurlar 139: 13-16
[42] Yaratılış 1:26-28

başlamış, 1950'lerin sonlarında başta hukukçular olmak üzere doktorlar ve din adamları, kürtajın her koşulda yasaklanmasının gerekip gerekmediğini sorgulamaya başlamışlardır.[43] Protestanlar meseleyi sadece kişisel ahlâk açısından değil, toplumsal sonuçlar açısından da ele almışlardır. Ancak 1960'ların sonlarında güçlenen feminist hareket, kadınları kürtaj konusunda daha aktif hale getirmiştir. Kadınların kendi bedenleri üzerinde kontrol sahibi olma hakkı konusunda talepleri giderek artmaya başlamış; kadının istemediği bir çocuğu taşımaya zorlanması, özgürlüğün inkârı olarak kabul edilmiştir. *Roe & Wade Davası* olarak bilinen davanın yüksek mahkemede görülmesinin ardından 1973'te kürtajı kısıtlayan eyalet yasaları anayasaya aykırı ilân edilmiştir ve kürtaj tüm ülkede serbest bırakılmıştır. Bu durum tartışmaları da beraberinde getirmiştir.[44] Aslında söz konusu tartışmalar ve dinî grupların kamplara ayrılması, mahkeme kararından hemen sonra meydana gelmemiştir. Evanjelik gruplar başta konu ile ilgili cılız bir tepki gösterse de Bob Jones Üniversitesi'nin kampüste ırklar arası kız erkek arkadaşlığını yasaklaması ve Devlet Gelirler İdaresi'nin bu nedenle ırkçı gördüğü bu üniversitenin vergiden muaf durumunu iptal etmesinin ardından kürtaj etkili bir şekilde protesto aracı olarak kullanılmaya başlanmıştır.[45] *Roe & Wade Davası*, Evanjeliklerin başlardaki ilgisizliğini on yıl sonra kararlı bir kürtaj karşıtı harekete dönüştürmüştür. Yeni Sağ gruplar ve dinî liderler, Evanjeliklerin ve diğer muhafazakâr Hıristiyanların meydanlara inmesini sağlamışlardır.[46]

Hıristiyan Sağ tarafından desteklenen başkanlar kürtaj konusunda verdikleri yasaklama sözünü yerine getirememesine rağmen konu seçim kampanyalarında sıkça kullanılmaktadır. 2018'de yapılan Pew Forum anketine göre Amerikalıların %37'si kürtajın neredeyse her koşulda yasaklanmasını savunmaktadır. Bu oran Evanjelikler arasında %61, kürtaj konusunda çok katı tutum sergileyen Katolikler arasında ise % 42'dir. Bu görüşü savunanların yarısından fazlası, bunun dinî nedenlerden kaynaklandığını belirtmiştir. Bu oranlar bize Evanjeliklerin kürtaj konusundaki hassasiyetini göstermesi bakımından önemlidir.[47]

---

43 Linda Greenhouse & Reva B. Siegel, "Before (and After) Roe v. Wade: New Questions About Backlash",*Yale Law Journal*, 120 (2011), 2034-35.

44 Ignacio Castuera, "A Social History of Christian Thought on Abortion: Ambiguity vs. Certainty in Moral Debate", *American Journal of Economics and Sociology*, 76/1 (2017), 210.

45 Castuera, "A Social History of Christian Thought on Abortion", 211.

46 Robert N. Karrer, "The Pivotal Year of 1979 and the New Narrative: Evangelicals & Fundamentalists Join the Pro-Life Movement", *Human Life Review*, 40/2 (2014), 91.

47 Hannah Hartig, "Nearly Six-in-Ten Americans Say Abortion Should Be Legal in All or Most Cases", erişim: 25.04.2020, http://www.pewresearch.org/fact-tank/2018/10/17/nearly-six-in-ten-americans-say-abortion-should-be-legal.

3.b) Eşcinsel Hakları Karşıtlığı

1960'lardan beri Amerikan dinî geleneklerini savunanlar ile laik kesim cinsiyet, cinsellik ve aile ile ilgili konular üzerinde tartışmışlardır. Evanjelikler, toplumda cinsiyet rolleri, eşcinsellik ve aile yapısına olan yaklaşımlarında son derece tutucu olarak tanınmaktadırlar.[48]

Eşcinsellik, Evanjeliklerin "Doğru ve Kutsal Hayat Tarzı" anlayışına uymamaktadır. Kutsal Kitap'ta Tanrı'nın insanları erkek ve dişi olarak yarattığı, erkeğin annesini ve babasını bırakıp karısına bağlanacağı, ikisinin artık tek beden olacağı söylenmiş; evliliğin bir erkek ve bir kadın arasında olacağı belirtilmiştir.[49] Evanjeliklere göre çoğalmak Tanrı'nın bir emridir.[50] Eşcinsellik çoğalmanın önünde bir engel olarak görülmüştür. Evanjelikler eşcinselliğin günah olduğunu iddia ederken Levililer, Romalılara Mektup veya Yaratılış kitabından Sodom ve Gomora hikâyesine işaret etmektedirler. Levililerde eşcinsel ilişki iğrenç görülerek yasaklanmıştır.[51] Bununla birlikte ensest ilişki, zina, hayvanlarla cinsel ilişki ve eşcinsellik ölümle cezalandırılan cinsel günahlar arasında bulunmaktadır.[52] Yeni Ahit'te kadınların ve erkeklerin birbirlerini bırakıp doğal olmayan ilişkilere yöneldikleri ifade edilmekte ve bu yüzden Tanrı'nın gazabına uğradıkları belirtilmektedir.[53]

1940'lardan 1970'lere kadar Evanjelikler ve diğer muhafazakâr Hıristiyan gruplar "aile yanlısı" bir hareket inşa etmişlerdir. 1970'lerin sonlarında Yeni Hıristiyan Sağ, daha geniş bir Cumhuriyetçi koalisyonun parçası olarak muhafazakâr siyasi nedenlerle Evanjelikleri harekete geçirmek için ortaya çıkmıştır. 21. yüzyılın başlangıcında Evanjelikler, eşcinselliğin kültürel kabulüne karşı siyasi hareketlerin en aktif unsuru haline gelmiştir.[54] Söz gelimi Hıristiyan Sağ, 2004'te eşcinsel evliliğe Federal Evlilik Beyannamesi (Federal Marriage Amendment) teklifi ile karşı çıkmıştır. Bu kanun teklifine göre "evlilik bir erkek ve bir kadın arasında yapılır" denmekte ve eşcinsel evliliğin önü kesilmektedir. Bu teklif kabul edilmese de kampanya sonrası George W. Bush'un sonraki seçimlerde Evanjelikler tarafından yeniden desteklenmesi, bunların tutumları ve güçlerini göstermeleri açısından önemlidir. Cumhuriyetçilerin bu konuda

---

48 Lydia Bean & Brandon C. Martinez, "Evangelical Ambivalence toward Gays and Lesbians", *Sociology of Religion*, 75/3 (2014), 397.

49 Matta 19:4-6.

50 Yaratılış 1:27-28.

51 Levililer 18:22.

52 Levililer 20:10-16.

53 Romalılar 1:16, 27.

54 Bean & Martinez, "Evangelical Ambivalence toward Gays and Lesbians", 398.

istekli davranışları Hıristiyan Sağ'ın Cumhuriyetçi Parti üzerindeki gücünü göstermiştir. [55]

Evanjelikalizm, cinsel saflığı, evlilikte erkek ve kadının Kutsal Kitap'tan kaynaklanan ayrı rollerinin olduğunu ve otoriter ebeveynliği vurgulayan geleneksel bir evlenme idealini desteklemektedir. Evanjelik söylemde, lezbiyenler ve geyler Kutsal Kitap'ın aile modelini ihlâl etmeleri nedeniyle "ailenin doğal çıkmazı" olarak sunulmaktadır. Evanjelikler için, gey ve lezbiyenlerin ateistler, komünistler ya da diğer etnik veya dinî gruplara göre daha büyük bir rahatsızlık yarattığı belirlenmiştir. Evanjelikler, eşcinselliğin ülkenin düzenine karşı tehlikeli ve kirletici bir tehdit oluşturduğuna inanmakta ve bu kimselere sivil özgürlük verilmesine karşı çıkmaktadırlar. Hatta bazı aile yanlısı aktivistler, eşcinsellerin AIDS gibi hastalıkların yayılmasına neden olduklarını, pedofili ve rastgele cinsi münasebeti teşvik ettiklerini ve gençleri yanlarına çektiklerini iddia ederek eşcinsellerin sivil özgürlüklerinin kısıtlanması gerektiğini düşünmektedirler. Son olarak, Evanjelikler eşcinselliğin bir yaşam tarzı tercihinden ziyade doğuştan gelen bir dürtü olduğu düşüncesine karşıdırlar.[56]

Amerikan nüfusun %31'i, Evanjelikler'in %55'i, eşcinselliğin toplum tarafından caydırılması gerektiğine inanmaktadır.[57] Konu eşcinsel evliliğine geldiğinde Evanjeliklerin %64'ü bu konunun karşısında yer almaktadır. Bu rakam ana damar Protestan ve Katoliklerin oranının iki katıdır. [58] Son yıllarda Amerikalıların eşcinsel evliliği kabul etme oranı artmıştır. Bunun sebebini dinin Amerika'daki etkisinin azalmasına bağlayanlar vardır. Evanjeliklerin bu konuda desteğinin zaman içinde artması da şaşırtıcı olmuştur. 2001'de eşcinsel evliliği destekleyen Evanjeliklerin oranı %13 iken 2017'de bu oran %35 olmuştur. [59]

3.c) İsrail Yandaşlığı

Hıristiyan Sağ Hareketi'nin gündemindeki en önemli maddelerden biri de İsrail devletine verilen destektir. ABD'de, Yahudiler dışında İsrail'i

---

55 Daniel K. Williams, *God's Own Party: The Making of the Christian Right* (New York: Oxford University Press, 2010), 257.

56 Bean &- Martinez, "Evangelical Ambivalence toward Gays and Lesbians", 399

57 Pew Research Center, "*Views About Homosexuality*", erişim: 26.04.2020, http://www.pewforum.org/religious-landscape-study/views-about-homosexuality.

58 Pew Research Center, "*Views About Same-sex Marriage*", erişim: 26.04.2020, http://www.pewforum.org/religious-landscape-study/views-about-same-sex-marriage.

59 Pew Research Center, "*Changing Attitudes on Gay Marriage*", erişim: 26.04.2020, http://www.pewforum.org/fact-sheet/changing-attitudes-on-gay-marriage.

en çok savunan grup Evanjelikler olmuştur. Buna karşın Yahudi devletine verdikleri büyük desteğe rağmen Evanjelikler, birçok Yahudi tarafından sevilmemektedir.[60]

1970'lerden beri, İsrail'e destek, muhafazakâr Hıristiyanlarda ve Cumhuriyetçi çevrelerde âdeta bir iman konusu haline gelmiştir. Ahlâkî Çoğunluk (Moral Majority) örgütü, Hıristiyan Koalisyonu'nun (Christian Coalition) önde gelen liderleri ve Evanjelik hareketin önemli şahsiyetleri, İsrail'in Hıristiyan teolojisinde ve ABD dış politikasındaki yerine dair birbirine benzer görüşleri dile getirmişlerdir. Bunlar ABD'nin, Tanrı'nın safında kalması ve ulusça kutsanması için İsrail'i desteklemesi ve koruması gerektiğini savunmuşlardır. Kendilerini televizyonda ve basında izleyen önemli sayıda seçmen aracılığıyla, Cumhuriyetçi Parti'deki politik eğilimi etkilemeye çalışmışlar ve sonunda Cumhuriyetçi adayların bu konudaki vaatlerini almak için gündemi belirlemişlerdir. Bu stratejilerinde başarılı da olmuşlardır. Öyle ki İsrail, tarihte ABD'nin dış ülkelere yaptığı yardımlarda her zaman ilk sırayı almıştır. 1951'den beri ABD, İsrail'e 193 milyar dolar civarında ekonomik ve askerî yardımda bulunmuştur.[61] 2006'da kurulan ve günümüzde en büyük İsrail taraftarı örgüt olan İsrail için Hıristiyan Birliği'nin (Christians United For Israel) kurucusu Pastör John Hagee'nin görüşleri konuya ışık tutması açısından önemlidir. Ona göre; Tanrı, seçilmiş kişileri kutsayan insanları ya da milletleri kutsayacağına söz vermiştir.[62] Yahudi halkını kutsayan uluslar Tanrı'nın nimetine sahip olmuşlar; Yahudi halkını lanetleyen uluslar, Tanrı'nın lânetini yaşamışlardır.[63] Yahudiler Hıristiyanlığa Kutsal Yazılar, Peygamberler, Patriyarklar, Meryem, Yusuf ve Nasıralı İsa Mesih, On iki Havari gibi değerleri kazandırmışlardır. Bu nedenle Hıristiyanlar Yahudi halkına karşı sonsuz minnet duymaktadırlar ve Yahudi halkına karşı tarafsız olmaları mümkün değildir.[64]

Aralık 2017'de *LifeWay Research*, Evanjelik Amerikalıların İsrail'le ve Orta Doğu'nun politikalarıyla ilgili görüşlerini değerlendiren bir anket yapmıştır. Buna göre Evanjeliklerin %67'sinin İsrail'le ilgili olumlu bir

---

60 James Q. Wilson, "Why Don't Jews Like the Christians Who Like Them?: Liberalism Can't Abide Conservative Evangelicals", *City Journal*, erişim: 26.04.2020, https://www.city-journal.org/html/why-don%E2%80%99t-jews-christians-who-them-13068.html.

61 Paul D. Miller, "Evangelicals, Israel and US Foreign Policy", *Taylor and Francis Online*, erişim: 26.04.2020, www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00396338.2014.882149.

62 Yaratılış 12:3.

63 Romalılar 15:27.

64 John Hagee, "Seven Biblical Reasons Why Christians Should Support Israel", *CUFI*, erişim: 26.04.2020, http://support.cufi.org/images/learnwhy/SevenBiblicalResons.pdf.

algısı bulunmaktadır. Katılımcıların %45'i İsrail hakkındaki görüşlerinde en çok Kutsal Kitap'tan etkilendiklerini söylemişlerdir. Evanjeliklerin %80'i vaat edilen toprakların İbrahim peygambere ve nesline sonsuza dek verildiğine inanmaktadır. Yine Evanjeliklerin %80'ine göre, 1948'de İsrail devletinin kurulması, Mesih'in dönüşünün yaklaştığına işaret eden bir İncil kehanetidir.[65] Evanjeliklerin %72'si İsrail-Filistin ihtilâfında İsrail tarafını tutmaktadır. Filistin'e sempati duyanların oranı %4 ile diğer Hıristiyan gruplardan oldukça düşük seviyededir. Din, bireysel davranışları etkileyen ana unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Evanjeliklerin yarıya yakın kısmı İsrail ile ilgili görüşlerindeki tek belirleyici etkenin dinî inançlarından kaynaklandığını savunurken, %63'ü modern İsrail devletinin kurulmasının İsa'nın ikinci gelişine dair Kutsal Kitap kehanetini yerine getirdiğini belirtmektedir.[66] Ayrıca, Evanjeliklerin %64'ü İran'ın nükleer programını durdurmak için İsrail'in saldırması durumunda İsrail'i destekleyeceklerini ifade etmiştir.[67]

Yukarıda da işaret edildiği gibi, Hıristiyan Siyonizmi'ne göre, kutsal topraklarda modern İsrail Devleti'nin kurulması bir İncil kehanetinin gerçekleşmesi demektir ve diğer kehanetlerin de gerçekleşmesi için Hıristiyanların İsrail devletini sürekli desteklemeleri gerekmektedir.[68]

Evanjeliklerin İncil'le olan ilişkilerinde Kutsal Kitap sadece bir dindarlık rehberi değildir. O, aynı zamanda Tanrı'nın tarih planını da ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, Tanrı'nın geçmişte ne yaptığı ve gelecekte ne yapacağı Kutsal Kitap yoluyla öğretilmektedir. Tanrı'nın planının merkezindeki Kudüs, barış şehri ve Tanrı'nın yaşadığı yerdir. Yahudiler için ise burası İbrahim ve Davud'un evi olması nedeniyle önemlidir. Hıristiyanlara göre ise İsa'nın öldüğü ve göğe yükseldiği yerdir. Ayrıca dünyanın sonunda Hıristiyanlar, Mesih'in bin yıllık krallığını yönetmesi için Kudüs'e döneceğine inanmaktadırlar. İsrail daha fazla siyasi alan kazandığında ve sınırlarını genişlettiğinde bu, Tanrı'nın iradesi olarak algılanmaktadır. İsrail işgali altındaki Golan Tepeleri'nin Trump yönetimi tarafından İsrail toprağı olarak tanınmasına bu açıdan bakmak gerekir.

---

65 Lifeway Research, "*Evangelical Attidutes Toward Israel*", erişim: 26.04.2020, http://lifewayresearch.com/wp-content/uploads/2017/12/Evangelical-Attitudes-Toward-Israel-Research-Study-Report.pdf.

66 Pew Research Center, "*American Evangelicals and Israel*", erişim: 26.04.2020, http://www.pewforum.org/2005/04/15/american-evangelicals-and-israel.

67 Pew Research Center, "*Strong Support for Israel in US Cuts Across Religious Lines*" erişim: 26.04.2020, http://www.pewresearch.org/fact-tank/2014/02/27/strong-support-for-israel-in-u-s-cuts-across-religious-lines.

68 Luke Moon, "The Latest Threat to Evangelical Support for Israel",*The Tower*, erişim: 26.04.2020, http://www.thetower.org/article/the-latest-threat-to-evangelical-support-for-israel.

Kudüs, İsrail'in manevî kalbi, Tanrı'nın kutsal şehridir. Pek çok Evanjelik için Kudüs'e destek vermek siyasi bir karar değil, kıyamete dair kehanetle ilgilidir. Yahudiler Mesih'i reddettiğinde Tanrı, misyonunu gerçekleştirmek için kiliseyi seçmiştir. Yakında bu "kilise çağı", gerçek inananların zaferiyle son bulacaktır. Ama Evanjeliklere göre Tanrı hâlâ Yahudileri sevmektedir. Bu nedenle, Yahudiler büyük bir dinî yeniden doğuş yaşayacak ve Kudüs'teki tapınaklarını yeniden inşa edeceklerdir. Bu, insanlığın son savaşı olan Armageddon ile sonuçlanacak bir dizi felakete yol açacaktır; ama bu, aynı zamanda Yahudilerin İsa'yı kurtarıcı olarak kabul etmelerine de sebep olacaktır. Bütün bunlar gerçekleştikten sonra, İsa geri dönecek ve kurulacak olan Tanrı'nın krallığında bin yıl hüküm sürecektir. İşte tüm bunların yaşanacağı yer Kudüs'tür. *Dispensasyonel Premilenyalizm* denilen bu görüş sadece kendi kabuğunda yaşayan küçük kiliselere mahsus olmayıp Amerikan Evanjelikleri'nin çoğunun benimsediği bir inanç olarak karşımıza çıkmaktadır.[69] 19. yüzyılın başlarında İrlandalı vaiz John Nelson Darby (1800-1882) tarafından ortaya atılan *Dispensasyonalizm*, özellikle Amerikan Evanjelikleri ve Fundamentalistler başta olmak üzere, Hıristiyan çevrelerine İsrail'in önemini açıklamıştır. 19. yüzyılın başlarında İngiltere'de başlayan Dispensasyonalist bakış açısı, insanlık tarihini, her biri Tanrı'nın insanı kendine özgü bir şekilde ele aldığı yedi dönem olarak görmektedir. Bu dönemlerin sonuncusu, Mesih'in geleceği ve yeryüzü cennetinin kurulacağı milenyumdur. Kutsal Kitap'ı lâfzî olarak anlayan dispensasyonalistlere göre, Yahudiler Tanrı'nın seçilmiş insanlarıdır. Darby, Yahudilerin, kıyamet için ilahi planda önemli yeri olduğuna inanmıştır. Yahudiler, Filistin'e geri dönerek vaat edilmiş topraklara yeniden yerleşeceklerdir. Son dönem olan milenyumun gelmesi için, Yahudilerin, başkenti Kudüs olan ve Armageddon zamanında Süleyman Mabedi'ni yeniden inşa edecekleri İsrail'de yaşamaları gerekmektedir. Bu son savaşın arifesinde Deccal görünecek, Tapınağı işgal edecek ve sonunda Mesih tarafından yenilip yok edilecektir. Pek çok dispensasyonalist, kişilerin İsrail'e davranış şeklinin kendi kaderlerini derinden etkileyeceğine inanmaktadır. Yani insan Tanrı'nın tarafında yer alacaksa İsrail'e iyi davranmalıdır. Bu anlamda dispensasyonalistler, ilk Hıristiyan Siyonistleridir.[70]

Darby, görüşlerini ABD'de yaymada başarısız olsa da Dispensasyonalizm'in ana akım haline gelmesinde bir dizi olay etkili

69 Diana Butler Bass, "For Many Evangelicals, Jerusalem is About Prophecy, Not Politics", CNN, erişim: 26.04.2020, https://edition.cnn.com/2017/12/08/opinions/jerusalem-israel-evangelicals-end-times-butler-bass-opinion/index.html.

70 Wilson, "Why Don't Jews Like the Christians Who Like Them".

olmuştur. Bunlardan birincisi Amerikalı Presbiteryen teolog Cyrus Scofield tarafından yazılan ve 1909'da yayınlanan Scofield Referans İncili'dir. Kitap, ülkedeki yeni Fundamentalist kiliselerdeki milyonlara İncil'in basit bir dille anlatılan dispensasyonalist yorumunu ulaştırmıştır. Scofield, Mesih'in ikinci gelişinde Tanrı'nın amacının, Yahudi halkını Filistin'e geri getirmek ve Süleyman Tapınağı'nı yeniden inşa ettirmek olduğuna inanmıştır. Ancak, tüm bunlar gerçekleşmeden önce, dünyada bir dizi felaket yaşanacaktır.[71]

Dispensasyonalizm'in yayılmasına etki eden başka bir aktör de Hıristiyan bir yazar ve muhafazakâr bir yorumcu olan Hal Lindsey'dir. Lindsey'in 1970 tarihli *The Great Planet Earth* adlı kitabı, küresel gelişmeleri dispensasyonalist teoloji çerçevesinde yorumlamıştır. Armageddon'a geri sayımın başlangıcı olarak İsrail'in kuruluşu olan 1948'i gösteren Lindsey, okuyucularına, Soğuk Savaş, Altı Gün Savaşı, 1960'lı yılların karşıt kültürü ve Vietnam Savaşı gibi dünyadaki önemli olayları basit ve tutarlı bir vizyonla açıklamayı vaat eden bir *ufuk turu* sunmuştur.[72] Kitap 54 dile tercüme edilmi, yaklaşık 35 milyon satmıştır. Ne ilginçtir ki Lindsey 2008'de katıldığı bir programda o zamanlar senatör olan Obama'nın Deccal olabileceğini öne sürmüştür.

Dispensasyonalizmi popüler hale getiren başka bir yazar da Tim LaHaye'dir. 1995 ve 2007 arasında yayınlanan ve 16 kitaptan oluşan *Left Behind* serisi çok tutulmuş, 63 milyondan fazla basılmıştır. Dispensasyonalist senaryoya göre yazılan romanda İsrail, (aynı zamanda Deccal olan) Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri tarafından desteklenen bir Rus işgalinden doğaüstü bir şekilde korunmakta; Armageddon Savaşı'na ve Bin Yıllık Krallık'a ev sahipliği yapmaktadır.[73]

Yukarıda anlatılanların ışığında İsrail'in konumunun, Evanjeliklerin dünyanın sonunu anlama biçimlerinden dolayı önemli olduğu ortaya çıkmaktadır. Evanjelikler, İsrail'in merkezde olduğu, Mesih'in ortaya çıkıp Deccal'i yeneceği, Yahudilerin Mesih'e iman edip ihtida edecekleri, dönmeyenlerin cehenneme gideceği ve nihayetinde Mesih'in yeryüzünde hüküm süreceği bir altın çağ olan Milenyumun başlayacağına inanmaktadırlar.

3.d) Okullarda Hıristiyanlıkla İlgili Talepler

Okullarda Hıristiyanlar için din özgürlüğü, Hıristiyan Sağ açısından önemli bir mücadele konusu olmuştur. Okullarda duaların tertip edilmesi,

71 Miller, "Evangelicals, Israel and US Foreign Policy".
72 Miller, "Evangelicals, Israel and US Foreign Policy".
73 Miller, "Evangelicals, Israel and US Foreign Policy".

derslerde İncil okunması, kamu binalarında İncil'den bazı tasvirler (İsa'nın doğuşu vb.) bulunması, okullara On Emir levhalarının asılması,[74] Hıristiyan Sağ'ın mücadele alanları içinde ön plana çıkmıştır.

Eğitim, Evanjeliklerin Kutsal Kitap Anlayışı'nın bir sonucu olarak, her dönem önem verdikleri bir konu olmuştur. Evanjelikler Tanrı'nın sadece yazılı kelamla hitap ettiğine inandıkları ve inananların papaza ihtiyaç duymadan Kutsal Kitap'ı okuyup anlamaları gerektiğini savundukları için halkın okuma yazma öğrenmesini teşvik etmişler ve okuma yazma kurslarının yaygınlaşmasına katkıda bulunmuşlardır. Evanjeliklerin ataları olan Püritenler, Kutsal Kitap'ın kurala uygun yorumlanmasına önem vermişlerdir. Bu amaçla yeterli din adamı yetiştirmek için 1636'da Harvard Koleji'ni kurmuşlardır. Evanjeliklerin kolej eğitimli din adamı yetiştirme konusundaki ısrarıyla 1820'lerde birçok kolej kurulmuştur. Bunun yanında politik faaliyetleri sayesinde devlet okullarında eğitime hâkim olan Evanjelikler, eğitim araçlarını kontrol ederek büyük bir güç ve nüfuz elde etmişlerdir. Amerikan eğitim sisteminin alt yapısı büyük oranda Evanjeliklerin gayretlerinin bir sonucudur. Amerikan kolejlerinin ve eğitim kurumlarının yaklaşık üçte ikisi Evanjelik dinî gruplar tarafından kurulmuştur. Devlet okulu sisteminin en önemli savunucuları da yine Evanjelikler olmuştur.[75]

Evanjelikler, devlet okullarını Amerikan toplumundaki nüfuzlarının kurumsal bir simgesi olarak görerek kendi okulları saymışlardır. Okullarda öğrencilerin eğitiminde Protestanlığın öncü bir rol oynaması gerektiğini savunan Evanjeliklere göre "İncil her yaş, insan ve dil için klasik olarak değerlendirilmeli, saygı duyulmalı ve onurlandırılmalıdır. Bunun yanında adanmışçasına okunmalı; ilkeleri, ülkenin tüm okullarında aşılanmalıdır."[76]

Devlet okullarında dua tertip edilmesi ve İncil okunması konusunda yapılan itirazlar neticesinde ABD'de okullarda duaya katılmanın kişinin isteğine bağlı hale getirilmesini sağlayan üç büyük Yüksek Mahkeme kararı ve sayısız anayasa değişikliği yapılmıştır.[77]

---

74 Emma Brown, "Judge Orders Parties into Mediation Over 10 Commandments in Schools", *The Washington Post*, erişim: 26.04.2020, https://www.washingtonpost.com/blogs/virginia-schools-insider/post/ten-commandments-in-schools-fight-continues-in-federal-court/2012/05/07/gIQArU8P8T_blog.html?utm_term=.5ffef438ce24.

75 Güngör, *Evanjelikler*, 152-163.

76 Adam Laats, "Our Schools, Our Country: American Evangelicals, Public Schools, and the Supreme Court Decisions of 1962 and 1963", *Journal of Religious History* 36/3 (2012), 332.

77 Kirk W. Elifson & C. Kirk Hadaway, "Prayer in Public Schools: When Church and State Collide", *The Public Opinion Quarterly* 49/3 (1985), 317.

Devlet okulları ile ilgili mahkeme kararları, Amerikan kamu kültüründe Evanjeliklerin nüfuzlarına meydan okuma şeklinde yorumlanmıştır. Devlet okullarında temel Evanjelik taleplerin karşılanmasının yasaklanması, Evanjeliklerin, kendilerini, yaşanan bu gerilimin tarafı olarak hissetmelerine neden olmuştur. Bu olayla, Evanjelikler sadece Tanrı'nın okullardan dışarı atılmadığını, aynı zamanda Evanjelik inancın da Amerikan toplumundan ve kültüründen atılmaya çalışıldığını düşünmeye başlamışlardır.[78]

Amerika Birleşik Devletleri'nde ilk kurulan okullar bölgeye yerleşen cemaatlere bağlı kiliselerin bünyesinde açılmıştır. Amerika Bağımsızlık Savaşı'nın başlangıcında, kolonilerin çoğunda devletin resmi kiliseleri kurulmuştur. 1830'lara kadar, kiliseye bağlı bu devlet okullarında Kutsal Kitap okumayla ilgili itiraz olmamıştır. 19. yüzyılın başlarında çok sayıda Katoliğin daha sonra da Yahudi ve diğer din mensuplarının Amerika'ya göçü, okullarda Hıristiyanlık öğretimi ile ilgili ilk ciddî protestolara yol açmıştır. Çoğu eyalet, 1870'lerde kilise okulları için kamu fonlarının kullanımını yasaklamıştır. Okulda İncil okunması ve dua tertip edilmesi, 1960'a kadar okul sisteminin ayrılmaz bir parçası olarak devam etmiştir. 1962'de Yüksek Mahkeme, New York Eyaleti Kayıt Kurulu'nun yazdığı günlük okul duasını; okulda güne başlarken İncil'den 10 cümle okunmasını gerektiren bir Pennsylvania yasasını; Baltimor'da okullarda Kutsal Kitap'ın ve Tanrı Duası'nın (Lord's Prayer) okunması gibi konularda ihtilafları görüşmüştür. Bu davaların hepsi, Amerika Birleşik Devletleri Anayasası'nda yer alan, devletin dine yönelik tarafsızlığı ilkesi ve dini icra etme özgürlüğü hakkını güvence altına alan madde çerçevesinde ele alınmıştır. Sonuç olarak, bu üç davada da Yüksek Mahkeme, faaliyetlerin anayasaya aykırı olduğuna hükmederek, devlet okullarında dua tertip edilmesini ve Kutsal Kitap okumalarını kaldırmıştır.[79]

Günümüzde Evanjelikler, devlet okullarındaki kalitenin düşmesini ve şiddet olaylarındaki artışı okullarda dua tertibi ve İncil okumalarının zorunluluktan çıkartılmasına bağlamaktadırlar. Bazı eyaletlerde okullara yeniden zorunlu dua ve İncil okuma getirilmesi ile ilgili kanun taslakları hazırlanmakta ancak anayasaya aykırı olduğu için reddedilmektedir. Cumhuriyetçi siyasiler de dua ve İncil okunmasının yasalaşması için çabalamaktadırlar.[80]

---

78 Laats, "Our Schools, Our Country", 333.

79 Elifson & Hadaway, "Prayer in Public Schools", 318.

80 Sarah E. Jones, "Unanswered Prayers?", *Americans United*, erişim: 26.04.2020, https://www.au.org/church-state/march-2014-church-state/featured/unanswered-prayers.

Pek çok Amerikalı, dinî ifade özgürlüğünün bir gereği olarak devlet okullarında dua tertip edilmesini, İncil okunmasını, mahkemelerinde, hükümet bürolarında, devlet okullarında On Emir'in asılmasını istemektedir. Bu kişiler, ABD'nin Hıristiyan bir ulus olarak kurulduğunu, devlet okullarında ve bazı devlet dairelerinde Hıristiyanlığa ait resim ve yazıların asılmasının kendilerine kalan bu mirasın göstergesi olduğunu düşünmektedirler. 1980'de Amerika Birleşik Devletleri Yüksek Mahkemesi, Kentucky Yasası'nda yer alan On Emir'in her ilk ve ortaokul duvarlarında bulundurulması zorunluluğunu Anayasaya aykırı bularak iptal etmiştir. Mahkeme üyeleri bu kararı, din-devlet ayrımının ihlal edildiği gerekçesi ile almışlardır.[81] 2005'te alınan başka bir kararla resmi binalarda On Emir'in sergilenmesi de yasaklanmıştır. Mahkeme On Emir'in dinî bir ifade olduğuna hükmetmiştir.[82] On Emir'i sergileme hakkı da, birçok muhafazakâr Hıristiyan grubun öncelikli gündemi olarak ortaya çıkmaktadır.

3.e) Evrim Karşıtlığı

Evrim teorisinin ABD'de okul müfredatından çıkartılarak yerine yaratılışçılığın konulması Evanjeliklerin başka bir mücade konusudur. Evrim teorisi, ortaya çıkmasından bu yana bilim ve din arasında büyük tartışmaların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Dinî bakış açısının ürünü olan yaratılışçılık, Tanrı'nın yaratıcı olduğunu, dünyayı ve hayatı yarattığını öne sürerken; Charles Darwin'in evrim teorisi hayatın kökenini, yaratıcıya veya dışarıdan başka bir gücün müdahalesine gerek olmadan açıklamıştır.[83] Okul sıralarının sahne olduğu bu zıt görüşlerin birbiri ile mücadelesi, kilise ile devlet arasındaki ayrılığı vurgulayan ABD Anayasası'nın Kuruluş maddesiyle daha da karmaşık bir hal almıştır. Din kaynaklı bir söylem olan yaratılış, Yüksek Mahkeme tarafından Anayasa'nın Kuruluş maddesine

---

81 Gregory M. Bartlett, "Displaying the Ten Commandments on Public Property: The Kentucky Experience: Wasn't It Written in Stone", *Heineonline*, erişim: 26.04.2020, https://heinonline.org/HOL/Page?collection=journals&handle=hein.journals/nkenlr30&id=173&men_tab=srchresults#.

82 Anti-Defamation League, "The Ten Commandments in the Public Square: Religiously Divisive & Constitutionally Unsound", erişim: 26.04.2020, https://www.adl.org/sites/default/files/documents/assets/pdf/civil-rights/religiousfreedom/religfreeres/TenCommands-docx.pdf.

83 Wendy F. Hanakahi, " Evolution-Creationism Debate: Evaluating the Constitutionality of Teaching Intelligent Design in Public School Classrooms" *Heineonline*, erişim: 26.04.2020, https://heinonline.org/HOL/Page?handle=hein.journals/uhawlr25&id=15&collection=journals&index.

aykırı bulunarak engellenirken; evrim, devlet okullarında öğretilmeye devam etmiştir.[84]

1859'da Charles Darwin'in *Türlerin Kökeni* adlı eserinde ortaya atılan evrim teorisi ABD'de 1920'lerde tartışmalara sahne olmuş, Fundamentalistler Darwinizm'i okullardan uzaklaştırmaya çalışmışlardır.[85] Bu çabalar neticesinde 1920'lerin ortalarında, bazı eyalet meclisleri okullarda evrim teorisinin öğretilmesini yasaklayan yasaları kabul etmiştir. Tennessee eyaletindeki genç bir biyoloji öğretmeni olan John T. Scopes'ın öğrencilerine evrim teorisini anlatması eyalet kanununa aykırı sayılarak 1925'teki meşhur "Scopes Maymun Davası"nın görülmesine neden olmuştur. Scopes, antievrim yasasını ihlâl ettiği gerekçesiyle suçlu bulunmasına rağmen, kamuoyu vicdanında suçsuz görülmüştür. Davanın haber yapılması köktendincilerin yıkıcı bir yenilgi yaşaması sonucunu doğurmuştur. Scopes Davası'yla ulusal medyanın dalga geçmesi sonucunda küçük düşen köktendinciler gittikçe tecrit olmuş, onlarca yıl büyük ölçüde kamu hayatından çekilmişlerdir.[86] Davadan on yıl sonra, bazı eyaletler antievrim yasasını kabul etmiş, devlet okullarında evrimin öğretilmesi yasaklamış, ancak 1960'lı yıllarda evrim teorisi ders kitaplarına geri gelmiştir.[87]

ABD Yüksek Mahkemesi, yaratılışçılık öğretimi yoluyla dinin okullara tekrar girmesi teşebbüslerini boşa çıkartmıştır. Yüksek Mahkeme, devlet okullarını dine karşı koruma konusunda ihtiyatlı davranmış; yaratılışçılığın müfredata sokulmasını veya evrim öğretimini yasaklamayı açık bir şekilde anayasaya aykırı bulmuştur. *Epperson & Arkansas Davası'yla*, evrim öğretimini yasaklamak Anayasaya aykırı bulunmuş, *Edwards & Aguillard Davası*'yla evrim öğretiminin yanına yaratılışçılık öğretimini koyma girişimlerini yasaklamıştır.[88] Yaratılışçılığı savunan dinî kesim bu nedenle, evrim öğretimini yasaklamanın veya yaratılışın devlet okullarına girmesinin yollarını aramak zorunda kalmıştır. Mesela, Kansas Eyaleti Eğitim Kurulu ortak atadan gelen türlerin evrimini, "Tanrı dünyadaki tüm yaşam formlarını yarattı" şeklindeki yaratılışçı görüşe aykırı olduğu için müfredattan çıkarırken, türlerin adaptasyonu görüşünü müfredattan

84 Hanakahi, "Evolution-Creationism Debate".
85 Hanakahi, "Evolution-Creationism Debate".
86 Benjamin J. Bindewald, "In the World, But Not of the World: Understanding Conservative Christianity and Its Relationship With American Public Schools", *Educational Studies: A Journal of the American Educational Studies Association* 51/2 (2015), 97.
87 Hanakahi, "Evolution-Creationism Debate".
88 Hanakahi, "Evolution-Creationism Debate".

çıkarmamıştır.[89] Yaratılışçı görüşleri ilerletmeye yönelik üçüncü bir strateji de, evrime karşı kanıtların öğretilmesini gerektirerek evrimin geçerliliğini aşındırmaktır. Yaratılışçı görüşleri sınıfa sokmanın en yeni yaklaşımı da "Akıllı Tasarım" teorisinin öğretimidir. Akıllı Tasarım, yaşam formlarının karmaşıklığının, canlıların doğal seçilimi gibi modern bilimin kabul ettiği süreçlerle oluşamayacağını, bu nedenle zeki ve bilinçli bir varlık tarafından tasarlandığını iddia eder. Yani yüksek zekâ barındıran bir yaratıcıya atıf vardır. Böylece yaratılışçılık, dinî olmayan ve potansiyel olarak bilimsel olarak nitelendirilebilecek bir şekle sokulmuştur.[90] 2005 yılında Pennsylvania'daki bir federal yargıç, Akıllı Tasarım'ın geçerli bir bilimsel teori olmadığına karar vererek, Akıllı Tasarım'ın devlet okullarındaki fen derslerinde evrimin yanında öğretilmesi yasaklanmıştır. Bu karar, devlet okullarındaki biyoloji derslerinde Akıllı Tasarım'ın öğretilmesi için yapılan çabaları sona erdirmiştir.[91]

Pewforum tarafından 2014 yılında yapılan bir ankete göre, Amerikalı yetişkinlerin %33'ünün insanlar ve diğer canlıların dünyanın başlangıcından bu yana bugünkü haliyle var olduğuna inandıklarını bildirmiştir. Evanjelikler arasında bu oran %64'tür.[92] Gallup'un 1982 ile 2017 yılları arasında yürüttüğü 13 ankette "Tanrı, insanı son 10,000 yıl içinde bir anda bugünkü haliyle yaratmıştır." ifadesine katılanların oranı zaman içinde %38'den %47'ye yükselmiştir. "İnsan, daha önceki hayvan türlerinden gelişmiştir." ifadesini kabul etmede ankete katılan 34 ülke arasında, ABD sondan ikinci olurken, Türkiye bu ankette en sonda yer almıştır.[93]

Sonuç

Evanjelik veya Evanjelikalizm çok sayıda çeşitli Protestan grubu tanımlamak için kullanılan geniş kapsamlı bir çatı kavramdır. İngilizce konuşulan bölgelerde bu terim 18. ve 19. yüzyıl başlarında Kuzey Atlantik Anglo-Amerikan dünyasında meydana gelen bir dizi dinî canlanma hareketinin ürünü olan dinî grupları ve dindarlaşma hareketini tanımlamak için kullanılmıştır.

---

89 Hanakahi, "Evolution-Creationism Debate".

90 Hanakahi, "Evolution-Creationism Debate".

91 Bindewald, "In the World, But Not of the World", 98.

92 David Masci, *5 Facts About Evolution and Religion*, (Pew Research Center, 2014), erişim: 26.04.2020, http://www.pewresearch.org/fact-tank/2014/10/30/5-facts-about-evolution-and-religion/.

93 Ian C. Binns - Mark A. Bloom, "Distinguishing Science from Non-Science: Preservice Elementary Teachers' Perspectives on Evolution, Creationism, and Intelligent Design" *International Journal of Educational Methodology* 3/1 (2017), 2.

Evanjelik hareketi oluşturan dinî grupların ortak temel özellikleri İngiliz tarihçi David Bebbington tarafından dört ana başlık altında incelenmiştir. Buna göre Evanjelikler Kutsal Kitap'ı tüm dinî otoritelerin üzerinde kabul etmektedirler. İsa, tüm insanlığın kurtuluşu için çarmıhta kurban edilmiştir ve kişinin kurtuluşa ermesi için buna iman etmesi şarttır. Kurtuluş için İsa'ya iman eden günahkâr bir insan Tanrı'ya doğru manevî ve doğaüstü bir şekilde döndürülür, hayatı değişerek dindar bir insan haline gelir. Hayatı değişen insanın, inancını söz ve hareketleriyle ifade etmesi ve başkalarını da değiştirmesi gerekir.

Evanjelikalizmin kökleri Reform Dönemi'ne uzanmaktadır. Günümüz Evanjelik hareketin köklerini ise Avrupa'daki Puritanizm ve Pietizm hareketlerinde bulmak mümkündür. Bu hareketlerin uzantıları, sonradan kendine daha rahat bir hareket alanı buldukları Amerika Kıtası'na gelmiş ve burada 18. yüzyılda Büyük Uyanış olarak adlandırılan dinî canlanma hareketleriyle Evanjelikalizm tarihinin temelleri atılmıştır.

1970'li yıllarda meydana gelen kürtaj, Eşit Haklar Bildirgesi, Hıristiyan okullarına müdahaleler gibi olaylar Fundamentalistler ve Evanjeliklerin siyasete girmelerine zemin hazırlamıştır. 1980 seçimleri Hıristiyan Sağ hareketinin siyasete hızla girmesine sahne olmuştur. Basın yayın organlarını da kullanan bu hareket zamanla milyonlara ulaşmıştır. Bunun yanında radyo ve televizyon reklam geliriyle güçlü bir yapıya sahip olmuştur. Muhafazakâr kesimi kendi amaçlarına göre harekete geçirmek için çok para harcayarak ve elindeki medya gücünü kullanarak Cumhuriyetçi Parti için sadık bir oy deposu olan Hıristiyan Sağ, Evanjelik seçmeni Cumhuriyetçilerin yanına çekmiştir.

Hıristiyan Sağ, büyük ölçüde iyi örgütlenmiş, iyi finanse edilmiş, belirli bir dizi siyasi amacı olan ve bunu Cumhuriyetçi Parti ile gerçekleştirmeye çalışan grupların tümünü kapsamaktadır. Hıristiyan Sağ, çeşitli dindar muhafazakâr gruplardan oluşmasına rağmen hareketin tabanı kendini Evanjelik Protestan olarak tanımlayan kişilerden müteşekkildir. Dindar ve Cumhuriyetçi liderler ve gruplar yoluyla Hıristiyan Sağ, taraftarlarını kendi temel değerleri ile ilgili konularda harekete geçirebilen bir yapıdır. Hıristiyan Sağ Hareketi, sağ kanat siyasi parti içinde yer alan geniş ve etkili bir Hıristiyan bloğunu tanımlamaktadır. Dinin siyasete girmesinde en büyük etken, Hıristiyan Sağ olmuştur. Hıristiyan Sağ'ın önde gelen isimleri örgütün, Cumhuriyetçi Parti içinde söz sahibi olmasını sağlamış ve böylece 1976'dan bu yana Hıristiyan Sağ, tüm ülkeyi etkileyen bir grup haline gelmiştir.

Tüm toplumsal hareketler gibi, Hıristiyan Sağ da toplumsal örgütlerden, liderlerden, aktivistlerden ve üyelerden oluşur. Geniş bir seçmen potansiyeline sahip oldukları için siyasi çevrelerin dikkatlerini

çekmeyi başarmışlardır. Hareketin öncelikli amacı, siyasetten kaçınan dindarları harekete dâhil etmektir. Kişilerin siyasete karışmasının Tanrı tarafından verilen bir sorumluluk olduğunu savunurlar. Kamu politikasında geleneksel değerleri yeniden canlandırmayı amaçlamışlardır.

Hıristiyan Sağ'ın liderlerine göre, bu hareket her ne kadar pek çok konuyu savunuyor olsa da, temelde "aile yanlısı" bir oluşumu temsil etmektedir. Hareket, farklı mezhep ve gelenekten birçok Hıristiyanı bünyesinde barındırmaktadır. Hıristiyan Sağ çoğunluğunu Evanjeliklerin oluşturduğu örgütler, politikacılar, aktivistler ve destekçilerin yanı sıra; kürtaj, ötenazi, kök hücre araştırması, eşcinsellik, eşcinsel evlilik, cinsel serbestlik, laiklik, evrim ve İslam karşıtlığı; İsrail yandaşlığı ve devlet okullarında Hıristiyanlar için din özgürlüğü fikirlerini benimseyen kişilerin bir araya gelmesi ile oluşmuş siyasi bir yapıyı temsil etmektedir. Hıristiyan Sağ'ın taleplerine bakıldığında bu talepleri, dinî inançlarının şekillendirdiği görülmektedir. Yüksek Mahkeme'nin bazı kararlarıyla devletin kendi değerlerine saldırdığını düşünen bu hareket, devletin Hıristiyanlık esaslarına göre şekillendirilmesi gereğini savunarak siyasilerden bu doğrultuda talepte bulunmaktadır. Hareketin her talebinde dinî referansları olan Kutsal Kitap'ın etkisini görmek mümkündür. Onların inancına göre ABD Tanrı'nın gölgesinde bir ülkedir ve Kutsal Kitap çıkarılacak kanunlarda referans olarak kullanılmalıdır.

Kaynakça

Anti-Defamation League. "The Ten Commandments in the Public Square: Religiously Divisive & Constitutionally Unsound". Erişim: 26.04.2020, https://www.adl.org/sites/default/files/documents/assets/pdf/civil-rights/religiousfreedom/religfreeres/TenCommands-docx.pdf.

Balmer, Randall. "Religious Right". *Encyclopedia of Evangelicalism*, Texas: Baylor University Press, 2004, 575.

Bartlett, Gregory M. "Displaying the Ten Commandments on Public Property: The Kentucky Experience: Wasn't It Written in Stone", *Heineonline*, Erişim: 26.04.2020, https://heinonline.org/HOL/Page?collection=journals&handle=hein.journals/nkenlr30&id=173&men_tab=srchresults#.

Bass, Diana Butler. "For Many Evangelicals, Jerusalem is About Prophecy, Not Politics". CNN, erişim: 26.04.2020, https://edition.cnn.com/2017/12/08/opinions/jerusalem-israel-evangelicals-end-times-butler-bass-opinion/index.html.

Bean, Lydia & Brandon C. Martinez. "Evangelical Ambivalence toward Gays and Lesbians". *Sociology of Religion* 75/3 (2014), 395-417.

Bebbington, David William. *Evangelicalism in Modern Britain: A History from the 1730s to the 1980s*. Londra: Routledge, 2003.

Ben Baraka, Mokhtar & John Chandler. "The Evangelical Left and War". *Both Swords and Ploughshares: Interactions of War, Peace and Religion in America from the War of Independence to the Present*, ed. Linda Martz & Ineke Bockting, Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2015, 47-71.

Bindewald, Benjamin J. "In the World, But Not of the World: Understanding Conservative Christianity and Its Relationship With American Public Schools". *Educational Studies: A Journal of the American Educational Studies Association* 51/2 (2015), 93-111.

Binns, Ian C. & Mark A. Bloom. "Distinguishing Science from Non-Science: Preservice Elementary Teachers' Perspectives on Evolution, Creationism and Intelligent Design". *International Journal of Educational Methodology* 3/1 (2017), 1-15.

Brown, Emma. "Judge Orders Parties into Mediation Over 10 Commandments in Schools". *The Washington Post*, erişim: 26.04.2020, https://www.washingtonpost.com/blogs/virginia-schools-insider/post/ten-commandments-in-schools-fight-continues-in-federal-.court/2012/05/07/gIQArU8P8T_blog.html?utm_term=.5ffef438ce24.

Bruenig, Elizabeth. "Can the Evangelical Left Rise Again?". *The New Republic*, erişim: 20.04.2020, https://newrepublic.com/article/122716/can-evangelical-left-rise-again.

Butler, Jon v.dğr. *Religion in American Life: A Short History*. New York: Oxford University Press, 2008.

Castuera, Ignacio. "A Social History of Christian Thought on Abortion: Ambiguity vs. Certainty in Moral Debate". *American Journal of Economics and Sociology* 76/1 (2017), 121-227.

Deniz, Osman Murat. "Pietizm: Kökenleri, Temel Özellikleri ve Gelişimi". *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (2018), 95-120.

Dorrien, Gary. "The Crisis and Necessity of Liberal Theology". *American Journal of Theology & Philosophy*, 30/1, (2009): 3-23.

Dorsett, L. W. "William Franklin 'Billy' Graham". *Biographical Dictionary of Evangelicals*, ed. Timothy T. Larsen v.dğr., Downers Grove, Illinois: InterVarsity Press, 2003, 259-262.

Elifson, Kirk W. & C. Kirk Hadaway. "Prayer in Public Schools: When Church and State Collide". *The Public Opinion Quarterly* 49/3 (1985), 317-329.

Gilbert, W. Kent. *Commitment to Unity: A History of the Lutheran Church in America*. Philedelphia: Augsburg Fortress Publishing, 1988.

Gilgoff, Dan. *The Jesus Machine: How James Dobson, Focus On The Family And Evangelical America Are Winning The Culture War*. New York: St Martin's Press, 2007.

Green, John C. v.dğr. *Religion and the Culture Wars*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 1996.

Greenhouse, Linda & Reva B. Siegel. "Before (and After) Roe v. Wade: New Questions About Backlash". *Yale Law Journal* 120 (2011), 2028-2087.

Güngör, Ali İsra. *Evanjelikler*. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2016.

Hagee, John. "Seven Biblical Reasons Why Christians Should Support Israel". *CUFI*, erişim: 26.04.2020, http://support.cufi.org/images/learnwhy/SevenBiblicalResons.pdf.

Hanakahi, Wendy F. "Evolution-Creationism Debate: Evaluating the Constitutionality of Teaching Intelligent Design in Public School Classrooms". *Heineonline*, erişim: 26.04.2020, https://heinonline.org/HOL/Page?handle=hein.journals/uhawlr25&id=15&collection=journals&index=.

Hankins, Barry. *American Evangelicals: A Contemporary History of A Mainstream Religious Movement*. Lanham: Rowman and Littlefield, 2008.

Hankins, Barry. *The Second Great Awakening and Transcendentalists*. Westport: Greenwood Press, 2004.

Hartig, Hannah. "Nearly Six-in-Ten Americans Say Abortion Should be Legal in All or Most Cases". Erişim: 25.04.2020, http://www.pewresearch.org/fact-tank/2018/10/17/nearly-six-in-ten-americans-say-abortion-should-be-legal/

Heclo, Hugh. *Christianity and American Democracy*. Massachusetts: Harvard University Press, 2007.

History, "Roe v. Wade". Erişim: 25.04.2020, https://www.history.com/topics/womens-rights/roe-v-wade.

Hulsether, Mark. *Religion Culture and Politics in the Twentieth-Century United States*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2007.

Jones, Sarah E. "Unanswered Prayers?". *Americans United*, erişim: 26.04.2020, https://www.au.org/church-state/march-2014-church-state/featured/unanswered-prayers.

Karrer, Robert N. "The Pivotal Year of 1979 and the New Narrative: Evangelicals & Fundamentalists Join the Pro-Life Movement". *Human Life Review* 40/2 (2014), 87-104.

Laats, Adam. "Our Schools, Our Country: American Evangelicals, Public Schools, and the Supreme Court Decisions of 1962 and 1963". *Journal of Religious History* 36/3 (2012), 319-334.

Lifeway Research. "*Evangelical Attidutes Toward Israel*". Erişim: 26.04.2020, http://lifewayresearch.com/wp-content/uploads/2017/12/Evangelical-Attitudes-Toward-Israel-Research-Study-Report.pdf.

Maloney, Carolyn B. "Equal Rights Amendment". Erişim: 25.04.2020, https://maloney.house.gov/issues/womens-issues/equal-rights-ammendment.

Marsden, George M. *Jonathan Edwards: A Life*. New Haven: Yale University Press, 2003.

Marsden,George M. *Understanding Fundamentalism and Evangelicalism*. Grand Rapids: Eerdmans, 1991.

Martin, William. *With God on Our Side: The Rise of the Religious Right in America*. New York: Broadway Books, 1996.

Masci, David. 5 *Facts About Evolution and Religion*. Pew Research Center, 2014, erişim: 26.04. 2020, http://www.pewresearch.org/fact-tank/2014/10/30/5-facts-about-evolution-and-religion/.

Miller, Paul D. "Evangelicals, Israel and US Foreign Policy". *Taylor and Francis Online*, erişim: 26.04.2020, www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00396338.2014.882149.

Moon, Luke. "The Latest Threat to Evangelical Support for Israel". *The Tower*, erişim: 26.04.2020, http://www.thetower.org/article/the-latest-threat-to-evangelical-support-for-israel/.

Noll, Mark. "What is Evangelical?". *The Oxford Handbook of Evangelical Theology*, ed. Gerald R. McDermott. New York: Oxford University Press, 2010, 19-34.

Noll, Mark. *Between Faith and Criticism: Evangelicals, Scholarship, and the Bible in America*. Grand Rapids: Baker Book House, 1986.

Pew Research Center. "*America's Changing Religious Landscape*". Erişim: 25.04.2020, http://www.pewforum.org/2015/05/12/americas-changing-religious-landscape/.

Pew Research Center. "*American Evangelicals and Israel*". Erişim: 26.04.2020, http://www.pewforum.org/2005/04/15/american-evangelicals-and-israel/.

Pew Research Center. "*Changing Attitudes on Gay Marriage*". Erişim: 26.04.2020, http://www.pewforum.org/fact-sheet/changing-attitudes-on-gay-marriage/.

Pew Research Center. "*Strong Support for Israel in US Cuts Across Religious Lines*". Erişim: 26.04.2020, http://www.pewresearch.org/fact-tank/2014/02/27/strong-support-for-israel-in-u-s-cuts-across-religious-lines/.

Pew Research Center. "*Views About Homosexuality*". Erişim: 26.04.2020, http://www.pewforum.org/religious-landscape-study/views-about-homosexuality/.

Pew Research Center. "*Views About Same-sex Marriage*". Erişim: 26.04.2020, http://www.pewforum.org/religious-landscape-study/views-about-same-sex-marriage/.

Stratton, Gary David & James L. Gorman. "Second Great Awakening (1800-1830s)". *Encyclopedia of Christianity in the United States*, ed. George Thomas Kurian & Mark A. Lamport. Lanham: Rowman & Littlefield, 2016, 5:2056-2059.

Wilcox, Clyde & Carin Robinson. *Onward Christian Soldiers? The Religious Right in American Politics*. Boulder: Westview Press, 2010.

Williams, Daniel K. *God's Own Party: The Making of the Christian Right*. New York: Oxford University Press, 2010.

Wilson, James Q. "Why Don't Jews Like the Christians Who Like Them?: Liberalism Can't Abide Conservative Evangelicals". *City Journal*, erişim: 26.04.2020, https://www.city-journal.org/html/why-don%E2%80%99t-jews-christians-who-them-13068.html.

Dinin Krizinden Sekülerizmin Krizine: Peter L. Berger'in Din Fenomenine Yaklaşımı

Mustafa Derviş Dereli*

Öz: Sosyoloji, bilindiği üzere sosyologlarca genel anlamda "klasik" ve "modern" olmak üzere iki çağa ayrılmaktadır. Daha çok yeni bir toplum oluşturma ütopyasının hâkim olduğu ve büyük anlatıların ortaya konulduğu sosyolojinin klasik çağında din; gözden kaçırılan, önemsenmeyen, toplumlar modernleştikçe miadını dolduracak olan, insanlığın çocukluk evresine ait bir fenomendi. 2. Dünya Savaşı sonrasına tekabül eden "modern çağ"la birlikte sosyolojinin kurucu babalarının dinin geleceği ile ilgili kehanetlerinin tutmadığı anlaşılmış, dinî yaşamın, beklenenin tam aksine güçlendiği ortaya çıkmış ve sosyolojik bir araştırma alanı olarak din / dinî olaylar sosyologlar tarafından daha fazla irdelenir konuma gelmiştir. Avusturya göçmeni olup Amerika'da akademik hayatını sürdüren, çalışma arkadaşı Thomas Luckmann'la birlikte fenomenolojik bakış açısını sosyolojiye uyarlayan Peter Ludwig Berger'in entelektüel hayatı da sekülerleşme savunucusu ve karşıtı olmak üzere iki ana bölüme ayrılır. İlk döneminde o, modern dönemde dinin, insanı yabancılaşma tehlikesinden kurtaran kutsal şemsiye olma vasfını yitireceğini öne sürerek sıkı sekülerizm savunuculuğuyla "dinin krizi"ni dillendirirken, 1990'lardan sonra başlayan ikinci döneminde ise tam zıt kutba geçerek sekülerizm karşıtı olmuş ve artık "sekülerizmin krizi"ni dillendirmeye başlamıştır.

Anahtar kelimeler: P. Berger, Din Fenomeni, Modernleşme, Sekülerleşme, Çoğulculuk.

Giriş

İnsanla din arasında var olan kadim ilişki, tabiatıyla düşünürleri din ile insan toplulukları arasındaki karşılıklı irtibatı incelemeye yöneltmiştir. Bu amaca matuf oluşan ve disiplin haline gelen din sosyolojisinin tarihi boyunca "din fenomeni" hep tartışma konusu olmuş, genel anlamda sosyal bilimciler, özel anlamda da sosyologlar konuya dikkatle eğilmiş ve dönem dönem farklı düşünceler ortaya atmışlardır.

Bilindiği üzere sosyolojinin kuruluş asrı olan 19. yüzyılın başlarından 20. yüzyılın hemen hemen ortalarına tekabül eden 2. Dünya Savaşı'na kadarki süreç, genel anlamda sosyolojinin "klasik çağı"ı olarak adlandırılır. Sosyolojiyi disiplin haline getiren çok önemli sosyologla-

* Arş. Gör., Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi Bölümü.
İletişim: mdervisdereli@erciyes.edu.tr, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Melikgazi, 38039, Kayseri.

rın yer aldığı bu çağdaki din merkezli tartışmaların ana teması, dinin gelecekteki konumu üzerinedir. Dine yaklaşım biçimleri ve din hakkındaki düşünceleri arasında elbette ki bazı farklılıklar bulunsa da Comte, Marx ve Durkheim gibi sosyologlar, dine ancak geleneksel toplumlarda varlığını sürdürebilecek olan ve insanlık modernleştikçe adım adım hayattan çekip gidecek olan bir fenomen olarak bakmışlardı. Oysa yaşanılan süreç, sosyolojinin kurucu babalarının öngörülerini haklı çıkarmamıştı. 2. Dünya Savaşı sonucunda bu beklentilerin gerçekleşmemesinden dolayı "klasik çağ" çökmüş, yerini "modern çağ" almıştır. Daniel Bell'in deyişiyle "kutsalın dönüşü" şeklinde isimlendirilebilecek olan bu çağda, "simgesel etkileşimcilik", "fenomenolojik yaklaşım" gibi pek çok farklı kuram ön plana çıkmış, Thomas Luckmann'dan Grace Davie'ye, Robert N. Bellah'tan Wuthnow'a kadar pek çok önemli sosyolog dinin modern çağda düşüş yaşamadığını, olsa olsa gündelik hayattaki görüntüsünün ve niteliğinin değişime uğradığını ifade etmişlerdir.

Bu dönemde örneğin, Robert J. Wuthnow "yamalı/bohçalı din" tabiriyle, insanların artık eskiden olduğu gibi tek bir din merkezinden ya da dinî gelenekten etkilenmediğini, pek çok farklı gelenekten gelen inançları birleştirerek yeni bir "bireysel dindarlık" formülasyonu oluşturduğunu ifade etmiştir. Thomas Luckmann, modern dünyadaki dinin durumunu açıklamak için "görünmeyen din" tabirini kullanmıştır. Modern dönemde kendisini hiçbir dinî kuruma aidiyet hissetmeyip aynı zamanda tanrıya olan inancının güçlü olduğunu belirten bireylerin durumunu anlatmak için Britanyalı sosyolog Grace Davie tarafından da "inanmadan ait olma" tezi öne sürülmüş ve bir zamanlar tartışılmaya dahi cesaret edilemeyen sekülerleşme meselesi bütün boyutlarıyla ele alınır olmuştur.

Özellikle 1960'lardan ve 1970'lerden bu tarafa sosyoloji ve teoloji/ilahiyat alanlarında çok önemli çalışmalarıyla adından sıkça söz ettiren, kendi ismiyle bir ekol oluşturacak kadar etkili ve dikkate değer bir sosyolog olan Peter Ludwig Berger de «din fenomeni»yle ilgili 2. Dünya Savaşı'nı takip eden on yıllarda sekülerleşme perspektifinden olumsuz görüşler serdederken, özellikle 1990'lardan sonra bu görüşlerinden vazgeçmiş ve dinin ihmal edil(e) meyecek denli önemli bir fenomen/alan olmasının yanı sıra sekülerliğin, dinin hayatiyetini sonlandıramayacağı görüşü minvalinde düşüncelerini yoğunlaştırmıştır. Diğer taraftan Berger, modernitenin, insanoğlunun yüzyıllardır içerisinde yaşadığı evi/yuvayı yerle bir ettiğini belirtmiş, modernliğin kazanımlarından çok ikilemlerini ön plana çıkararak "modern bilinç"e işaret etmiş, pek çok sosyologdan farklı olarak modernliğin kaçınılmaz olarak sekülerleşmeye değil, çoğulculuğa sebebiyet verdiğini söyleyerek çoğulculuğun sekülerleşmeye oranla dine daha fazla tahribatta bulunduğunu vurgulamıştır.

Çalışmamızın konusunu, dünyanın bir taraftan "en modern", diğer taraftan da oldukça "dindar" ülkesi olan Amerika'da akademik kariyerini sürdürmüş Avusturya asıllı sosyolog Peter L. Berger'in sekülerleşme konusundaki fikirlerinden hareketle din fenomenine yaklaşımı

oluşturacaktır. Bu tebliğ, Berger'in modernite, sekülerleşme ve çoğulculukla ilgili önemli görüşlerini özlü bir biçimde sunarak onun sekülerizmin safından dinin safına nasıl ve niçin geçtiği hakkında bazı ipuçları elde etmeyi amaçlamaktadır. Bahsi geçen modernleşme, sekülerleşme, çoğulculuk gibi konular, oldukça geniş perspektiflerde tartışılabilecek mahiyette olduğundan dolayı, bildirimizi yalnızca Berger'in bu meselelere bakışıyla sınırlandırmaya çalışacağız.

Berger ve Din Fenomenine Yaklaşımı

1929'da Viyana'da dünyaya gelen ve 2. Dünya Savaşı'ndan sonra henüz 17 yaşındayken, kendi ifadesiyle "genç, fakir, Avrupalı ve Lutheryan" olarak ailesiyle birlikte Amerika Birleşik Devletleri'ne göç eden Peter Berger 1949'da Wagner College'dan Edebiyat Fakültesi diplomasıyla mezun oldu. Çalışmalarına New York'taki The New School'da devam etti. 1950'de yüksek lisansını alan Berger 1954'te ise "From Sect to Church: A Sociological Interpretation of Baha'i Movement" başlıklı çalışmasıyla doktorasını tamamladı. 1955 ve 1956'da Almanya'da Protestan Akademisi'nde (Bad Boll'daki Evangelische Akademie) araştırma projesi için bulunan Berger, 1956'dan 1958'e kadar University of North Carolina'da yardımcı doçent olarak görev yaptı. 1958'den 1963'e kadar da Hartford Theological Seminary'de doçent olarak çalıştı. Profesörlük yıllarında ise sırasıyla New School for Social Research ve Rutgers University'de görev yapan Berger, 1981 yılında Boston Üniversitesi'ne geldi. Sosyoloji ve teoloji profesörü olarak ekonomik gelişme ile dünyanın farklı yerlerindeki sosyo-kültürel değişimler arasındaki ilişkiler konusunda sistematik tarzda incelemeler yapan Boston Üniversitesi bünyesindeki "The Institute for the Study of Economic Culture" isimli kuruluşu kurdu. Amerika'nın halen önde gelen düşünce kuruluşlarından biri olan bu enstitünün 1985-2009 yılları arasında direktörlüğünü yapan Berger'in sosyolojik teori, din sosyolojisi ve Üçüncü Dünya ülkelerinin gelişimi ile ilgili yazmış olduğu onlarca eser, neredeyse bir düzine dile çevrilmiştir. *Kutsal* Şemsiye, Modernleşme ve Bilinç, Gerçekliğin Sosyal İnşası, Melekler Hakkında Söylenti gibi bazı önemli kitapları da dilimize aktarılmıştır. Kendisini teolojik anlamda liberal Protestan, siyasal ve toplumsal anlamda ise "ılımlı-muhafazakâr" olarak tanımlayan (Varacalli, 2012) Berger, ilerlemiş yaşına rağmen, halen *American Interest*'te haftalık olarak yazılarına devam etmektedir.

Yukarıda kısa hayat hikâyesini sunmaya çalıştığımız Berger'in dini nasıl tanımladığına ve onun işlevlerine dair görüşlerine göz atmakta fayda var. Berger, dini, "bir toplumdaki fertlerin en yüksek iyi olarak kabul ettikleri her şey" (Berger, 2002a, s. 125) olarak tanımlar. Ona göre din, "insan tarafından kurulan bir mana âlemidir" (Berger, 2005, s. 253). Diğer bir ifadeyle din, "Anlamı insanı aşan hem de içine alan bir düzene inanmadır" (Berger, 2002a, s. 128). Berger, işlevselci bir bakış açısıyla dinin toplumsal işlevlerini irdeler. Bunlar Durkhe-

im'ın da üzerinde durduğu konulardan biri olan "sembolik bütünleştiricilik", ikincisi "toplumsal kontrol", üçüncü ve sonuncusu ise "toplumsal yapılandırma"dır.

Dinin hemen hemen bütün alanlarda bütünleştirici bir rolünün bulunmasının aşikâr bir şey olduğunu belirten Berger, işte bu role "sembolik bütünleştiricilik" adını verir. Bu işlevin, Durkheim'ın çalışmalarının merkezinde yer aldığını ve onun, insan topluluklarında dine bütünleştirici bir unsur olarak baktığını ifade eden Berger, böyle bir tezin yanlış ya da şaşırtıcı olmadığını dile getirir. Çünkü Berger'e göre de din, her şeyin üstünde, insan hayatında düzenleyici bir temeldir ve ferdin hayatını ferdi kapsayan fakat aynı zamanda aşan mutlak anlamlar ve değerlere göre düzenler. En azından önemli sosyal davranışlara (mesela evlilik, çalışma hayatı, savaş) bunları yerine getiren fertlerden çok daha büyük anlam ve değer atfedilir. Böylece evlenmek dinî ayin, çalışmak tanrıları memnun edici görev, savaşta ölmek ise daha mutlu ahiret hayatı için pasaport haline gelir. Dinin sembolik bütünleştiricilik işlevi ise en bariz şekilde ayinlerde görülür. Burada, toplumun hayati sorunları açık şekilde sembolik olarak kutsalın sahasına yükseltilir. Yine, insanın bütün toplumsal ilişki ve davranışlarının sembollerle sıkı ilişki içerisinde olduğuna dikkat çeken Berger, dinin, bütün sembollere anlamı veren kuşatıcı bir mahiyet arz ettiğini ve mutlak sembollerin kaynağı olduğunu vurgular. Dinî işlevlerin, toplumsal kurumlara nüfuz ederek onların devamlılıklarını sağladığını belirten Berger, din ile ilgili görüşlerini daha sonra bir eserine isim olan kelime ile yani "şemsiye/kubbe" ile çok daha anlamlı ve kalıcı kılar: "Din, sosyal kurumlar ağının üzerini kaplayan, o olmadığı zaman yoksun kalacakları istikrar ve "doğruluk" görüntüsü veren bir kubbedir." (Berger, 2002a, s. 130-131)

Berger'e göre, dinin diğer önemli bir işlevi de toplumsal kontrol, yani insanların toplum kuralları çizgisinde tutmaya yardım etmektir. Dış ve iç kontrol, yani ferdi dışarıdan itaate zorlayan ve bunu ferdin kendi vicdanı içinden yapanlar arasında ayrım yapılabilir. Din iki kontrol türüyle de önemli bağlara sahiptir. Dış kontrol meselesinde din, Max Weber'in meşrulaştırma diye adlandırdığı şeyi yerine getirir. Bu, din toplumda gücün kullanımını haklı gösterir, "açıklar" ve "gerekçelendirir" demektir. Dinin son olarak "toplumsal yapılandırma" işlevi vardır. Din sık sık kutsal kökeni olmayan yapıları meşrulaştırır. Fakat toplumun belirgin farklı kategorilerini dinsel açıklamalar içerisine oturtabilmek için din bazen bilfiil bu yapılanmanın prensiplerini sağlar. Geleneksel Hint kast sistemi buna örnektir. Çünkü din asla salt bir sosyolojik/toplumsal yan ürün değildir. Onun kendine has mantığı vardır ve bazen beşerî olayların gidişatını etkilemede güce sahiptir (Berger, 2002a, s. 135).

Berger'in dine yaklaşımı, aslına bakılırsa onun modernleşme, sekülerleşme ve çoğulculuk konuları hakkında yapmış oldukları analizleriyle daha da berraklaşır. Zira özel anlamda sosyolojide, genel anlamda sosyal bilimlerin hemen tamamında tartışılan bu önemli konular, Berger'e göre dinin varoluşundan bugüne dek süregelen hayatında onu en fazla etkileyen olaylar arasında yer almaktadır.

Modernleşme ve Din

Her şeyden önce, Berger'in modernite ile ilgili şu önemli sözünü söyleyelim: "Modernlik, herhangi bir tarihi olay nasıl inceleniyorsa, o şekilde incelenmelidir" (Berger, 2000, s. 14). Berger, modernliği anlamak için önemli bir soruyla işe başlar: "Modern diye adlandırılan dönem ve olayı diğerlerinden ayıran özellikler nelerdir?" Ona göre modernliğin iki özelliği vardır: Bunlardan biri, modernliğin kendinden önce gelenlerden sadece farklı değil, aynı zamanda onlardan üstün olduğu varsayımıdır. Diğeri ise büyük halk kitlelerinin modernlik hakkında yeterli bilgiye sahip oldukları yolundaki sanıdır. Berger'e göre, modern üstünlük varsayımının kökü, Batı'yı en azından 18. yüzyıldan beri diğerlerine üstün kılma fikrinde yatmaktadır. Hâlbuki bu anlayış çok yanlıştır ona göre. Zira modernliğin en önemli göstergelerinden biri olarak kabul edilen «gelişme», deneysel olarak kanıtlanabilir bir şey değildir. Örneğin bir bilim adamı, 20. asrın New York'unun 15. asrın Floransa'sından üstün olduğu yolundaki inancına rağmen bir bilim adamı olarak konuyu incelerken bu inancını –fenomenolojik dille– parantez içinde tutmalı, etkisi altında kalmamalıdır.

Berger'e göre moderniteye karşı baştan beri iki karşıt tutum benimsenegelmiştir. Birisi, tarihin bazı iyi görünümleri ya da süreç fikri açısından moderniteyi önemseyerek onu olabildiğince yücelten bir anlayıştır. Diğeri ise modernitenin büyük bir dejenerasyona sebebiyet verdiğini, zarafeti yok ettiğini, hatta insanı insanlığından çıkaran bir süreç olduğunu söyleyerek ondan şikâyetçi olan bir anlayıştır. Moderniteye karşı kesinlikle şu tavır takınılmalıdır Berger'e göre: "Moderniteyi ne göklere çıkarmalı ne de olumsuzluklarından dolayı dövünülmelidir. Yani ne ilerici ne de gerici olunmalıdır. Modernite de kendisinden öncekiler gibi tarihî bir fenomendir. Aslında o, kaçınılmaz bir şekilde takdir edilesi ve içler acısı özelliklerinin bir arada olduğu bir karışımıdır. Aynı şekilde doğruların ve yanlışların da bir karışımıdır" (Berger, 1979, s. 10-11).

Peter L. Berger'in moderniteye dönük en dikkate değer ve orijinal söylemlerinden biri, onun, insanoğlunun içerisinde yaşamını sürdürdüğü evi/yuvayı modernitenin yıktığını ifade etmesidir. Berger'in buradaki evden kastının iki yönü vardır: Birincisi gerçek anlamda "evin yıkılışı", ikincisi ve teorisinin asıl merkezini oluşturan kısmı ise mecazî anlamdaki "ev" olan "din"in yıkılışıdır. Berger'in bu mecazî anlamdaki "evin yıkılışı" söylemi, sosyoloji ve din sosyolojisinde oldukça meşhurdur.

Berger'e göre modernitenin ilk nüvelerini görmeye başladığımız Rönesans ve Reform öncesinde bireylerin "ev" ile "işyeri" iç içeydi ve birbirlerinden bağımsız değillerdi. Aileler daha çok geleneksel büyük aile niteliği taşıyordu. Fakat 17. yüzyılda önce Avrupa'da, daha sonraları ise Amerika'da ailenin üretim birimi olmaktan çıkması ve üretimin fabrika, işyeri ve modern bürolara taşınması, bireyleri modern çekirdek aileler içerisinde yaşamaya mecbur etmiştir. Sanayileşme ile birlikte ev ile işyeri, üretim ve tüketimin arası ayrılmış ve aile bireyleri işe gitmek için evden ayrılmak zorunda kalmışlardır. Bu gelişme açık-soy ailesini, bütün

toplum katmanlarını kapsamak üzere çözmüştür. Dolayısıyla geleneksel toplumlarda her türlü yapıp etmelerin mekânı olan ev, modernleşmeyle birlikte önemli bir yıkıma uğramıştır (P. Berger, B. Berger ve H. Kellner, 2000, s. 204).

Berger'in "evin tahribatı/yıkımı" ile ilgili dile getirmiş söylemlerinden ikincisi ve asıl önemlisi, modernitenin dinin tahribatına sebebiyet verdiğidir. Modern-öncesi dönemde din, hayatın en önemli merkezî fenomeniydi. İnsanların her türlü eylemleri, düşünüşleri, yaşam tarzları, dünyaya bakışları kısaca yaşamaya dair her ne varsa hepsi dinin öğretilerine göre gerçekleştiriliyordu. Çünkü din, toplumdaki bütün kurumların en üstünde Berger'in deyişiyle bir "kubbe/şemsiye" idi. İnsanların karşılaşmış olduğu olağanüstü şeyler, acı ve ıstıraplar, mutluluklar, kısacası her şey belirli bir kader çizgisi yönünde ilerliyor, her şeyi o belirliyordu. Bununla birlikte din, insanoğlunun hayatına anlam katan yegâne değerdi. Din sayesinde bireyler mutlu bir şekilde yaşamlarını sürdürüyor, karşılaşmış oldukları olumsuz durumlarda evlerine, yani "dine" sığınıyorlardı. Fakat modernite ile birlikte bahsedilen şeylerin hemen hepsi alt-üst olmuştur (Dereli, 2012, s. 132). Weber, modern dünyayı "büyü bozumu" şeklinde tasvir etmişti. Hakikaten de modernite dünyayı kullanılan, değiştirilebilen, tüketilmeye yönelik ve insanın hizmetindeki maddeden ve varlıklardan oluşan bir mekanizma haline sokmuştur. "Modern insanın kendisinden başka hesap vereceği hiçbir üst-otorite kalmamıştır; o otorite ile ilişkisini kopardığı günden beri doğa ve eşya ile olan ilişkilerinde insanoğlu dengesini kaybetmiştir. Yaratılış hiyerarşisinin tepesinde olan insan, bu özelliğinin tüm avantajlarını kullanarak ama kendinden daha alt-konumda olan canlılara ve cansızlara kuralsızca hükmederek kendi varlığının maddi-manevi temelini de yok etmeye başlamıştır" (Canatan, 1995, s. 137).

Modern sosyal yaşamın evsizliğinin, en tahripkâr ifadesinin din alanında gerçekleştirdiğine vurgu yapar Berger. Çünkü günlük yaşamın ve bireyin hayatının çoğulculuk kazanmasının bir sonucu olarak devreye giren gerek kognitif ve gerekse normatif manalardaki genel belirsizlik, dine güvenirlik konusunda ciddi krizleri de beraberinde getirmiştir. İnsanın ihtiyaçlarına, taleplerine mutlak bir belirlilik getirme görevini asırlardır sürdüren dine karşı beslenen güven duygusu büyük ölçüde sarsıntı geçirmiştir. Modern toplumdaki dinin geçirdiği bu krizin bir sonucu olarak da sosyal evsizlik metafiziksel bir yapıya bürünmüş, yani "evrende evsizlik" sorununa dönüşmüştür. Bu soruna dayanmak ise her babayiğidinin harcı değildir (P. Berger, B. Berger ve H. Kellner, 2000, s. 205).

Evrende evsizlik sorununa çözüm için modern dünyada din yerine başka bir kurumun oluşturulamayışı ise işin en acı tarafıdır. Din ile birlikte bütün diğer kurumların bugün ev olma özelliğini kaybettiğine dikkat çeker Berger. Modernitenin oluşturmuş olduğu dünyada, rollerin kişiliği oluşturma şansı da kalmamıştır. Çünkü roller bireyi sadece başkalarından değil aynı zamanda bizzat bireyin bilincinde de saklayan "büyülü bir peçe" haline gelmiş, bundan dolayı modern insan, kaçınılmaz olarak gördüğü üzere sürekli olarak kendisini arayış içeri-

sinde kalmıştır. Ve modern bireylerdeki, özellikle de modern genç bireylerdeki "yabancılaşma" duygusunun ve bunun oluşturduğu kişilik krizlerinin baskın olması, işte bu acı gerçeğin sonucudur (Berger vd., 2000, s. 109).

Berger, modernleşme ve sekülerleşmenin getirdiği dünyada "anlam"ın kaybolmaya yüz tuttuğunu ve bundan dolayı da insanoğlunun "anlam krizi"yle karşı karşıya kaldığını da belirtmektedir. Anlam kriziyle ilgili ayrıntılı analiz yaptıktan sonra, özet mahiyetinde "aracı kurumlar" dediği kiliselerin olmazsa olmaz niteliğine dikkat çekerek bunları anlam krizinden çıkış yolu olarak gösterir (Berger ve Luckmann, 1995, s. 66). Ona göre anlam kriziyle hangi tür tedavi yöntemleriyle başa çıkmaya çalışırsanız çalışın sonuç boştur. Anlam krizinden düzlüğe çıkabilmek için tek çare kaçınılmaz bir şekilde aracı kurumlar dediği kiliselerin tekrar etkisini artırması, toplumdaki o eski gücüne tekrar kavuşması, yani dinin tekrar toplumdaki merkezî rolünü üstlenmesidir. Çünkü modern toplumun içini kanatan ve biçare hastalıklara maruz bırakan anlam krizleriyle başa çıkmanın tek yolu, toplumdaki her türlü unsur için bir çimento vazifesi görerek onları bir araya getiren ve topluma/insanlığa "yeni bir anlam" katan aracı kurumlardır.

Modernliğin elbette ki kazanımları vardır Berger'e göre. Modern dönemde gelişen teknoloji ile birlikte tıbbın gelişerek özellikle çocuk ölümleri oranında hayli düşüşlerin yaşanması, eğitim-öğretimin toplumun hemen tüm katmanları arasında yayılması ve modernitenin insanları görece daha özgür kılması, bu kazanımlardan bazılarıdır. Fakat bunun yanında modernliğin ikilemleri/çıkmazları da söz konusudur: Soyutluk, gelecek yönelimli olma, bireyselleşme, özgürlük ve sekülerleşme/dünyevîleşmedir. Bunlar arasında da belki de en önemlisi, sonuncusu olan sekülerleşmedir. Zira modernleşme, dinî inanç ve deneyimlerin inandırıcılığına çok büyük bir tehdit getirmiştir. Bu öyle bir tehdittir ki dinî geleneğin büyük bir esneklik gösterdiği ve hatta güçlü canlanma kapasitesi bulunan (örneğin, İslâm dünyası) ülkelerde bile, modernleşmenin sekülerleştirici etkileri güçlü şekilde hissedilmektedir. Elbette sekülerleşme, dinî inanç ve pratiklerin tamamen ortadan kaybolacağı anlamına gelmemiştir. Fakat geniş halk kitleleri arasında, özellikle de seküler dünya görüşünün entelektüel elitler ve modern toplumlardaki eğitim-öğretim kurumları tarafından "kurulmaya" çalışıldığı ülkelerde, dinî yaşama bağlılıkta önemli ölçüde bir zayıflama anlamına gelmiştir (Berger, 1977, s. 77-78). Berger'in bu önemli görüşlerinden hareketle sekülerleşme serüvenini biraz daha açmak istiyoruz.

Sekülerleşme ve Din

Modern çağın büyülü ve bir o kadar da muğlâk kelimelerinden birisi de bilindiği üzere sekülerleşme/dünyevîleşmedir. Öyle ki sosyolojinin bir disiplin haline gelmeye başladığı günlerden bu yana genel anlamda sosyologların özel anlamda ise din sosyologlarının zihnini hayli meşgul eden kavramlardan birisidir. Peter Berger, Thomas Luckmann, Rodney Stark,

William S. Bainbridge, Jeffrey K. Hadden, Robert N. Bellah, Grace Davie, David Martin, Bryan Wilson, Steve Bruce, Daniel Bell ve diğer birçok Batılı sosyolog gerek kitaplarıyla, gerekse makaleleriyle sekülerleşme konusunu çok geniş bir şekilde işlemişlerdir. Bundan dolayı pek tabiidir ki, bu sosyologlar arasında kavrama yaklaşımlar noktasında belirgin ayrımlar söz konusudur. Bir tarafta dinin eski zamanlardaki etkinliğini yitirdiğini ve dünyanın modernleştikçe sekülerleşeceğini ve dinin tabiri caizse buharlaşarak insanoğlunun hayatından çekip gideceğini savunanlar varken, diğer tarafta ise bunun böyle olmadığını, sosyal hayatın bazı alanlarındaki etkinliği ya da merkezîliği konusunda kısmî önem kaybına uğrasa da, dinin halen etkisini sürdürdüğünü ve dünyanın hemen her tarafında yeni bir dinî uyanışın ayan beyan olduğunu iddia eden birtakım sosyologlar vardır. Bir zamanlar sosyolojide "dokunulamaz" konulardan olup kesin bir kabul gören sekülerleşme kavramına, son onlu yıllarda dokunulmuş, üzerinin örtüsü açılmış ve ne olup olmadığı konusunda geniş çaplı analizler yapılmış ve hatta meselenin yelpazesi, bu kavramın sosyoloji literatüründen atılıp atılmaması gerektiği tartışmalarına kadar genişlemiştir.

Yukarıda ismini zikrettiğimiz sosyologlar içerisinde sekülerleşmeyle ilgili görüşleri konusunda belki de en ilginç düşüncelere sahip olan kişi Peter Berger'dir. Onun konuya yaklaşımı da bilindiği üzere hayli maceralıdır. Çünkü Berger'in hayatı, sekülerleşme savunucusu ve karşıtı olmak üzere iki ana bölüme ayrılır. "Genç Berger" olarak isimlendirebileceğimiz "Berger'in Birinci Dönemi"nde, o, modern dönemde dinin bir kültürde paylaşılan ve herkesi içine alan insanî bir gerçeklik algısına sevk eden ve böylece insanı yabancılaşma tehlikesinden kurtaran kutsal şemsiye olma vasfını yitireceğini öne sürüyordu. 1960'lardan 1990'lara kadar sekülerizmin sıkı savunucusu olup "dinin krizi"ni dillendirirken, "Berger'in İkinci Dönemi" diye adlandırabileceğimiz 1990'lardan itibaren ise tam zıt kutba geçerek sekülerizm karşıtı olmuş ve artık "sekülerizmin krizi"ni dillendirmeye başlamıştır.

Berger'in Birinci Dönemi: Dinin Krizi

Berger'in bu dönemindeki sekülerleşme yaklaşımı özellikle *Kutsal Şemsiye* adlı eserinde oldukça belirgindir. Berger, "sekülerleşme" kavramının, modern Batı tarihinde tecrübî olarak mevcut ve büyük önem taşıyan süreçlere işaret ettiğini belirterek kendisinin bu kavramla, toplum ve kültür alanlarının dinî kurumlar ve sembollerin egemenliğinden çıkarıldığı süreci kastettiğini ifade eder (Berger, 2005, s. 166-167). Sekülerleşmenin toplumsal-yapısal bir süreçten daha fazla bir şeye karşılık geldiğini belirtir. Sanat, felsefe ve edebiyatta dinî içeriklerin kayboluşu ve hepsinden önemlisi bilimin dünyada özerk ve tamamen seküler bir bakış açısı olarak yükselişinde gözlenebildiği gibi bu süreç, kültürel ve düşünsel hayatın tamamını etkisi altına alır. Dahası, burada sekülerleşmenin aynı zamanda öznel bir yanının da bulunduğu kastedilmektedir. Nasıl toplumun ve kültürün sekülerleşmesi söz konusu ise aynı şekilde bilincin sekülerleşmesi de söz konusudur. Yani bu, modern Batı'nın dinî açıklamalardan yararlanmaksızın dünyayı ve kendi öz yaşamlarını yorumlayan gittikçe artan sayıda bireyler ürettiği anlamına gelir.

Berger'e göre, hayatın kutsal ve profan olarak ayrılan alanlar arasındaki duyarlı denge eskiden Hıristiyanlık, yani din tarafından dizginleniyordu. Fakat bu realite kaybolduğunda, "Dünya"nın tamamen hızlı bir biçimde dünyevîleşmesinin gerçekleşmesi kaçınılmaz olmuştur. Dünyevîleşme modern insan için yepyeni bir durum ortaya çıkarmıştır. Belki de tarihte ilk kez dünyanın dinî bakımdan yasallaştırılışları yalnızca az sayıda bir entelektüel için değil, başka kenardaki bireyler ve özellikle de tüm toplumların geniş halk yığınları için de makul olma özelliklerini yitirmiştir. Yani, sadece devlet veya ekonomi gibi büyük kurumlar için değil, günlük hayatın gelişi-güzel alışkanlıkları için de bir "anlamsızlık" sorunu baş göstermiştir (Berger, 2005, s. 188-190).

Berger'e göre her şeyden önce, dünyevîleşmenin sokaktaki insanı etkilediği en çarpıcı yönlerinden biri, dinde bir güvenilir olma bunalımı doğurduğu yöndedir. Çünkü bir açıdan dünyevîleşme, realitenin geleneksel dinî tanımlamalarının makul olma özelliklerinin topyekûn çöküşüyle sonuçlanan bir gelişmedir. Dünyevîleşmeyi, ancak modern toplumdaki somut alt-yapısal süreçlerin bir yansıması olarak gözükecek biçimde çözümlemek mümkündür. Dünyevîleşme, dinin üzerinde o denli etkindir ki, onun etkisi altında olan din bugün ancak "bağımlı bir değişken" olarak ikna edici bir biçimde tahlil edilebilir (Berger, 2005, s. 195).

Berger *Kutsal Şemsiye* adlı bu meşhur eserini 1967'de yayımlamıştı ve 1968'de "kendi fikrini beyan etmeme" şeklindeki entelektüel çekingenliğine rağmen, New York Times'a, kendisiyle yapılan söyleşide, "21. yüzyılda dine inananların çok küçük cemaatlerden ibaret olacağını; dünyanın her tarafına yayılan seküler kültüre karşı koyabilmek için de hepsinin bir arada yaşamak zorunda kalacaklarını" (Stark, 2002, s. 36) söylüyordu. Hatta Stark'ın da belirttiği gibi Berger, o konuşmasında tasvir yeteneğini de kullanarak "dine inanan kimsenin halinin giderek Amerikan üniversitelerinden birine uzatmalı bir ziyarette bulunan Tibetli bir müneccimin durumuna benzeyeceğini" ifade ediyordu. Fakat az sonra bahsini edeceğimiz ikinci döneminde ise "Amerikan üniversitelerinin Budist lidere konferans verdirmek için sıraya girdiklerini" yazacaktı.

Berger'in İkinci Dönemi: Sekülerizmin Krizi

Berger'in fikirlerindeki değişimin ilk nüvelerinin iyice belirginleştiği yer 1997 yılında National Interest'te yayımladığı "Secularism in Retreat" adlı makalesidir. Bu makalesinde genel olarak dünyanın hemen her tarafındaki inanç fotoğrafının, sekülerleşme konusunda kendisinin yanıldığına kanıt teşkil ettiğinden bahsetmektedir. Ona göre bir zamanlar bu teoriyi savunmak için gerekli sebepler olsa da bugün bunu söylemek ihtimal dâhilinde değildir. Çünkü bugün itibariyle modern toplum yakından incelendiği zaman, din ve sekülerizm çekişmesinde garip bir yer değişiminin olduğu görülür. Şöyle ki: "Modern dünyada önceleri din kriz yaşarken şimdilerde sıra sekülerizme gelmiştir. Bir dünya görüşü olarak sekülerizm, Aydınlanma düşüncesiyle aynı kaderi paylaşarak son zamanlarda önemli bir sarsıntı geçirmiştir. Bu da tabiatıyla dinin modern toplumdaki durumunu ve geleceğini etkilemektedir" (Berger, 2002b, s. 76).

Din sosyolojisinin son dönemdeki en önemli başarısının, bir zamanlar ağza bile almaya cesaret edilemeyen sekülerleşme teorisinin reddi olduğunu belirten Berger'e göre bunun nedeni, felsefî ya da teolojik anlamda yaşanan değişiklikler değil tezin, ABD de dâhil olmak üzere dünyanın dört bir yanında elde edilen deneysel bulguları açıklamada yetersiz kalışıdır (Berger, 2006, s. 90). Öğrencilerine bir teolog veya filozof olmaya göre sosyolog olmanın en zevkli yanının bu olduğunu söylediğini belirten Berger'e göre bir sosyolog inandığı teoriler ve onu destekleyen bulgular varken, zamanla bunların doğru olmadığını ya da yeni delillerle yanlışlandığını görebilir.

Modernitenin ve sekülerizmin bugün kesin bir kriz içerisinde olduğunu söylemek için oldukça önemli nedenler vardır Berger'e göre. Çünkü Üçüncü Dünya ülkelerindeki modernleşmenin aynı çizgide gerçekleşen ve değiştirilemeyecek bir süreç olmadığı çok daha açık bir hal almaya başlamıştır. Dahası en başından beri, modernizasyon süreci, karşı-modernizasyonun kontrolü altında gerçekleşen karşı-koyucu/telafi edici güçlerle sürekli etkileşim halinde olan bir süreçtir. Berger, sekülerleşmenin de aynı şekilde sekülerleşme-karşıtı güçler ile sürekli etkileşim halinde olan bir süreç olduğunu düşünmektedir. Bu etkileşimi tüm detayları ile araştırmadan karşı-modernizasyon ve karşı-sekülarizasyon hareketlerinin yalnızca Üçüncü Dünya ülkelerinde gözlemlenmediğini aynı zamanda kapitalist ve sosyalist varyasyonları içerisinde barındıran ve gelişmiş endüstri toplumları dediğimiz ülkelerde bile gözlemlendiğini söylemek yeterli olacaktır (Berger, 1990, s. 137-138).

Dünya ölçeğindeki bu dinî canlanmanın ise iki istisnası vardır. Bunlardan ilki, söz konusu sekülerleşme teorisinin geçerli göründüğü ve halen geçerliliğini sürdürdüğü Avrupa'dır. Batı Avrupa'da gittikçe yükselen bir ivme gösteren modernleşme ile birlikte sekülerleşmeyi belirleyen göstergelerde de bir yükselme olmuş ve kilisenin öngördüğü dinî inançları olduğu gibi kabullenen insanların sayısı azalmıştır. Cinsellik, evlilik ve çocuk yapma gibi konularda çoğu kimse dinî prensipleri takip etmez olmuştur. Kiliseye gidenlerin ve din adamı olmayı tercih edenlerin oranı ise büyük ölçüde düşmüştür. Artık oralarda yaygın bir seküler Avrupa kültürü söz konusudur. Ama bunun yanında son zamanlarda özellikle Fransa, İngiltere ve İskandinav ülkelerinde yapılan bazı din sosyolojisi araştırmaları sekülerleşme nitelemesini sorgulamaktadır. Bu tartışmalar organize kiliselere karşı var olan yabancılaşmaya rağmen, özellikle Hıristiyanlık içerisinde çok kuvvetli bir dinî canlanmanın olduğunu gösteren veriler ortaya koymaktadır. Bu veriler dikkatle incelendiği zaman Avrupa'da dini tanımlayan şeyin "sekülerleşme"den ziyade "kurumsallaşmış dinden kaçış" olduğu görülmektedir. Yani din için bir "yok olma" değil bir "yer değiştirme" söz konusu olmuştur. Bununla beraber Avrupa'nın, dünyanın diğer bölgelerinden farklı olduğunu da belirtmek gerekir. Mesela ABD, Avrupa'dan din adına müspet yönde kesin bir farklılık arz eder. Amerikalılar Avrupalılara nazaran daha dindar ve kiliseye daha bağlıdırlar. Berger'e göre din sosyolojisinin sekülerleşme konusundaki en önemli görevlerinden birisi, Avrupa ile Amerika'yı kıyaslamak olmalıdır. Çünkü böyle bir karşılaştırma, modernite ile sekülerleşme denklemini, yani modernitenin

sekülerleşmeyi doğuracağı tezini geçersiz hale getirecektir. Çünkü Amerika Avrupa'ya göre çok daha dindardır ama daha az modern değildir (Berger, 2002c, s. 22).

Peki, dünyanın en modern ve gelişmiş ülkesi olarak telakki edilen Amerika, daha az modernlik vasfı bulunan Avrupa'dan niçin çok daha dindardır? Bunlardan hangisi istisnaî bir durumdur; Amerika mı yoksa Avrupa mı? Berger, bu soruya Avrupa'nın istisna teşkil ettiğini söyleyerek cevap verir. Çünkü Amerika da dâhil olmak üzere dünyanın hemen her tarafı dindarlaşırken Avrupa'nın gittikçe sekülerleşmesi normal bir durum değildir. Dinin dünyadaki genel durumuna bakınca, sekülerleşmeyi bir norm olarak değil de açıklanması gereken ilginç ve sapkın bir fenomen olarak ele almak gerekir. Berger, bugün din sosyolojisinde bazı soruların doğru sorulması gerektiğini ifade eder. Örneğin "Amerika niçin daha dindar?" yerine "Avrupa niçin hâlâ seküler?" sorusunu sormak gerekir. Yine mesela "İran'daki fundamentalizmi nasıl açıklarsınız?" sorusu yerine "Niçin Batı Avrupa farklı?" sorusunu sormak gerekir (Epistemological Modesty…, 1997).

Berger'in Avrupa'yı, dindarlaşma ve dinin sekülerleşmeye galip geldiği konusunda istisna tutmasına bazı önemli sosyologlar karşı çıkmaktadırlar. Örneğin bunlardan biri olan İngiliz din sosyologu Grace Davie, *1945'ten Bu Yana İngiltere'de Din* adlı kitabında, kurumsal dinin Avrupa'nın birçok yerinde önemli rol oynamaya devam ettiğini ileri sürmektedir. Fransız din sosyologu Daniele Hervieu-Leger ise Fransa'da tecrübe edilen yoğun sekülerleşme sürecine rağmen Katolikliğin Fransız kültüründe halen etkin bir konumda olduğunu iddia etmektedir (Bodur ve Çapcıoğlu, 2012, s. 141).

Berger'e göre Avrupa'nın yanında sekülerizmin gerilediğini öne süren teze istisna oluşturacak bir örnek daha vardır: Batı'yı örnek alan ülkelerde Batı tipi yüksek eğitim alan özellikle sosyal bilimlerden insanların oluşturduğu sekülerleşmiş bir alt kültür mevcuttur. Bu alt kültür ilerlemeci ve Aydınlanmacı düşüncenin inanç ve değerlerinin kendi ülkelerindeki bayraktarlığını yapmaktadır. Dünyanın hemen her bölgesinde böyle bir tablo söz konusudur.

Berger'in Fikrî Değişiminin Sebepleri

O güne kadar sekülerleşme konusundaki fikirleriyle sosyologları peşinden sürükleyen bir sosyolog olan Berger bu düşüncelerinden niçin vazgeçmiştir? Sebeplerini soruşturduğumuz zaman, aslında Berger'deki değişimin yukarıda ismi geçen makaleyi yayımladığı 1990'lı yıllardan çok daha öncesine dayandığını söyleyebiliriz. Bu değişimin altında yatan etmenlerden belki de en önemlisi, Berger'in 1969 ila 1972 yılları arasında, Ivan Illich ve onun Meksika Curnavaca'daki "think-thank"indeki diğer önemli isimlerle birkaç yaz tatilini geçirmesidir (Davis, 2012). Bu yıllar, "entelektüel ajandamda keskin bir dönüş gerçekleşti" dediği yıllardır. Eskiyle yeni dönemi arasında köprü vazifesi gören eseri *The Homeless Mind*'in önsözünde Berger, buna bir ipucu olarak, gelişme problemlerine yönelik ilgisinin bilimsel nedenlerden daha ziyade siyasal nedenlerden dolayı (Berger vd., 2000, s. 11) ortaya çıktığını söyler.

İlginç olan nokta ise Berger'in otobiyografik eseri olan ve kendi hayatıyla ilgili pek çok itirafta bulunduğu *Adventures of an Accidental Sociologist –How to Explain the World Without Becoming a Bore–* (2011) adlı son kitabında bu dönüşümüyle ilgili hemen hiçbir şey söylememesidir. Bunun yanı sıra kendisiyle yapılan söyleşilerde de ona bu dönüşümünün sebepleri sorulduğunda ayrıntıya girmeden cevaplar verdiği görülmüş ve farklı özelliklere sahip dünyanın pek çok yerinde dinin yükselişine işaret etmiştir. Zira Berger'e göre bu dönüşüm, öncesiyle sonrası arasındaki bir değişim yolculuğudur; kesinlikle bir zihniyet değişimi değildir (Davis, 2012). Yine ona göre sosyal bilimler, birilerinin teorilerinin doğrulandığı kadar yanlışlandığı zaman da "eğlenceli"dir ve sosyolojideki bazı derinlikli içgörüşler/kavrayışlar, zaferlerden çok yanlışlardan ortaya çıkmıştır (Hijelm, 2012). Bununla birlikte bazı yazarlara göre Berger'in sekülerleşme konusunda yaşamış olduğu değişim ve dönüşüm, onun Avrupa'dan Amerika'ya göç etmesi ve artık Amerikalı gibi düşünmesinden kaynaklanmıştır (Swatos ve Christiano, 2002, s. 111).

Çoğulculuk ve Din

Berger'in düşüncelerinin temelinde yer aldığını öne sürdüğümüz üçlü sacayağının üçüncü ve son ayağı, onun sekülerleşmenin "ikiz kardeşi" olarak tanımladığı çoğulculuk olacaktır. Zira Berger'in bu tezi de en az sekülerleşme ya da modernleşme konusundaki görüşleri kadar önemlidir. Her şeyden önce Berger'in konuyla ilgili en önemli sözünü dile getirelim: "Modernleşme kaçınılmaz olarak herkesin iddia ettiği gibi sekülerleşmeye değil, çoğulculaşmaya yol açar" (Berger, Davie ve Fokas, 2008, s. 12).

Berger "çoğulculuk" kelimesini kısaca şu şekilde tanımlar: "Farklı dünyagörüşü olan toplumlarda, yurttaşlık barışı şartları altındaki değer sistemlerinde ve insanoğlunun birbiriyle etkileşim halinde bulunduğu yerlerde, aynı yerde varolma durumu" (Mathewes, 2006). Modern dönem öncesinde bireyin hayatının merkezinde kaderin ön planda olduğuna dikkat çeken Berger bu dönem insanlarının yaşamlarında, gündelik meşgalelerinde, düşüncelerinde, umutlarında ve beklentilerinde, başına gelen şeylerde,kısacası hemen her şeyde kadere razı bir durum olduğuna işaret etmiştir. Modern dönemde ise durum değişmiş, modern öncesi dönemde merkezî bir konumu olan kader arka planlara itilmiş ve kişinin akıl ve mantığıyla yaptığı, yöneldiği seçimler önem kazanmıştır. Berger'e göre bunun en belirgin örneği doğum olaylarında ve değişen hamilelik anlayışındadır. Modern öncesi dönemde hamile kalmak tamamen kadere irca edilen bir özelliğe sahipken, modern dönemde hamileliği önleyen ilaçların ortaya çıkması bu olayı kader çizgisinden çıkarmıştır. Aynı şekilde doğum kontrolü, aile planlaması gibi modern dönemde ortaya çıkan anlayışlar da doğum olaylarını kader meselesi olmaktan ziyade modern bireylerin kendi akıl ve mantıklarıyla yaptıkları seçim haline gelmiştir. Kısacası Berger'e göre önceden kaderin aldığı yeri, şimdi birtakım seçimler almaktadır. Ya da kader artık karara dönüşmüştür.

Bu karar çoğaltma ameliyesi, sistematik fikre az ilgisi bulunan ya da hiç bulunmayan sıradan sayısız insan tarafından teorik öncesi düzeyde tecrübe edilmiş ve kaçınılmaz olarak, bu durum, kader tarafından kendisine verilen şeyleri sistematik olarak sorgulayan yeni bir yoruma davetiye çıkarmıştır (Berger, 1979, s. 12-16). O halde modern birey, geleneksel bireyin içerisinde yaşadığı kader dünyasıyla keskin bir zıtlık oluşturacak şekilde bir seçim dünyasında yaşamaktadır. O, gündelik yaşamın sayısız durumları arasında seçim yapmak zorundadır; fakat bu seçme zorunluluğu onu inançlar, değerler ve dünya görüşü/hayat felsefesi alanlarına götürmek zorundadır. Kısacası modern birey, hayatın her alanında alternatifler dünyasında bir seçim yapmak zorundadır.

Berger, çoğulculuğun sadece sosyal hayatta değişiklikler meydana getirmediğini, dinî kuruluşların tekelliğini de yerle bir ettiğini önemle belirtir. Ona göre insanlık tarihinin büyük bir kısmı boyunca dinî kuruluşlar toplumda tekeller olarak mevcudiyetlerini sürdürmüşlerdir. Dinî kurumlar bu tarihî dönemlerde doğrusunu söylemek gerekirse sahici kurumlar, yani hem düşünce hem de aksiyonu düzene koyan merkezler idi. Dünya, yalnızca toplumun olağan güçleri ve onların toplumsal denetim araçları vasıtasıyla değil çok daha temelli bir biçimde o toplumun üyelerinin sağduyusu vasıtasıyla da idame ettirilen bir dünya idi. Dinî olarak tanımlandığı için bahis konusu dünyanın dışına adım atmak demek, kaotik bir karanlığa, anomiye ve belki de çılgınlığa adım atmak demekti (Berger, 2005, s. 205). Fakat modernite, getirmiş olduğu büyük değişim ve dönüşümlerden sonra bu anlayışı darmadağın etmiştir. Aynı şekilde modern öncesi toplumlardaki pek çok bireye bilinmez olan bilişsel ufku açan kitlesel eğitim ve kitlesel okuryazarlıkla ya da daha vahimi, modern kitlesel iletişim medyası aracılığıyla modernite bu homojenliği ortadan kaldırmıştır. Modernite bu etkiyi uzun zamandır gerçekleştirmekteydi; fakat küreselleşme ile hızlı bir şekilde bu etki dağılmakta ve daha da yoğunlaşmaktadır. Bugünün dünyasında birisi, bu çoğulcu dinamiğin dokun(a)madığı pek az yer bulabilir (Berger vd., 2008, s. 13).

Berger bundan böyle artık insanların hayatlarında "tekel bir din"den söz etmenin mümkün olamayacağını, pek çok dinî grubun ya da cemaatin, insanların dinî anlayışlarında etkin olmaya başlayacağını öne sürer. Yani "(1) modernite, bireylerin yaşamlarını çoğullaştırır, çeşitlendirir ve bu durum da sonuçta (2) bireylerin kendilerine ait olan inançlarını aşındırır" (Berger, 2006, s. 90). Berger böyle bir sürecin ilk defa Amerika'da gerçekleştiğine dikkat çeker: "İyi bilinen tarihî nedenlerden dolayı, çoğulculaştırıcı süreç ilk defa, günümüze kadar varlığını sürdüren ve karşılıklı hoşgörülü mezheplerden oluşan bir sistemin kurulmasıyla sonuçlanan Amerika'da tahakkuk etti. Amerikan usulü bu mezhep biçimi, gerçekte kalıcı olması ve kendi öz bölgesindeki diğer kiliselerle rekabete gitme noktasına ulaşması nedeniyle bir kilise olarak tanımlanmıştır" (Berger, 2005, s. 207).

Berger'e göre toplumdaki ve bireylerin hayatlarındaki anlam krizlerini oluşturan en önemli faktör, modern sekülerleşme değil modern çoğulculuktur. Modernite, nitel çoğulculuk ka-

dar nicel çoğulculuk anlamına da gelir. Modern çoğulculuğun yapısal sebepleri ise herkes tarafından bilinir: Nüfusun artması, göçler ve bununla da ilişkili olarak, şehirleşme, fiziksel, demografik anlamda çoğullaşma, market ekonomisi ve pek çok türden insanları birlikte aynı yere atan ve onları mantıksal olarak barışçıl şekilde birbirleriyle ilişki kurmaya zorlayan endüstrileşme; hukuk kuralları ve bu barışçıl bir arada oluşa garanti teşkil eden demokrasi. Kitle iletişim araçları ise daimî ve şüphe götürmeksizin hayat şekillerinde ve düşünüşlerde çeşitliliği ayan beyan göstermektedir. Bu da kitlesel eğitim-öğretim üzerinde etkisi bulunan yazılı materyalin, kitleler üzerine zorunlu okullaşma ile baskı kurmasından ve en yeni elektronik medyanın etkisinden kaynaklanmaktadır. "Eğer bu çoğulculuğun meydana getirdiği etkileşimler, şu ya da bu şekilde engellenemezse, etkisini bütün gücüyle gösterecek ve o yıkıcı "yapısal" anlam krizini getirecektir" (Berger & Luckmann, 1995, s. 37-38).

Berger'in din ile çoğulculuk arasında kurmuş olduğu ilişkiler konusunda en dikkate değer söylemlerinden biri, çoğulculuğun ortaya çıkardığı dinlerin "pazarlanmak" zorunda kalacağını ve dolayısıyla dinî bir piyasanın oluşacağını öne sürmesidir. Ona göre din bundan böyle "satın almak" zorunda olan bir müşteriye "satılmalıdır". Çoğulcu konum her şeyden önce bir pazar konumudur. Orada dinî kurumlar birer teşhir merkezleri haline gelirken dinî gelenekler de birer tüketici malları haline dönüşür. Bu durumda her nasıl olursa olsun hatırı sayılır bir ölçüde dinî aktivite pazar ekonomisinin mantığına göre belirlenmeye başlar (Berger, 2005, s. 208). Çoğu tekelci bir yapıya/statüye alışkın olan dinî kurumlar, bugün artık bir yarışma halindedirler. Bu durumda bireylerin seçim yapmak zorunda kaldıkları dinî bir market ortaya çıkmaktadır (Berger vd., 2008, s. 12).

Berger'e göre modern dünyada çoğulculuğun getirmiş olduğu ortamda dinî gelenekleri değişmez bir hakikat olarak korumak giderek zorlaşır. Diğer taraftan tüketici tercihinin dinamikleri dinî alana da dâhil edilir. Dinî içerikler böylelikle birer "moda" konusu haline gelir. Bu durum zorunlu olarak hızlı bir değişmenin olacağı ya da değişemezlik ilkesine teolojik olarak teslim olunacağı anlamına gelmez, aksine değişme olasılığının sözü edilen yapıya bir daha çıkmamak üzere ilk ve son defa dâhil edilmesi demektir (Berger, 2005, s. 217). Çıkan sonuç şudur: Çağdaş dönem büyük ölçüde bir "şüphecilik dönemi"dir.

Sonuç

Peter L. Berger geçirmiş olduğu entelektüel dönüşümleriyle bugün sekülerleşmenin lehinde ve aleyhinde konuşlanan her iki düşünür grubunun da atıf yaptığı bir isim olmuştur. Zira bugün sekülerleşmenin halen sıkı savunucusu olan pek çok sosyologa görüşleriyle ilham veren Berger, akademik ve entelektüel dünyayı şaşırtacak şekilde karşı cenaha geçmiştir. "Dinin krizi"nden "sekülerizmin krizi"ne olan bu yolculuk elbette ki çeşitli akademik ve sosyo-politik sorgulamalara konu edilebilir. Fakat açık olan bir şey var ki o da, insanın varoluşunu anlamlandıran dinî düşüncenin, klasik sosyologların öne sürdüğü gibi, ortadan kaybolup

gitmeyeceği gerçeğidir. Zira modernite, yeni imkânlar sunmuş ve bireylerin zihin dünyalarını önemli ölçüde değiştirmiş olsa da insanlığa vaat etmiş olduğu "mutlu insanlık" formülünü gerçekleştirememiş, savaşların ve sıkıntıların olmadığı dünya cennetini tesis edememiştir. Dolayısıyla insanlığın yaşamış olduğu onca değişime ve dönüşüme rağmen dine olan inanç halen modern bireylerin de zihin ve gönül dünyalarında yer etmekte, dinî duygu ve düşünceler dünya ölçeğinde yeni toplumsal ve siyasal olaylara sebebiyet vermektedir. Bununla birlikte zamanın ruhuna uygun olarak dinin farklı anlaşılma ve yorumlanma şekillerinin ortaya çıkması ve dinî hayatın farklı hüviyetlere bürünmesi de kaçınılmaz görünmektedir.

Kaynakça

Berger, P. L. (1977). *Facing up to Modernity: Excursions in society, politics and religion.* New York: Basic Books.

Berger, P. L. (1979). *The Heretical Imperative: Contemporary possibilities of religious affirmation.* Garden City, New York: Doubleday.

Berger, P. L. (1990). *A Rumour of Angels: Modern society and the rediscovery of the supernatural*. New York: Doubleday.

Berger, P. L. (2002a). Dini ve Toplumsal Kurumların Değişimi. A. Çiftçi-R. J. Wuthnow-P. L. Berger, *Din ve Modernlik -Toplumbilim Yazıları I–* içinde, A. Çiftçi (drl. ve çev.), s.121-174. Ankara: Ankara Okulu yay.

Berger, P. L. (2002b). Dinin Krizinden Sekülerizmin Krizine. *Sekülerizm Sorgulanıyor* içinde, A. Köse (drl. ve çev.), s. 75-93. İstanbul: Ufuk Kitapları.

Berger, Peter L. (2002c). Sekülerizmin Gerilemesi. *Sekülerizm Sorgulanıyor* içinde, A. Köse (drl. ve çev.), s. 11-32. İstanbul: Ufuk Kitapları.

Berger, P. L. (2005). *Kutsal Şemsiye.* çev. A. Coşkun. İstanbul: Rağbet yay.

Berger, P. L. (2006). Günümüz Din Sosyolojisinin Problemleri. A. Köse (hzl. ve çev.), *Laik Ama Kutsal* içinde, s. 87-107. İstanbul: Etkileşim yay.

Berger, P. L. & Luckmann, T. (1995). *Modernity, Pluralism and the Crisis of Meaning –The Orientation of Modern Man–*. Gütersloh: Bertelsmann Foundation Publishers.

Berger, P. L. – Berger, B. – Kellner, H. (2000). *Modernleşme ve Bilinç.* çev. Cevdet Cerid. İstanbul: Pınar yay.

Berger, P. L. – Davie, G. – Fokas, E. (2008). *Religious America, Secular Europe.* Burlington: Ashgate Publishing Company.

Bodur, H. E. ve Çapcıoğlu, İ. (2012). Sosyolojik Teori ve Din. *Din Sosyolojisi El Kitabı* içinde, İ. Çapcıoğlu (Ed.), s. 111-147. Ankara: Grafiker yay.

Canatan, K. (1995). *Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme.* İstanbul: İnsan yay.

Davis, J. E. (2012). Peter L. Berger, Adventures of an Accidental Sociologist… *Springer Science+Business Media, Soc,* 49, 193-199.

Dereli, M. D.(2012). *Din Fenomenine Sosyolojik Yaklaşımlar –Peter L. Berger Örneği–*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Hijelm, T. (2012). Book Reviev: Adventures of an Accidental Sociologist: How to Explain the World without Becoming a Bore. *Acta Sociologica*. 55, 292-298.

Mathewes, C. T. (2006). An Interview with Peter Berger. *The Hedgehog Review*. 8: (1-2), 152-157.

Stark, R. (2002). Toprağın Bol Olsun Sekülerleşme. Ali Köse (drl. ve çev.), *Sekülerizm Sorgulanıyor* içinde, s. 33-74. İstanbul: Ufuk Kitapları.

Swatos, W. H. ve Christiano, K. J. (2002). Sekülerleşme Teorisi: Bir Kavramın Serüveni. Ali Köse (drl. ve çev.), *Sekülerizm Sorgulanıyor* içinde, s. 95-121. İstanbul: Ufuk yay.

Epistemological Modesty: An Interview with Peter Berger. *The Christian Century* (1997). 114: 972-978.

Varacalli, J. A. (2012). Book Reviews. *The Catholic Social Science Review,* 17, 280-284.